

T.C.
İSTANBUL MEDENİYET
ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

XVIII. ve XIX. YÜZYILDA İNGİLTERE VE
FRANSA'NIN MISIR'DA EGEMENLİK MÜCADELESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Zeynep Nihan AYDIN

Ocak -2023

T.C.
İSTANBUL MEDENİYET
ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

XVIII. ve XIX. YÜZYILDA İNGİLTERE VE
FRANSA'NIN MİSİR'DA EGEMENLİK MÜCADELESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Zeynep Nihan AYDIN

Tez Danışmanı:
Doç. Dr. Fatih BAYRAM

Ocak -2023

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Zeynep Nihan AYDIN tarafından hazırlanan “XVII. ve XIX. Yüzyılda İngiltere ve Fransa’nın Mısır’da Egemenlik Mücadelesi” başlıklı bu Yüksek Lisans Tezi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı’nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Doç. Dr. Fatih BAYRAM

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Unvanı Adı Soyadı: Prof. Dr. Lütfullah Karaman

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Unvanı Adı Soyadı: Doç. Dr. Meral Balcı

Kurumu: Marmara Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 19/ 01/ 2023

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun Kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Doç. Dr. Fatih BAYRAM

Etik İlkeler Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Zeynep Nihan Aydın

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasında İngiltere ve Fransa arasındaki rekabetin tarihsel kökenleri ve bu rekabetin Fransa'nın 1798'de Mısır'ı işgali özelinde 18. ve 19. yüzyılda uluslararası ilişkilere yansımaları ve bölgesel sonuçları incelenmek istenmiştir.

Öncelikle dersine katılarak kendisini tanıma fırsatını elde etmiş olduğum, tez konusunu seçerken ilgi alanım doğrultusunda beni yönlendiren, tez yazımı sürecinde kaynak bulmamda ve tezimin genel çerçevesini oluşturmamda benden hiçbir zaman desteğini ve değerli fikirlerini esirgemeyen tez danışmanım Doç. Dr. Fatih Bayram'a teşekkürlerimi sunarım. Tezimin genel çerçevesi ile ilgili görüşlerinden faydalandığım İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakın Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı'nda görev yapmakta olan Doç. Dr. Hilal Görgün Hocama, ayrıca tezimin son şeklini almasındaki değerli katkılarından dolayı Prof. Dr. Lütfullah Karaman ve Doç. Dr. Meral Balcı Hocalarıma teşekkür ederim. Bu zorlu tez yazım sürecinde benden manevi desteğini ve anlayışını bir an için bile esirgemeyen kıymetli eşim Güneş Aydın'a, biricik Oğluma ve son olarak tüm eğitim hayatım boyunca benden maddi ve manevi desteğini esirgemeyen her zaman yanımda olan sevgili Anneme teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Zeynep Nihan Aydın

İSTANBUL 2023

ÖZET

Roma'nın yıkılışından sonra doğu ve batı arasındaki bağlantıyı tekrar kuran İslam uygarlığı Akdeniz'de, Avrupa ile aynı uygarlık çevresinde, yaşamış olmasına rağmen Mısır'ın işgali ile birlikte doğu-batı veya Hristiyanlık ve Müslümanlık arasındaki ilişkiler 18. ve 19. yüzyıl oryantalizm düşüncesinin öngördüğü karşıtlık bağlamında ele alınmaya başlanmıştır.

15. yüzyılın sınırlı imkânları içerisinde devam ettirilen ekonomik ilişkilerin mahiyeti, deniz aşırı coğrafyalara yeni ulaşım imkânlarının keşfi ile son derece değişmiştir. 17. yüzyılın ortalarına doğru din savaşlarını ardında bırakan Avrupa siyaseti, tek bir hegemonik gücün kendisinden görece daha küçük olan devletlere hükmettiği hiyerarşik yapıli görünümünden tek bir başat gücün sistemde dengeyi dengeleyicisi rolünü üstlendiği bir yapıya doğru evrilmiştir. 1648 Westphalia'dan 1815'e Waterloo Savaşı'nda Napolyon'un ordularının yenilmesine kadar devam eden Fransa'nın bir dünya hegemonyası kurma yönündeki girişimleri, İngiltere başta olmak üzere diğer güçlerin karşı direncini beraberinde getirmiştir. İngiltere ve Fransa arasında Avrupa Kıtasının hâkimiyetini ele geçirme ve sömürge elde etme yarışı, bu iki büyük Avrupa gücünün birbirine rakip olma durumunu ortaya çıkarmıştır.

Yedi Yıl Savaşları'nda (1756-1763) Fransa'nın Kuzey Amerika ve Hindistan'daki sömürgelerini İngiltere karşısında kaybetmesi, Osmanlı yönetimi altında stratejik öneme sahip olan Mısır'ı ve dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz'deki hâkimiyetini tehdit eden önemli bir gelişme ve dönüm noktası olmuştur. Mısır'ın işgali, Fransa tarafından 1648'den 1763'e kadar elinde tutmaya çalıştığı küresel üstünlüğü yeniden ele geçirme ve devam ettirmenin yollarından biri olarak görülmüş ve bu doğrultuda İngiltere'nin Doğu Akdeniz'deki çıkarlarına darbe vurulması ve Hindistan ticareti ile bağlantısının kesilmesi hedeflenerek Mısır 1798'de Fransa tarafından işgal edilmiştir. Antik dönemlerden bu yana Doğu ve Batı medeniyetleri arasındaki etkileşim sürecinin daima merkezinde yer alan Akdeniz, coğrafi keşifler çağında görece önemini kaybetse de Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgal etmesiyle dönemin küresel güçleri arasında süregelen rekabette tekrar stratejik açıdan önem kazanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mısır'ın İşgali, Fransa ve İngiltere Mücadelesi, Avrupa Güç Dengesi, Oryantalizm, Napolyon

ABSTRACT

Although Islamic civilization, which re-established the connection between east and west after the fall of Rome, existed together in the Mediterranean, in the same civilization environment with Europe, after the invasion of Egypt, the relations between East and West or Christianity and Islam, began to be addressed in the context of the opposition envisaged by 18th and 19th century orientalist thought.

The structure of economic relations in the 15th century changed extremely after new routes of transportation to overseas territories were discovered. After European politics left religious conflicts behind in the mid-17th century, it changed into a structure, called the balance of power which only one power was the balancer of the balance from the hierarchical configuration which only one hegemonic power ruled over states relatively smaller than itself. The efforts of maintaining France's supremacy in world politics led to resistance from the other powers, especially The Great Britain, from Westphalia (1648) to the Battle of Waterloo in 1815, in which the Napoleonic armies were defeated by the coalition powers. The struggle between The Great Britain and France for supremacy in Europe and the acquisition of colonies throughout the world led to the confrontation of the two great European powers.

The loss of its colonies in North America and India to Britain in the Seven Years' War was a significant development and a turning point that challenged both Egypt, which had strategic importance under Ottoman rule, and the Ottoman Empire's dominance in the Mediterranean. The invasion of Egypt was seen as one of the ways to maintain and acquire the global dominance that France sought from 1648 to 1763. In this regard, Egypt was invaded by France to undermine Britain's interests in the Mediterranean and to cut off the connection with Indian trade in 1798. Although the Mediterranean which had always been at the center of interaction between the civilizations of East and West since the ancient times, it lost its importance in the Age of Discoveries, its strategic importance was again recognized by the world after Napoleon's invasion of Egypt in 1798.

Key Words: The Invasion of Egypt, The Struggle of France and Great Britain, Balance of Power, Orientalism, Napoleon

İÇİNDEKİLER

TEZ JÜRİSİ ONAYI	i
BEYANLAR.....	iii
ÖNSÖZ	v
ÖZET	vii
ABSTRACT	ix
1. GİRİŞ.....	1
1.1. ORYANTALİZM DÜŞÜNCESİNDE BATI VE DOĞU KAVRAMLARI.....	1
1.2. DOĞU VE BATI MEDENİYETLERİ ARASINDAKİ ETKİLEŞİMDE TARİHSEL SÜREÇ.....	11
2. FRANSA VE İNGİLTERE REKABETİNİN KÖKENLERİ	24
2.1. 16. VE 18. YÜZYILLAR ARASINDA FRANSA’NIN AVRUPA GÜÇ DENGESİ SİSTEMİNDE ÜSTÜNLÜK MÜCADELESİ.....	27
2.2. 18. VE 19. YÜZYILDA İNGİLTERE VE FRANSA’NIN AVRUPA GÜÇ DENGESİ MÜCADELESİ	47
2.3. AVRUPA UYUMU	51
3. 18. VE 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ’NİN AVRUPA DEVLETLERİ İLE İLİŞKİLERİ	62
3.1. MİSİR’İN İŞGAL ÖNCESİNDE AVRUPA DEVLETLERİ İLE İLİŞKİLER.....	62
3.2. MİSİR’İN İŞGALİ SONRASI OSMANLI DEVLETİ’NİN UYGULADIĞI DENGİ SİYASETİ.....	76
4. FRANSA VE İNGİLTERE REKABETİNDE DOĞU AKDENİZ POLİTİKASI VE MİSİR’İN ÖNEMİ.....	92
4.1. FRANSA’NIN MİSİR’İ İŞGALİ VE SONRASINDA YAŞANAN GELİŞMELER	108
4.2. MEHMET ALİ PAŞA VE MEMLÜK BEYLERİ EKSENİNDE İNGİLTERE VE FRANSA’NIN MİSİR’DA EGEMENLİK MÜCADELESİ.....	118
4.3. İNGİLİZ İŞGALİ VE LORD CROMER YÖNETİMİ	123
4.4. İNGİLTERE VE FRANSA’NIN SÜVEYŞ KANALI POLİTİKALARI	132
5. SONUÇ.....	137
KAYNAKLAR	147

1. GİRİŞ

1.1. Oryantalizm Düşüncesinde Batı ve Doğu Kavramları

Avrupa Rönesans'ının epey yol aldığı 1500 yılına doğru, sosyal çoğulculuğun, ticaretin gelişmesi ve teknolojik başarılar, küresel politikada yeni bir dönem başlatmıştır.¹ Medeniyetler arasında ortaya çıkan çok yönlü karşılaşma ve etkileşimler 16. yüzyıldan sonra yerini Batı'nın bütün medeniyetler üzerinde çok güçlü ve tek yanlı etkisine bırakmıştır. 15. yüzyılın sonunda İber yarımadasının Faslılardan yeniden alınmasını, Portekizlilerin Asya'ya, İspanyolların da Amerika'ya sızmalarını izleyen iki yüz elli yıllık dönemde Batı yarımküresinin tümü, Asya'nın önemli bir bölümü Avrupa'nın yönetimi ve egemenliği altına girmiştir.² 19. yüzyıl boyunca Avrupalılar entelektüel, diplomatik ve siyasi enerjilerinin büyük bir kısmını Avrupalı olmayan toplumların, Avrupa'nın egemen olduğu uluslararası sistemin üyeleri olarak kabul edilebilmeleri için ne zaman yeteri kadar “medeni” oldukları ya da böyle sayılabilecekleri konusunda harcamışlardır.³

18. ve 19. yüzyılda Amerika ve Afrika kıtalarında sömürge hâkimiyeti kurmaya odaklanan Avrupa güçleri, Osmanlı egemenliğindeki bölgelerde de sömürgeleştirme çabaları içerisinde olmuşlardır. Siyasi ve ekonomik açıdan istikrarsızlık içerisinde olan bu bölgelerin halkları üzerinde kurulmak istenen hegemonyaya karşı oluşabilecek direnci kırmak için askeri yöntemler ve araçlar dışında psikolojik bir baskı aracı olarak Avrupa'yı odak noktasına yerleştiren bir tarih anlayışı inşa edilmiştir. Böylece, bilimi ve aydınlığı temsil eden Avrupalıların dünyayı modernleştirdiğini iddia eden bir batı imgesi oluşturulmuştur. Bu anlamda, Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesinin sebepleri daima tartışma konusu olmuştur. Napolyon'un, kendi adasında yenemediği, rakibi İngiltere'ye karşı ekonomik ve

¹ Samuel P. Huntington, *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, Mehmet Turhan ve Y.Z. Cem Soydemir (çev.), 9. Basım, İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2011, s.61.

² Huntington, a.g.e, s.62.

³ Huntington, a. g. e., s.47.

stratejik bakımdan bir üstünlük kazanma amacı Mısır'ın, işgal edilmesinde büyük rol oynamıştır. Napolyon'un gençliğinde okuduğu, doğu kültürü ve medeniyetini konu alan bir takım eserlerin, kendisinde uyandırdığı melankolik hisler ve Doğu'ya hâkim olma isteği, Mısır Seferi'nin muhtemel sebepleri arasında kabul edilmiştir.⁴ Doğu kültürü ve medeniyetinin üzerinde bıraktığı bu melankoli yüzünden Osmanlı Devleti'nin hizmetine girmek için başvuruda bulunmaktan çekinmeyen Napolyon, Büyük İskender ve Sezar'ın varisi ve dolayısıyla Doğu'nun hâkimi olduğu düşüncesiyle Mısır Seferi sırasında Mısır'ı Osmanlıların elinden kurtararak özgürleştirmeyi kendisine misyon edinmiştir.⁵

1798'de Mısır'ın Napolyon tarafından işgal edilmesinde, Fransa'nın İngiltere ile rekabetinden kaynaklanan jeopolitik ve ekonomik hedefler doğrultusunda Akdeniz üzerinde hâkimiyet sağlanarak Hindistan ticaret yolunun kontrol altına alınması ve sömürgecilik yarışında İngiltere'nin, Fransa karşısındaki üstünlüğüne son vermek amacı en önemli sebep olmuştur. Mısır, bu anlamda Fransa ve İngiltere arasındaki giderek şiddeti artan sömürge elde etme mücadelesinin savaş alanlarından biri olmuştur. Fransa açısından Mısır seferi, askerî açıdan başarısızlıkla sonuçlansa da İslam dünyası üzerinde siyasal, sosyal ve kültürel açıdan derin izler bırakmıştır. Mısır'ı işgal etme düşüncesi, 1670'lerin başında Alman filozof Leibniz'in Fransa Kralı XIV. Louis'ye sunduğu bir raporda da daha önce gündeme gelmiştir.⁶ Kuzey Afrika'yı sömürgeleştirme sürecinin başlangıcı sayılabilecek olan Mısır Seferi, aynı zamanda 19. yüzyıl boyunca İslam dünyasının maruz kalacağı askeri, siyasi ve kültürel hegemonyanın da başlangıcı olmuştur. Napolyon'un en önde gelen ideoloğu olan Constantin Volney, *Moniteur* adlı eserinde “Bonapart'ın yaptığı reformlarla bir Arap ulusu yaratmış olduğunu ve Osmanlı'nın ortadan kaldırılıp,

⁴ Bahsedilen kitaplar için bkz. Yaşar Demir, “XIX. Asır Türk-Fransız İlişkilerinde Dönüm Noktası: Napolyon'un Mısır'ı İşgali Sonrası Oluşan Diplomatik Durum”, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:3, sayı.5, 2013, s.136.

⁵ Demir, a. g. m., s.136.

⁶ Enes Kabakçı, “Napoleon Bonaparte'ın Mısır Seferi (1798-1802)”, Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e

III. Selim ve Dönemi, TDV İsam Yayınları, İstanbul, 2010, s.342.

İslam'ın tasfiyesi ile Arapların geçmişteki zaferlerine tekrar kavuşmasını amaçladığını" yazmıştır.⁷ Volney, 19. yüzyılın başlarında medenileştirme misyonunu yerine getirecek kişiyi Napolyon olarak ilan etmiştir.⁸

Napolyon, Mısır seferine ilişkin düşüncelerinde (Campagnes d'Egypte et de Syrie), 1798-1799'de (Mısır ve Suriye Seferleri, 1798-1799) Volney'ye açık göndermeler yapmıştır. Napolyon, Volney'ye göre Şark'ta Fransız hâkimiyetinin önünde üç engel olduğunu, dolayısıyla her Fransız gücünün üç savaşa birden girmek zorunda kalacağını söylemiştir. Bu üç savaşın ilki İngilizlere, ikincisi Osmanlı Devleti'ne, üçüncü ve en zorlusu da Müslümanlara karşı olacağını söylemiştir.⁹

Napolyon'un Mısır'ı işgali öncesinde Arap dünyasının bir Orta Çağ karanlığında, kültürel açıdan durağan ve çöküş içerisinde olduğu görüşü ileri sürülmüştür. Bonapart'ın seferi Mısır'ın modern çağının başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Böylece, Batı dışı toplumların geçmişlerini ve şimdilerini yeniden kurgulayan sömürgeci güçler, Mısır'ın işgalini, Osmanlı hâkimiyetindeki (1519-1798) karanlık ve durağan dönemin bitişi ve onların uluslaşma bilincinde kilit rol oynayan bir gelişme olarak olumlamıştır. 18. yüzyıldan itibaren Doğu toplumlarının bu sistematik ve kasıtlı kötü temsili aslında sömürgeci güçlerin onların geleceklerini kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmenin bir aracı olmuştur.¹⁰

18. ve 19. yüzyılda ortaya çıkan Batı modernitesi, tarih boyunca coğrafi olarak iç içe geçmiş farklı kültürlerin ve medeniyetlerin karşılıklı etkileşim halindeki

⁷ Virginia H. Aksan, *Ottomon Wars, 1700-1870: An Empire Besieged*, New York: Routledge, 2007, s.230.

⁸ Halil İbrahim Erol, *Mısır'da Tarih Yazımı: Fransız İşgalinden Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemine*, 1. Basım, Ankara: İlem Yayınları, 2021, s.19.

⁹ Edward W. Said, *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, Berna Yıldırım (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2017, s.91.

¹⁰ Erol, a. g. e., s.16.

ilişkilerini Batı ve Doğu ekseninde ve birbirlerine karşı bir zıtlık içinde ele almıştır. Batı ve Doğu olarak adlandırılan bu kültürel tipolojilerin tarihsel süreçteki ilişkileri farklı olanların birbirleriyle olan ilişkilerinden ziyade, gelişmiş ya da az gelişmiş medeniyetlerin ilişkileri şeklinde değerlendirilmiştir. Başka bir deyişle, Batılı toplumların Batılı olmayan toplumlarla kurduğu ilişki daha eşit bir temelde etkileşime girme yerine hükmetme-boyun eğme biçiminde gelişmiştir. Batı'nın ulus-devlet, kapitalizm ve rasyonalite temelinde inşa edilen modern benliğinin karşısına tarihin içinde donmuş, geleneksel ve öteki olarak denetlenmesi, modern olmayı öğrenmesi gereken, kültürel bir nesneye indirgenmiş, batı dışı toplumlar konulmuştur. Batı modernitesinin ayrıcalıklı özne konumu ve batılı pratikler doğrultusunda tarihsel gelişmenin evrensel niteliği vurgulanmıştır.

Batı-Doğu ekseninde kurgulanan bu tarihsel gelişme anlayışının aslında coğrafi olarak çelişki arz eden bir ifade olduğu da söylenebilir. Batı ve Doğu'nun birtakım coğrafi referanslarla sınırlandırılması gibi çelişkili bir yaklaşım kimin Batısı ya da Doğusu sorusunu gündeme getirmiştir. Bu sorunun yanıtı nerede durduğunuza bağlı olarak değişmektedir. Başlangıçta, “Batı” ve “Doğu”, Avrasya'nın batısına ve doğusuna karşılık olarak kullanılmıştır. Amerikalılara göre Uzak Doğu aslında Uzak Batı'dır. Çin'in tarihinin büyük bir bölümünde “Batı” denince Hindistan akla gelirken Japonya için “Batı” denince Çin kast edilmiştir. “Batı” ve “Doğu” olarak yapılan coğrafi bir ayırımın, “Kuzey” ve “Güney” in ayırımında olduğu gibi tüm dünyaca kabul edilmiş kutuplar gibi bir referans noktasının olmaması yanıltıcı ve etno-merkeziyetçi bir yaklaşım olmuştur.¹¹

Bu anlamda, Batı ve Doğu kavramları herhangi bir coğrafi gerçekliğe tekabül etmediği gibi batı-doğu karşıtlığının da coğrafi bir mesafe ya da karşıtlıktan ziyade Batı dışı toplumları niteleme ve onları kategorize etme işlevi gören kurgusal bir söylem olduğu söylenebilir. Batı olarak tanımlanan coğrafi bölge yalnızca Avrupa olmamakla birlikte tüm Avrupa'da Batı değildir. Amerika ve Kanada batı iken,

¹¹ Huntington, a. g. e., s.56.

Doğu Avrupa ve Latin Amerika batılı moderniteyi hayata geçirmeye çalışan coğrafyalar olarak karşımıza çıkmıştır. “Batı” terimi bugün bütün dünyada, eskiden Batı Hristiyanlığı olarak adlandırılan şeyi tanımlamak üzere kullanılmaktadır. Bu nedenle Batı belirli bir halkın, dinin ya da coğrafi bir alanın adıyla değil pusula yönüyle tanımlanan tek medeniyet olmaktadır. Bu tanımlama medeniyeti tarihsel, coğrafi ve kültürel bağlamından koparmaktadır.¹²

Asya ile Avrupa ya da Doğu ile Batı arasındaki sınırın nerede başladığı ve nerede bittiğinin cevabı çok net olmamakla beraber bu sınırlar tarih boyunca çok değişken bir özellik göstermiştir: Asya, Asur dilinde ‘Doğu ülkesi’ anlamına gelir. Asya ve Avrupa kelimeleri Babil şehrinin her iki kısmını ifade eden “asu” (doğu) ve “ereb” (batı) sözcüklerinden türemiştir. Doğu ve batı kelimeleri Ege Denizi’nin iki tarafını birbirinden ayırmak için de kullanılmıştır.

Büyük İskender doğu sınırını Hindistan’a kadar götürmüştür. Roma İmparatorluğu zamanında Roma şehri, meskûn dünyanın merkezi sayılmıştır. Doğu tarafı için “*Oriens*” (Doğu), batı tarafı için de “*Occiden*” (Batı) tabiri kullanılmıştır. Roma İmparatorluğu devrinde Doğu, Batı’ya kıyasla “medenî ülke” manasında kullanılmıştır. 7. yüzyılın ortalarından itibaren Doğu’nun büyük bir kısmının Müslümanların eline geçmesiyle birlikte, kavramın kapsadığı coğrafya genişlemiştir. Haçlı Seferleri zamanında Doğu denince daha ziyade İslam dünyası anlaşılmıştır. Türkler Anadolu ve Balkanlar üzerinde hâkimiyet kurduktan sonra Osmanlı İmparatorluğu da Doğu kavramının kapsamına girmiştir.¹³

1798’de Fransa’nın Mısır’ı işgali ile Oryantalizm düşüncesi, Batı’nın akademi, edebiyat ve sanat dünyasında Doğu’nun abartılı temsilleri ve imajları ile ilgili daha fazla tanımlar üretmesine fırsat vermiş ve Batı’nın, kendisinden farklı toplumları

¹² Huntington, a. g. e., s.56.

¹³ Yücel Bulut, “Oryantalizmin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, Marife Bilimsel Birikim Dergisi, Cilt:2, sayı.3, 2002, s.15.

“ben” ve “öteki” şeklinde ayrıştırmasında kullanılarak Batı kimliğinin kurulması sürecine katkıda bulunmuştur. Mısır’ın işgali, Batı’nın sömürgeci faaliyetlerini, medenileştirme misyonu adı altında meşrulaştırma fırsatı vermiştir. Batılı sömürgecilik sürecindeki tarih yazıcılığının doğal eğilimi, işgalci güçlerin kendinden önceki dönemleri karanlık bir tablo halinde sunması olmuştur. Napolyon’un Mısır seferi, İslam dünyasında “modern tarihin” başlangıcı kabul edilmiştir.¹⁴

Tarihi gelişmeleri nedensellik ilişkileri içerisinde önceden belirlenmiş bir amacın gerçekleşme süreci olarak gören tarih yazımındaki ilerlemeci kuram, doğrusal ve kronolojik bir çizgide üretim, teknoloji ve akıl sayesinde toplumların belli bir amaca yönelik ilerlediğini öne sürmüştür. Hegel, 1806 gibi erken sayılabilecek bir tarihte, Napolyon’un Prusya Monarşisini yendiği Jena (Yena) Savaşı’nın ardından Fransız Devrimi’nin getirdiği özgürlük, eşitlik gibi ilkelerin ve yönetilenlerin rızasına dayanan yönetim modelinin daha geniş coğrafyalara yayılmaya başlamasını tarihin sonu diye nitelendirmiştir.¹⁵ Böylece, dünya tarihinin daha iyiye doğru gideceğini öne süren ilerlemeci yorumunu Batı’nın yükselişi ve zaferiyle bağdaştırmıştır. 17. ve 18. yüzyıl Avrupa’sında ulus-devletin ortaya çıkışı, sanayi devrimi gibi siyasi ve ekonomik alanda meydana gelen köklü değişiklikler sonucunda Batı’da ortaya çıkan modern toplum tarihte toplumların ulaşabileceği nihai aşama olarak değerlendirilmiştir. Doğu ve Batı medeniyetlerini arasında derin bir fay hattı oluşturan Oryantalizm düşüncesi ile insanlığın evrimsel ilerleyişini bu fay hattı üzerinden birbirinden bağımsız iki ayrı aşama olarak kavramsallaştıran modernleşme kuramı işlevsel bir fikri çerçeve oluşturmuşlardır.¹⁶

İlerlemeci dünya tarihi içinde Doğu’yu edilgen kılan ve onun düşünce sistemlerini, siyasal ve sosyal kurumlarını, iktidar teknolojilerini görmezden gelen bu zihinsel yaklaşım, 18. ve 19. yüzyıl boyunca Batı’nın geri kalmış Doğu üzerinde

¹⁴ Erol, a. g. e., s.21.

¹⁵ Francis Fukuyama, *Tarihin Sonu mu?* Yusuf Kaplan (çev.), Mustafa Aydın ve Ertan Özensel (drl.), 2. Basım, Ankara: Vadi Yayınları, 1999, s.24.

¹⁶ Erol, a. g. e., s.20.

üstünlüğünü ilan etmesine, hâkimiyet kurmasını meşrulaştırmasına ve ikisi arasındaki karşıtlığın altının kalın çizgilerle çizilmesine bir zemin yaratmıştır. Böylelikle, aciz ve kurtarılmayı bekleyen Doğu (Asya) modern, güçlü Batı kimliğinin yapılandırılmasında kullanılmış ve onu acizliğinden, geri kalmışlığından kurtaracak olan kahramanını öylece bekleyen edilgen bir konuma hapsedilmiştir. Bir anlamda, Avrupa’da Fransız Devrimi ile gerçekleşen düşünsel devrimin sonucunda dünya tarihinin “hareketli” Avrupa öznesi ile “pasif” Doğulu nesnesi oluşmuştur.¹⁷

Tarihin ulaştığı bu mutlak anda, özgürlük bilincindeki bu ilerlemeyi ya da insanlığın ideolojik evrimindeki bu nihai zaferi, Batı’ya mal eden Avrupa merkezci yaklaşım, aslında dünyayı Batı ve Doğu olmak üzere ikiye bölmüştür. Batı’nın Doğu üzerinde üstün olduğunu iddia eden Oryantalist ya da Avrupa merkezci dünya görüşü, az çok hayal ürünü, geri kalmış, ikinci sınıf Doğu ‘Öteki’ ve üstün Batı ‘Ben’ hakkında değişmez bir fikir oluşturmuştur.¹⁸ Bir dizi farklı ekonomi ve toplum boyunca sürebilen uygarlıkların birbirleri ile olan etkileşimini yadsıyarak dünya tarihini geleneksel olarak Antik Yunan’dan başlatan Oryantalist düşün Batı’nın 1500’lerden sonraki ilerlemesini sadece kendi dinamizmi ile açıklamıştır. Doğudan alınan matematik, felsefe, astronomi ve teknoloji bilgi birikimlerinden müstakil ve kendi kendini meydana getiren bir “Avrupa mucizesi” ortaya koymuştur. Bu doğrultuda, Avrupa’nın Doğu ‘Öteki’ ile ilgili stereotipleri, imgelemleri, temsilleri Batı’nın Doğu’yu kendinden uzaklaştırıp onu taşralaştırmasına neden olmuş ve böylece ilerlemeci tarihe yalnızca Batı’nın yön verebileceğine dair bir algı yaratmıştır. Oryantalist düşüncede Batı “Ben” ve Doğu “Öteki” kavramlarının ve “Ötekinin” temsilleri ile ilgili sömürgeci iktidar söylemlerinin ortaya koyduğu Batı ile Doğu arasında ontolojik ve epistemolojik ayırım kolonyalizm ve emperyalizmin ideolojik alt yapısının oluşmasına katkı sağlamıştır.

¹⁷ John M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, Esra Ermet (çev.), 1. Basım, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017, s.24.

¹⁸ Hobson, a. g. e., s.23.

Avrupa Merkezci dünya tarihi, Batı'nın Antik Yunan'dan bu yana Doğu'nun hiçbir yardımı olmaksızın kendi gelişimini sürdürdüğünü öne sürmüştür. Bu anlamda, Avrupalılar kendi üstün yaratıcılıkları, akılcılıkları ve sosyal demokrat yapıları sayesinde Doğu'dan herhangi bir etkileşimde bulunmadan kendi kişisel gelişimlerini yönlendirmişler ve böylece moderniteye doğru yaptıkları atılımın kaçınılmaz olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁹ Sömürgeci güçlerin Doğu'ya tahakkümünü meşrulaştıran, Batı ile Doğu arasındaki ilişkide hiyerarşik bir yapının oluşmasına katkıda bulunan bu söylem Batı'nın üstünlüğünün tarihsel bir olgu olarak görülmesini sağlamıştır.

“Ötekilerin” barbarlığı üzerinden kurgulanan kibirli söylemin izlerini Avrupa yazım geleneğinde Homeros ya da Aeschylus'a kadar sürebiliriz. Avrupa yazımında Doğu ile ilgili yaratılan bir dizi stereotipler, imgelemler ile –akıldışı, zalim, despotik, aciz, edilgen, geçmişte kalmış, donuk, egzotik ve ahlaki olarak yozlaşmış– Doğu'nun karşısına bu tanımların tam karşıtı olan Batı'yı koyarak Batı'nın “Ötekisi” yani gayrimeşru versiyonu bir anlamda ortaya konulmuştur diyebiliriz.²⁰

Bu bilinçli ya da bilinçsiz tasarımın yaratımındaki tepeden bakan söylemin doğası Doğu üzerinde bir otorite kurma, yeniden yapılandırma ve hükmetme hakkını Batı'ya veren hegemonik bir sistemin inşa edilmesine yardımcı olmuştur. Bu söylem hem güçlünün mâduna müdahalesini ve onun üzerinde tahakküm kurmasını kendinde doğal bir hak olarak görmesine neden olmuş hem de müdahaleye maruz kalan toplumdaki yerel güç odaklarının ve uluslararası politikadaki karşıt güçlerin bu müdahaleyi siyasi ve ahlaki olarak sorgulamasını engellemeye yarayan işlevsel bir araç haline gelmiştir.

¹⁹ Hobson, a. g. e., s.25.

²⁰ Gorgeous Edifices, *Foundations of A Myth: G. W. F. Hegel*, A. L. Macfie (Ed.), New York: New York University Press, 2000, s.13.

Her şeyden önce müdahale hakkı her zaman meşru bir zemine dayandırılmalıdır. Hegemonya kavramı bu anlamda yalnızca zor ve baskıyı değil aynı zamanda hükmedilen toplumun rızasını da içermektedir.²¹ Hükmedilen toplumda hegemonya oluşturmak salt güç ve zor kullanarak değil, özneler arası bir fikir birliğini de gerektirmiştir. Oryantalizme kalıcılığını, gücünü kazandıran hegemonyadır ya da daha çok mevcut işleyen kültürel hegemonyanın sonuçları olmuştur.²² Böylelikle hükmedilecek, medenileştirilecek olan Doğu toplumlarındaki egemen grupların rızasının sağlanacağı, ortak bir sağduyu temeline dayandırılmış bir ideoloji ya da söylem tam da bu noktada hegemonik güçlerin kendi politikalarını hayata geçirebilmeleri açısından hayati bir öneme sahip olmuştur. Asya, Afrika ve Latin / Karaib Amerika'sının bütün bölgeleri kuzey yarıküredeki birkaç devlete bağımlı olmuş, ancak (Latin Amerika dışında) bu bölgelerin büyük bir kısmı bu devletlerce sahiplenilmiş, yönetilmiş, ya da bu devletlerin hâkimiyeti altına girmiş ve onlar tarafından yönlendirilmişlerdir. Bu durum, yönetimin yerli otoritelere bırakılması halinde bile geçerli olmuştur.²³

Oryantalist söylem, batı modernitesinin kendisi dışında kalan toplumları medenileştirme misyonunu vurgulayarak sömürgeci güçlerin kültürel ve ekonomik hegemonyasına haklı bir zemin yaratmıştır. Bu yaklaşım, hegemonyanın sömürülen halklar nezdinde meşrulaşmasını ve kendisine boyun eğenler tarafından

²¹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İş birliği*, 9.Basım, Bursa: Aktüel Yayınları, 2018, s.454.

²² “Gramsci, sivil toplum ile siyasal toplum arasında, kullanışlı, çözümleyici bir ayırım yapar; buna göre sivil toplum, okullarda, ailelerde, sendikalarda olduğu gibi gönüllü (en azından, akla yatan, zor kullanılmayan) ilişkilerle kurulur; siyasal, toplumsal, yönetimdeki rolü dolaysız egemenlik olan devlet kurumlarıyla (ordu, polis, merkezi bürokrasi). Kültürün işlerlik kazandığı yer de sivil toplumdur kuşkusuz; bu işleyişte, düşüncelerin, kurumların, başka insanların etkisi egemenlik aracılığıyla değil, Gramsci'nin dediği şey aracılığıyla açığa çıkar. Dolayısıyla totaliter olmayan her toplumda, belirli düşünceler diğer düşüncelerden daha etkili olduğu gibi belirli kültürel biçimler de diğer biçimlere egemendir. Gramsci bu kültürel öncülük biçimine hegemonya der; Sanayileşmiş Batı'daki kültür yaşamını anlayabilmek için zorunlu bir kavramdır bu.” Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Edward W. Said, *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, Berna Yıldırım (çev.), Metis Yayınları, İstanbul, 2017, s.16.

²³ Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl, 1914-1991 Aşırılikler Çağı*, Yavuz Alogan (çev.), 1. Basım, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996, s.242.

kolayca kabul edilmesini sağlamıştır. Aynı zamanda, bu üstünlük iddiasının yayılmacı gücünü destekleyecek şekilde onları asimile olmaya ve yayılmacı yapıya katılmalarına teşvik etmiştir. Milliyetçi bakış açısına sahip, Mısırlı tarihçiler tarafından Fransız işgali milli şuurun uyanışı, durağan, pasif ve karanlık çağların sona erişinin başlangıcı olarak görmüştür.²⁴

Avrupa hegemonyasının Ortadoğu'da yayılmasında bir disiplin olarak bilinen rolü ile birlikte, daha genel anlamıyla bir güç ve iktidar söylemi olarak Oryantalizm, Batı'nın batı dışındaki coğrafyaya tahakkümünü yerleştirme biçimi olarak da kabul edilebilir.²⁵ Seyahat edebiyatı, imgesel ütopyalar, manevi yolculuklar, bilimsel raporlar giderek Doğu'yu daha geniş bir alanda daha belirgin bir hale getirmiştir ve Doğu'nun İslam topraklarının hayli ötesine açılmasına neden olmuştur. Avrupa'nın dünyanın geri kalanına yönelik yürüttüğü keşiflerin bir izdüşümü olarak görülebilecek, Doğu'nun geçirdiği bu niceliksel değişim sonucunda ufku genişleyen Avrupalı asli gözlemci olarak kesinlikle ayrıcalıklı bir merkeze oturmuştur.²⁶

19. yüzyılda kurdukları büyük sömürge ağları sayesinde İngilizlerle, Fransızlar Şark'ta ve Şark araştırmalarında öncü uluslar olmuşlardır. Napolyon'un 1798 Mısır işgali birçok bakımdan, daha güçlü bir kültürün bir başka kültürü salt bilimsel yoldan kendine mal edişinin modeli olmuştur. Bibliotheque Nationale'de (Milli Kütüphane) Arapça, Türkçe ve Farsça öğretmek üzere bir *école publique* (devlet okulu) kurulması gibi kararlar doğu ile ilgili gizemleri dağıtmak ve en sırrına erilmez bilgileri bile kurumsallaştırmak gibi akılcı bir amaca hizmet etmiştir.²⁷

²⁴ Erol, a. g. e., s.17.

²⁵ Marshall G.S. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek-Dünya, Avrupa ve İslam Tarihi Üzerine Makaleler*, Ahmet Kanlıdere ve Ahmet Aydoğan (çev.), İstanbul: Vadi Yayınları, 2018, s.39

²⁶ Said, a. g. e., s.127.

²⁷ Said, a. g. e., s.93.

Napolyon'un Mısır işgaliyle birlikte, Doğu ile Batı arasında, çağdaş kültürel ve siyasal bakış açımıza hala egemen olan süreçler başlamıştır. Napolyon'un seferi, ortaklaşa oluşturulan eşsiz bilgi anıtı “Description de l 'Egypte” ’la (Mısır'ın Tasviri) birlikte, Şarkiyatçılığa bir sahne ya da dekor sağlamıştır. Bu anlamda Mısır, ardından da diğer İslam ülkeleri, Şark'a ilişkin etkin Batı bilgisinin gerçek dünyadaki çalışma alanı, laboratuvarı, tiyatrosu olarak görülmüştür.²⁸ Bununla birlikte, Napolyon'un Mısır seferinin ardından Batı'nın her zamankinden daha bilimsel bir Doğu (Şark) bilgisine sahip olmuş ve Doğu'da daha muktedir, disiplinle yaşar hale gelmiştir.²⁹ Fransızların Zend-Avesta'nın çözülmesindeki rolü, on dokuzuncu yüzyılın ilk on yılında Paris'in seçkin bir Sanskritçe incelemeleri merkezi olması bu dönemde yapılan önemli girişimler arasında olmuştur.³⁰

Kapitalist dünya ekonomisinin bir olgu olarak ortaya çıkışıyla, Avrupa ve Amerika'dan daha geniş alanlara yayılan Batılı güçlerin, Doğu Medeniyetleri olarak tanınan dünyanın bu bölümü ile temasındaki ilk tavrı bir şeyler öğrenebilecekleri varsayımıyla güdülenen bir merak duygusu olmuştur. Takip eden yüzyıllar içerisinde merak duygusunun yerini, çıkış noktası Batı olan modern kapitalist dünya ekonomisinin ortaya çıkardığı maddi ve manevi değerler bütününe evrensel değerleri temsil ettiği iddiası almıştır. Avrupalı olmayan medeniyetlerin modernliğe ve evrensel değerlere ulaşması yönünde Avrupalı güçlere tabii olması gerekliliği tarihsel bir zorunluluk olarak görülmüştür.

1.2.Doğu ve Batı Medeniyetleri Arasındaki Etkileşimde Tarihsel Süreç

Modern zamanlardan önce, nüfusun yoğunluğunu bünyesinde barındıran ve tarıma dayalı, şehir hayatı gelişmiş toplumların yaşadığı, Doğu yarımküresinin önde gelen medeniyet bölgeleri, Atlantik'ten Pasifik'e kadar uzanan bir Afro-Avrasya kara parçası kuşağında ve ekvatorun kuzeyinde oluşmuştur. Afro-Avrasya medeniyet

²⁸ Said, a. g. e., s.52.

²⁹ Said, a. g. e., s.31.

³⁰ Said, a. g. e., s.26.

kuşağını, Avrupa, Ortadoğu, Hindistan ve Çin-Japonya Uzak Doğusu olmak üzere belli başlı dört çekirdek bölgeye ayırmak M.Ö. 1000'lerden M.S. 1800'lere kadar alışlagelen bir durum olmuştur. Bununla birlikte, bu bölgelerin her biri üç bin yıllık kültürel gelişme döneminde önemli ölçüde süreklilik göstermiş ve kültürel etkileşimlerin geniş bölgelere yayıldığı, günümüzde de devam eden gelenekleri bünyesinde yaşatan çekirdek alanlara sahip olmuştur.

Avrupa'nın tek parçayı (Batı) ve diğer üçünün ikinci parçayı (Doğu) oluşturacak bir biçimde büyük kültürel bölgeler şeklinde bir gruplandırma yaparak Afro-Avrasya tarih bütününe keskin sınırlarla ikiye ayırmak modern zamanlara kadar gerçekleşmemiştir. Akdeniz'in kuzeyindeki toprakların her zaman Bereketli Hilal ve İran'la ilişki içerisinde olmuştur. Batı Anadolu'nun Grek kültürünün önde gelen oluşturucu merkezlerinden biri oluşu ve Akdeniz Havzasının Roma İmparatorluğu döneminden bu yana tarihsel bir bütün oluşturması, Yunan düşünce dünyasının Ortadoğu geleneğinin tamamlayıcı bir parçası olmasına katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte, Ortadoğu dininin Avrupa hayatında merkezi bir öneme sahip olması gibi kültürel ve tarihsel bütünlük arz eden olgular Avrupa ile en yakın komşuları arasındaki ayrımı önemsiz kılmıştır.³¹

Avrupa tarihin büyük bir bölümünde Asya kıtasının önemsiz bir bölümü olmuştur. Avrupa'ya özgü gelişmelerin varlığı inkâr edilemez olmakla birlikte başka yerlerde gelişip daha sonra Avrupa'ya yayılmış olan yeniliklerin listesi bir hayli uzun olması sebebiyle Avrupa deneyimi bu açıdan pek de orijinal bir niteliğe sahip olmayabilir. Ayrıca, Afro-Avrasya kuşağında evrensel boyutta yaşanan üç bin yıllık tarıma dayalı şehirli hayatların sahip olduğu kültürel yenilikler dünya çapında yayılma eğilimi gösterdikçe başka medeniyetlerinde en az Avrupa ya da aynı eşitlikte bir başarıyı sağlayacak kadar kapasitesi olmuştur.³² Avrupa'nın üstünlüğü, tüm diğer

³¹ Hodgson, a. g. e, s.61-63.

³² Hodgson, a. g. e., s.47.

halkların da gelecekte ulaşmayı ümit edebilecekleri bir gelişim basamağına daha önce varmaktan ileri gelmiştir.³³

16. yüzyıldan itibaren Avrupa’da yaşanan dönüşümün anahtarı olan teknik ilerlemenin sahip olduğu yeni bir nicel ölçüm anlayışının kökleri bile Afro-Avrasya medeniyetlerine kadar uzanmaktadır. Akdeniz kıyılarındaki temasları neticesinde, İtalyanlar (özellikle, Venedikliler) Hint-Arap sistemine ve onunla yapılan hesaplamalara aşina olmuşlardır. 15. Yüzyılda özellikle İtalyan şehir devletlerinde zirvesine ulaşan nicelik duygusunun kökleri yine Hint-İslam dünyasında bulunmaktadır. Bundan dolayıdır ki Kuzey Avrupa’nın Hansa tüccarı ile İtalyan meslektaşları arasında en az iki asırlık mesafe olmuştur.³⁴

M.S. 2. yüzyılda Roma İmparatorluğu Batı’da İngiltere ve Almanya hariç tüm Batı Avrupa’yı, doğuda Yunanistan, Anadolu, Bereketli Hilal ve Doğu Akdeniz’i ve güneyde tüm Kuzey Afrika kıyılarını kapsayacak şekilde geniş bir alana yayılmıştır. Akdeniz’e kıyısı olan tüm bölgeleri kendi bünyesinde barındıran İmparatorluğun güneydeki ve doğudaki periferilerinin yanı sıra Hindistan, Çin gibi antik dünya ile olan kara ve deniz bağlantısı böyle erken sayılabilecek bir dönemde bir dünya sisteminin oluşmasına izin vermiştir. Bir anlamda, miladi tarihin başlarında eski dünyanın Batı ucunda Roma ve Doğu ucunda Çin İmparatorluklarının birbirleriyle iletişimi dolaylıda olsa var olan bir olgu olmuştur.³⁵

İtalya ve Galya’da 8. yüzyılın başlarından önce yok olan Roma ekonomik sisteminin yerini tarım almıştır. Fakat deniz sahilinde ve nehir boylarında bazı

³³ J.M. Blaut, *Sömürgeciliğin Dünya Modeli; Coğrafi Yayılmacılık ve Avrupa Merkezci Tarih*, Serbun Behçet (çev.), İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015, s.83.

³⁴ Mustafa Özel, “Avrupa ve Japonya’da Kapitalizm”, *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, sayı.13, 2002, s.21-22.

³⁵ Janet Abu-Lughod, *Avrupa Hegemonyasından Önce: 1250-1350 Yılları Arasında Dünya Sistemi*, Cansen Mavituna (çev.), 1. Basım, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020, s.78.

yerler (Marseilles, Rouen, Quentovic, Maas Nehri üzerinde Maasricht veya Scheldt Nehri üzerinde Valecienne) gemi ve gemicilerin kışı rahat geçirebileceği uygun coğrafi konumları nedeniyle ticari ilişkilerin geliştiği gruplar meydana getirmişlerdir.

Ticari canlılığın ilk belirtilerinin ortaya çıktığı yerler, Kıta'nın iki ayrı ucundaki İtalya ve Aşağı ülkeler, Venedik, Cenova ve Piza'da ilerleyen sahil ticaretini Bizans ve İslam toplumlarıyla birlikte geliştirmiştir. Bruges, İngiltere'ye, Kuzey Almanya ve İskandinavya bölgelerine uzanan denizciliğin ve ticaretin merkezi haline gelmiş. Böylece, ekonomik faaliyetler tıpkı Hellenistik dönemlerin başlarında olduğu gibi kıyı şehirlerinde canlanarak çok geçmeden iç kesimlere doğru uzanmıştır. Avrupa'nın kuzeyi ile güneyi 12. yüzyılın başlarından itibaren birbirine bağlanmıştır.³⁶

1492'nin hemen öncesinde, Flanders, İngiltere'nin güneybatısı, Kuzey İtalya, Fas'ta şeker kamışı yetiştirilen bölgeler, Nil vadisi, Altın Sahili (Gana), Kilwa, Sofala, (ve belki Zimbabwe'nin bir kısmı), Malabar, Koromandel, Bengal, Java'nın kuzeyi ve Çin'in güney kıyıları gibi üç kıtada da kapitalizmin açıkça girdiği (proto kapitalizm), son derece ticarileşmiş birkaç tarım ve madencilik bölgesi ile birlikte genellikle büyük liman şehirlerinin hinterlandında olan, görece küçük kırsal bölgeler var olmuştur.

Kuzey Avrupa'dan Afrika'nın güneyine, Asya'nın doğusuna kadar uzanan bu şehirlerin bazıları belli başlı feodal toplumların güçlerinin toplandığı yerler olmalarının yanı sıra bazıları ise sosyal ve coğrafi olarak onların kıyısında kalan ve genellikle deniz kıyısında yer alan, kendilerinden daha büyük feodal toplumlarla mal nakliyesi, ticareti ve üretimi yapan toplumlardır. Batı Avrupa, Akdeniz, Doğu Afrika ve Güney, Güneydoğu ve Doğu Asya kıyıları boyunca uzanan bu merkantil-denizci şehirlerin proto-kapitalist kurumlarının, sınıflarının ve teknolojilerinin

³⁶ Özel, a. g. m., s.18.

gelişimi neredeyse aynı düzeyde olmuştur. Düşüncelerin, tekniklerin, malların ve insanların her yöndeki hareketliliğine ve karşılıklı yayılmaya imkân veren sıkı bir ticaret ağıyla birbirine bağlı merkantil-denizci merkezleri ağı dizisi Baltıklardan Doğu Akdeniz'e, oradan güneye Sofala'ya (belki daha da ilerisine) ve doğuya Japonya'ya uzanmıştır.³⁷ Orta Çağ sonlarında, 15. yüzyılda dünyanın dört bir yanındaki merkantilist-denizci topluluklar uzun mesafe okyanus seyahati yapabilmişlerdir. Afrikalıların Güney Doğu Asya'ya, Hintlilerin Afrika'ya, Arapların Çin'e, Çinlilerin Afrika'ya yelken açtığı ve bazılarının keşif seyahatleri olduğu bu yolculukların büyük çoğunluğu açık denizlerde gerçekleşmiştir. Hindistan ve Afrika'ya 1417 ve 1433'te Cheng Hong'un yaptığı sefer ve Hintlilerin 1420 yılı civarında Ümit Burnu'nu dolaşarak Atlantik'e batıya doğru ilerlemeleri Avrupalı olmayanların keşiflerine örnek olarak verilebilir.³⁸

Merkezi Akdeniz'de olan antik Yunan Uygarlığının devamı olarak görülen Batı ilk gerilemeyi, Roma'nın barbar kabilelerin istilalarıyla yıkılışından sonra, özellikle de İslam'ın yayılmaya başlamasıyla yaşamıştır. İslamiyet'in Batı'ya doğru yayılması 8.yüzyılın ilk yarısında İspanya'ya kadar ulaşmıştır. İslam orduları, aynı yüzyıl içerisinde Hint alt kıtasına ulaşarak, batıda İspanya'yı işgal edip Pireneler'i geçerek Fransa'ya girmişler ve ancak 732'de Poitiers savaşında durdurulabilmişlerdir.³⁹

Birkaç yüzyıl sürecek ve Roma'nın yıkılmasıyla sonuçlanacak olan karmaşık dönemde düzensizlik periferiden merkeze ilerlemesine rağmen imparatorluğun her bölgesinde aynı düzeyde yıkıcı bir etki yaratmadan Akdeniz'in doğu havzasından ziyade Kuzeybatı Avrupa'yı daha fazla etkileyerek bu bölgenin dünyadan kopuk, dağınık ve tecrit edilmiş bir halde Karanlık Çağ'ı yaşamasına neden olmuştur. Roma'nın yıkılışından sonra doğu ve batı arasında kaybolmaya yüz tutan bağlantı 7. ve 8. yüzyılda İslam'ın hem Avrupa hem de Çin'e doğru batı ve doğu yönlü iki uçlu

³⁷ Blaut, a. g. e., s.240-242.

³⁸ Blaut, a. g. e, s.258-260.

³⁹ William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Mehmet Harmancı (çev.), 2. Basım, İstanbul: Agora Kitaplığı Yayınları, 2004, s.17.

ilerleyişi ile yeniden sağlanmıştır. Bu iki bölgenin arasında kalan merkezler yeniden canlanan bir dünya ekonomisi sayesinde eski dünyanın birçok bölgesini içeren bir iletişim ağı kurarak 12. yüzyılda olgunlaşan, 13. ve 14. yüzyılda doruğuna ulaşan kültürel ve ekonomik bir mübadele sistemi oluşturmuşlardır.⁴⁰

Bu yenedünya ekonomisinin çekirdeğini oluşturan İslam, Venedikliler, Cenevizliler ve diğer İtalyan kıyı şehir devletleri, Kuzeybatı Avrupa ile Ortadoğu sistemi arasında kaçınılmaz olarak bir bağlantı görevi görmüştür. İslam'ın Bereketli Hilal'i fethi Kutsal toprakların Müslümanların eline geçmesini sağlayarak başarısızlıkla sonuçlanan Haçlı Seferlerinin yaşanmasına neden olmuş fakat bu durum Kuzey Batı Avrupa'yı Roma'nın çöküşünden sonraki tecrit halde yaşadığı dünyadan kurtararak ufuklarını ve kaynaklarını genişleten dönüm noktalarından biri olmuştur.⁴¹

Antik zamanlarda Pers dünyası olarak görülen Doğu, 8. yüzyılın başlarında İslam'ın yayılması ile birlikte İslam coğrafyaları ile özdeşleşmiştir. Ortadoğu'daki "Kutsal Toprakları" Müslümanların elinden kurtarmak için çıktıkları Haçlı seferleri sırasında karşılaşılan yüksek kültür sayesinde Avrupa'nın Doğu ile ilgili mitolojiye ve imgelemlere dayalı çıkarımları yerini Müslüman dünyasıyla ilgili daha detaylı bilgilere bırakmıştır. Kuran-ı Kerim'in 1143'te tercüme edilmesiyle mitoloji yerini daha doğru bilgilere bırakmıştır.⁴² Haçlı Seferleri sırasında Avrupalıların coğrafi ufkunun genişlemesinin yanı sıra Kindi, Farabi, İbn-i Sina ve diğer büyük Müslüman filozofların çalışmalarının Arapça tercümesinden yapılan çeviriler Batı'nın Antik Yunan felsefesine hâkim olmasına ön ayak olmuştur. Böylece, Batı felsefesinin temelini oluşması ve Hristiyan teolojisindeki ihtilafların en azından 16. yüzyıla kadar yatışması gerçekleşmiştir.

⁴⁰ Abu-Lughod, a. g. e., s.22.

⁴¹ Abu-Lughod, a. g. e., s.82-83.

⁴² Abu-Lughod, a. g. e., s.51.

Batı'nın, kabaca M.S. ikinci bin yılın ortalarında başlayan yükselişini Doğu'dan her bakımdan üstün olmasıyla açıklayan iddiaların aksine, Asya İmparatorluklarının bazılarının 16. yüzyıldaki güçleri ve sınırları Avrupa Monarşileri ile karşılaştırıldığında Batı'nın 1700'lerden başlayarak daima devam eden hegemonyası çok da olası gibi durmamaktadır. Bu dönemde Babürler, Safeviler ve Osmanlı İmparatorluğu her biri bölgesinde başat gibi görünen ve monoteist bir dini benimsemiş, hatırı sayılır zenginliğe sahip olan köklü ve büyük devletlerdir. Avrupalı güçler 18. yüzyılın büyük bir kısmı boyunca bu bölgelere kendini askeri olarak dayatacak konumda olmadıkları için onlar hakkında ne düşüneceklerinden emin bile olamamışlardır.⁴³

Büyük ordulara ve zenginliklere sahip Doğu İmparatorlukları anlatısı hiç de gerçeklikten uzak olmamasına rağmen Avrupalıların bu dönemde doğu medeniyetlerine ait bilgileri genelde dağınık, yanlış veya çarpıtılmış gerçekliklerin anlatıldığı gezginlerin hikâyelerine dayanmıştır. Zenginlik ve bereketlilik açısından Hindistan ve Çin, Avrupa ile karşılaştırıldığında Avrupa'nın görece zayıf yönleri üstün taraflarından daha da ön plana çıkmaktadır. 15. yüzyılda Avrupa'nın 50-55 milyonluk nüfusuna karşılık Çin'in 100-130 milyonluk nüfusu ile zengin kültürü ve kanal sistemleriyle sulanabilen son derece verimli ovaları, hiyerarşik bir yapı içerisinde uyumlu çalışan ve iyi eğitilmiş bir bürokrasisi vardır.⁴⁴ Nüfus açısından ve bereketlilik açısından hiç de zengin olmayan Avrupa aynı zamanda kuzey batıda buzla ve suyla çevrili olduğundan jeopolitik bakımdan birtakım sınırlamalara ve doğuda ise kara tarafından istilalara açık olma bakımından stratejik tehditlere sahip olmuştur.

⁴³ Immanuel Wallerstein, *Avrupa Evrenselciliği: Gücün Retoriği*, Aziz Ufuk Kılıç (çev.), İstanbul: BGST Yayınları, 2018, s.42.

⁴⁴ Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri: 16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmalar*, Birtane Karanakçı (çev.), 8. Basım, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2001, s.30.

Avrupa'ya yönelen en büyük tehdit, 1453'te İstanbul'un fethiyle Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelmiştir. Yüzyılın sonuna gelindiğinde Osmanlı'lar Yunanistan'ı ve İyonya adalarını, Bosna'yı, Arnavutluk'u ele geçirmiş ve Balkanlar'ın büyük bir kısmında hâkimiyet kurmuştur.⁴⁵ Osmanlılar 1520'ler de Macar Ovası boyunca yayılarak Hristiyanlığın doğudaki en güçlü kalesi olan Macaristan'ın büyük bölümünü Mohaç Savaşı'ndan sonra ele geçirmekle kalmayıp 1529'da Viyana'yı kuşatmışlardır.⁴⁶

Fatih Sultan Mehmet'in Bizans İmparatorluğu'na son vermesinden sonra başlayan genişleme sonucunda Osmanlı İmparatorluğu kuzeyde Kırım'a, doğuda Bağdat ve Basra'ya, güneyde Arabistan kıyılarına ve Basra Körfezi'ne, batıda Mısır'a, Kuzey Afrika'ya ve Avrupa'ya kadar uzanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyıldaki en güçlü olduğu dönemde Ortadoğu'nun büyük bir kısmını, Kuzey Afrika'yı, Yunanistan, eski Yugoslavya, Arnavutluk, Romanya (Eflak), Moldavya (Boğdan ve Besarabya) ve Bulgaristan'ı ve Macaristan'ın büyük bir kısmını egemenliği altına almıştır. Böylece, sınırları Basra Körfezi'nden Tuna Nehri'ne kadar uzanan imparatorluğun orduları Viyana önlerinde durdurulabilmiştir.⁴⁷

Ortadoğu'da Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği, Yavuz Sultan Selim (1512-1520) zamanında 1516'da Mercidabık Savaşı'nda Memlûk ordusunun yenilerek Suriye ve Filistin'in ele geçirilmesiyle gerçekleştirilmiştir. Mısır, Mekke ve Medine 1517'deki Ridaniye savaşının ardından Osmanlıların denetimi altına girmiştir. Memlûk Devleti'ne son verilmesi Ortadoğu'daki Portekiz baskısının ortadan kaldırılması hedefine yönelik olmuştur.⁴⁸

⁴⁵ Kennedy, a. g. e., s.28.

⁴⁶ Kennedy, a. g. e., s.35.

⁴⁷ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu-Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 4. Basım, Bursa: MKM Yayınları, 2008, s.70.

⁴⁸ Arı, a. g. e., s.69.

Bu tarihten sonra, 1560 tarihli Cerbe Savaşı'ndan başlayarak 1565'teki Malta sürtüşmesi, 1571'deki Kıbrıs'ın fethi sonucunda gerçekleşen İnebahtı Deniz Savaşı ve Tunus uğruna girişilen çatışmalarda Habsburg İmparatorluğu'nun batı kanadını oluşturan İspanya, Kuzey Afrika'nın Berberi Korsanları ile birlikte Osmanlılara karşı devamlı olarak kıyılarını savunmak zorunda kalmıştır.⁴⁹

16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun batıya doğru ilerleyişinin yanı sıra İran'daki Safevi Hanedanlığı I. İsmail ve I. Abbas'ın hükümdarlıkları sırasında kültürel ve ekonomik açıdan yeniden bir canlanma içerisinde olmuştur. Çin'e giden İpek Yolu, Kaşkar ve Turfan üzerinden güçlü bir Müslüman hanlıklar uzantısının denetimi altında olmuştur. 16. yüzyılda Müslümanlar tarafından Java'daki Hindu İmparatorluğu yıkılmıştır. 1526'da Babür ise Kuzeybatı Hindistan'a girerek Babür İmparatorluğunu kurar ve torunu Ekber Şah (1156-1605) sayesinde Batı'da Belüicistan'dan Doğu'da Bengal'e kadar devam eden bir İmparatorluk meydana getirilmiştir.⁵⁰

İstanbul'un fethinden sonra 1683 gibi ileri bir tarihte bile ikinci kez Viyana'yı kuşatan Osmanlılardan Avrupa'ya yönelen bu askeri baskı ve tehditler rastgele ve konjonktürel olmaktan daha çok uzun soluklu bir stratejinin parçası iken Avrupalıların bütün bu olanlara karşı verdiği tepkiler bütünlükten uzak ve tutarlı olmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, "gaza" ideolojisinin yön verdiği askeri bir mekanizma olmanın ötesinde Roma İmparatorluğundan daha geniş bir alanda farklı milletleri barındıran çok geniş bir nüfus üzerinde resmi bir inanç, kültür ve dil birliği kurmuştur.⁵¹ Osmanlı, Çin ve Moğollar gibi her yerde tek bir siyasi otoritenin hâkim olduğu merkezileşmiş bir yapı yerine Avrupa ufak krallıklar, prenslikler ve lordluklar ve kent devletlerinin oluşturduğu karmaşık bir siyasi görünüme sahip olmuştur.

⁴⁹ Kennedy, a. g. e., s.66.

⁵⁰ Kennedy, a. g. e., s.34.

⁵¹ Kennedy, a. g. e., s.35.

Roma'nın yıkılışından sonraki dönemde Avrupa'nın dağınık siyasi görünümü coğrafi zorunlulukların bir sonucu olmuştur. Avrupa'nın bu politik çeşitliliği temelde vadilerdeki dağınık nüfus topluluklarını birbirinden ayıran sıradağlar ve geniş ormanlar ile kaplı coğrafyası ile batıdan doğuya, kuzeyden güneye değişen ikliminden kaynaklanmıştır. Batıda V. Charles'ın (Charlemagne-Karl) İspanya'dan başlayıp Felemenk üzerinden Almanya'ya kadar uzanan azametli bir Habsburg İmparatorluğu yaratması gibi siyasi otoritenin bazı dönemler tek bir odakta toplanmasına yönelik girişimler geçici bir olgu olmuştur.⁵² Batıda Charles (Charlemagne) ya da doğuda Kiev Rusya'sı örneklerinde olduğu gibi, otoritenin ara sıra bir noktada toplandığı dönemler hükümdarın değişmesi, iç ayaklanmalar ya da dış istilalar sebebiyle sona ermiştir.⁵³ İspanyol ve Avusturya eksenli Habsburgların siyasi bir birlik yaratmaya yönelik girişimlerinin başarısızlığa uğramasından sonra reform hareketlerinin getirdiği dinsel anlaşmazlıklar Avrupa'nın bölünmüş siyasi yapısına ve Avrupa hanedanları arasındaki geleneksel güç dengesi rekabetine yeni ve derin bir boyut kazandırarak siyasi merkezileşmeyi her zamankinden daha da zor hale getirmiştir.⁵⁴

Karolenj Hanedanlığına mensup Charlemagne'nın (I. Charles, 742-814) 9. yüzyıl başlarında Papa'nın elinden imparatorluk tacını giyerek Roma'nın çöküşünden bu yana Avrupa'da ilk birliği kurma çabalarına rağmen Roma'nın yıkılmasından sonraki bin yıl boyunca Avrupa'daki politik güç merkezleri sürekli olarak ufak ve yerel birimler temelinde dağınık bir görünüme sahip olmuştur. Ekonomik ve askeri güç merkezlerinin çeşitliliği ve aralarındaki rekabetin etkileşimi 16. yüzyılın başlarında ve hatta 17. yüzyılda bile Avrupa'yı oluşturan krallıklar, prenslikler, derebeylikler ve şehir devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu, Çin İmparatorluğu ya

⁵² Niall Ferguson, *Uygarlık: Batı ve Ötekiler*, Nurettin Elhüseyni (çev.), 4. Basım, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020, s.34.

⁵³ Kennedy, a. g. e., s.43.

⁵⁴ Kennedy, a. g. e., s.48.

da Moğol İmparatorluğu'na denk birleşik bir yapıya hiçbir zaman sahip olamamaları sonucunu ortaya çıkarmıştır.⁵⁵

Batı'da İspanya, Fransa ve İngiltere güçlü birer imparatorluk yolunda ilerlerken İslam'la mücadelede kendi içlerindeki sürtüşmelerden dolayı birbirlerini müttefik olarak görmekten ziyade birbirlerine rakip güçler olarak tarih sahnesinde yerlerini almışlardır. Avrupa halkları ortak bir kültürü paylaşmalarına, etkin bir ticaret ağı kurmalarına ve yönetici ailelerin büyük ölçüde birbirleriyle çakışmaları yoluyla yaygın bir biçimde temaslarını devam ettirmelerine rağmen birbirleriyle sonu olmayan savaflara girmelerinden dolayı Avrupa devletleri arasında barış kural değil istisna olmuştur. 1500 yılından sonraki yüz elli yıl boyunca Batı medeniyetine önemli dinsel bölünmeler ve hükümdarlar savafları egemen olmuştur. Westphalia Antlaşması'nı (1648) izleyen bir başka yüz elli yıl boyunca ise Batı dünyasındaki anlaşmazlıklar bürokrasilerini, ordularını ve merkantilist ekonomik güçlerini ve en önemlisi egemenlikleri altındaki topraklarını genişletmek isteyen prensler, imparatorlar, mutlak ya da anayasal monarklar arasında ortaya çıkmıştır. Bu süreç içerisinde ortaya çıkan ulus devletler ve Fransız devrimi ile birlikte anlaşmazlıklar uluslar arasında gelişmiştir.⁵⁶

Küresel gücün Batı Avrupa tarafından ele geçirilmesi Moğollar, Osmanlı ya da Rus İmparatorluklarında olduğu gibi herhangi bir Avrupa gücünün, Avrupa'daki egemenliğinden kaynaklanmamıştır. Avrupa Kıta'sında sürekli egemenlik mücadelesi içerisinde olan ve gücün merkezi bir otoritede toplanmasına engel olan Avrupalı güçlerin 16. yüzyılda bu beklenmedik yükselişi ya da Doğu'nun sömürgeleştirilmesi yalnızca Batı'nın anti tezini –ötekisini- yaratan propagandalar üzerinden kurgulanan çarpık bir Doğu algısının yaratılmasından kaynaklanmamıştır. Avrupa'nın benzersiz nitelikleri ve içsel yetenekleri sayesinde Doğu'dan üstün olduğu iddiası, Avrupalının dünyanın bu daha az tanınan kısmına karşı duyduğu

⁵⁵ Kennedy, a. g. e., s.48.

⁵⁶ Huntington, a. g. e., s.64.

üstünlük duygusu gibi bir psikolojik nedenden ziyade tarihin bu döneminde dünyanın geçirdiği birtakım coğrafi, politik ve demografik değişimlerin bir ürünü olduğu söylenebilir.

17. yüzyıldan itibaren Doğu'nun büyük medeniyetlerinin (Çin, Hindistan, İslam Medeniyeti) dünyanın geçirdiği sosyal, siyasal ve ekonomik dönüşümler sürecinde durgunluk veya gerileme yaşaması “modern dünya tarihinin” ortaya çıkışını sağlayan en önemli etkenlerden biri olmuştur. Avrupa, tarihin bu dönüm noktasında kendi tarih anlayışını kurgulayarak dünya tarihine adım atmış ve dünya tarihini batıya ait ya da batı ile ilgili bir olgu olarak ele almıştır. Bu anlamda modern dünyanın ortaya çıkışının tarihi Avrupalıların tarihi ile Avrupalıları taklit eden ya da onlardan bir şeyler öğrenen toplumların tarihi olmuştur.

Kültür unsuru dışarıda bırakılırsa üretim ve zenginlik temelinde kıyasladığında sanayileşme öncesi ekonomiye sahip belli başlı bölgelerin günümüz ölçütlerine göre birbirlerinden çok da fazla ayrışmadıklarını görebiliriz. Bugün “gelişmiş” olarak nitelendirilen ülkelerde 1750-1800 yılları arasındaki kişi başına düşen milli gelir bugün “Üçüncü Dünya” ülkeleri ile büyük oranda aynı seviyede olmuştur (Çin İmparatorluğu'nun muazzam büyüklüğü ve göreceli ağırlığı hesaba katıldığında). 18. yüzyılda Avrupalılar, Çin İmparatorluğu'nu oldukça garip bir yer olarak görmüş olabilirler fakat Çin, Avrupa'nın ekonomik ve uygarlık düzeyinin gerisinde kalan bir ülke olarak asla görülemezdi. Ancak, dünyayı dönüştürmekte olan ekonomik devrimin temelini oluşturan batılı ülkelerle dünyanın geri kalanı arasındaki uçurum, 19. yüzyılda önce yavaş, sonra artan bir hızla büyümüştür.⁵⁷

19. yüzyıl boyunca çoğu Kuzey Atlantik kıyısında olan birkaç ülke, Avrupalı olmayan dünyanın geri kalan kısmını hayret verici bir kolaylıkla fethetmiştir. Batılı ülkeler dünyanın bu kesimini işgal etmekte ve yönetmekte zahmet çekmedikleri

⁵⁷ Eric Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı, 1875-1914*, 1. Basım, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, Vedat Aslan (çev.), 1999, s.23.

sürece kendi ekonomik ve toplumsal sistemleriyle ve bu sistemin örgütlenme yeteneği ve teknolojisiyle meydan okunamaz bir üstünlük kurmuşlardır. Kapitalizm ve burjuva toplumu 1917'ye kadar yegâne sistem olarak kendisi tarafından yok edilmek ya da bir kenara atılmak istemeyenler için bir model oluşturmuş, dünyayı dönüştürmüş ve yönetmiştir. 1917'den sonra Sovyet komünizmi, özel girişim ve liberal kurumlar dışında, esas olarak aynı tipte bir model olsa da alternatif bir model oluşturmuştur. Batılı olmayan, daha doğrusu kuzey batılı olmayan dünyanın yirminci yüzyıl tarihi, bu nedenle, esas olarak bu dünyanın on dokuzuncu yüzyılda kendilerini insan türünün efendileri olarak kabul ettirmiş ülkelerle olan ilişkileriyle belirlenmeye devam etmiştir.⁵⁸ Sosyalist, komünist ve / veya ulusalcı ve sekülerist gibi bağımlı ülkeleri bağımlılıktan, geri ülkeleri gerilikten kurtaracağı düşünülen ideolojiler, programlar, hatta yöntem ve siyasal örgütlenme biçimleri dahi batılı olmuştur.⁵⁹

İmparatorluk çağında kapitalizmin dünya ekonomisi, Bolşevik Devrimi'nden sonra SSCB'nin sınırlarında geçici olarak dursa da yeryüzünün neredeyse bütün bölümlerine nüfuz ederek buraları dönüştürmüştür. Ülkelerin Kuzey Atlantik kapitalizminin menziline girmeden önceki ekonomileri, servetleri, kültürleri ve siyasal sistemleri fark etmeksizin Batılı iş adamları ve hükümetler tarafından ekonomik bakımdan işe yarar görüldükleri sürece dünya pazarı içinde emilmişlerdir. Bu ülkelerin dünya piyasası için taşıdıkları esas değer sanayi için hammadde, enerji, çiftlik ve hayvancılık ürünleri arzı ve bağımlı ülkelerin kaynaklarının etkin biçimde sömürülebilmesi için hükümet borçlanmaları ve ulaşım, iletişim ve kent altyapıları için kuzey sermaye yatırımlarına bir çıkış olmuşlardır.⁶⁰

⁵⁸ Hobsbawm, a. g. e., s.234-235.

⁵⁹ Hobsbawm, a. g. e., s.237.

⁶⁰ Hobsbawm, a. g. e., 239.

Fransız Devrimi'nden yüzyıl sonra, sahip oldukları silahların teknik açıdan geri olması nedeniyle yoksul ve geri kalmış ülkelerin kolaylıkla bozguna uğratılabileceği ve (çok büyük değilseler) işgal edilebileceği gittikçe daha açık biçimde ortaya çıkmıştır. Bu uçurumun başlıca nedenini, uçurumu yalnızca ekonomik değil, siyasal açıdan da pekiştiren teknoloji oluşturmuştur. Napolyon'un 1798'de Mısır'ı istila etmesi, birbirine yakın askeri donanma sahip Fransız ve Memlûk ordularını karşı karşıya getirmişti. Avrupalı güçlerin sömürgeci fetihleri, mucizevi silahlarla değil, saldırganlıkla, acımasızlıkla ve her şeyden önemlisi disiplinli örgütlenmeyle gerçekleştirilmiştir. Ne var ki, yüzyılın ortalarında savaş alanında da etkisini duyurmaya başlayan endüstri devrimi, tahrip gücü yüksek patlayıcılar, makineli tüfekler ve buharlılar aracılığıyla dengeyi “ileri” dünya lehine daha da bozmuştur. Bu nedenle, 1880'den 1930'a kadarki yarım yüzyıl gözdağı (gunboat) diplomasisinin altın, daha doğrusu demir çağı olmuştur.⁶¹

2. FRANSA VE İNGİLTERE REKABETİNİN KÖKENLERİ

Avusturya Hükümdar ailesi Habsburglardan seçilen Kutsal Roma-Germen İmparatoru Katolik olmasına rağmen kuzeyinde güçlü bir Alman devleti istemeyen Fransa ile Avusturya arasında devamlı bir mücadele olmuştur.⁶² İspanya'nın öncülüğünde trans-atlantik ticaret hacminin 1510-1610 yılları arasında hızlı bir şekilde büyümesi Avrupa'da muazzam bir siyasi genişlemeyi beraberinde getirmiştir. V. Charles 1519'da Kutsal Roma İmparatoru olarak tahta çıktığında Avrupa'daki toprakları çeşitli ve birbirine komşu olmayan bölgeleri içine alarak büyümüştür. Avrupa'nın siyasi alanını ve yeni ortaya çıkmakta olan dünya ekonomisini ele geçirme mücadelesindeki V. Charles gibi, büyüklük ve merkezlilik bakımından üstünlüğe sahip olan Fransa Kralı I. Francis de aynı şeyi yapmaya çalışmıştır. Her iki imparatorluk içinde askeri anlamda verilen mücadele geç orta çağda Avrupa'da ekonomik, endüstriyel ve ticari faaliyetlerin en gelişmiş yer

⁶¹ Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, s.24.

⁶² Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1789-1914*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1997, s.25.

olduğu İtalya yarımadası (Kuzey İtalya'daki şehir-devletleri) üzerine olmuştur. Her ne kadar artık uzun mesafeli ticareti tekellerinde bulundurmasalar da biriktirdikleri sermaye bakımından hala güçlü olan bu şehir-devletleri üzerindeki Habsburg-Valois Hanedanlıklarının egemenlik mücadelesi 1557 yılına gelindiğinde her iki imparatorluğunda kendilerini tüketerek Avrupa'da uzun süredir kurulan birleşik bir imparatorluk hayalinin sonunun gelmesine neden olmuştur.⁶³

1494'ten beri devam eden, zengin ve savunmasız İtalyan kent devletleri üzerindeki Fransız ve İspanya mücadelesi sırasında, Kutsal Roma İmparatoru ünvanı ile Avusturya ve İspanya toprakları veraset yolu ile V. Charles'ın hâkimiyetine girmiştir. Bu gelişme, Fransa Kralı'nı I. Francis'i Burgonya, güney Hollanda ve İspanya sınırları dışında İtalya'da da bir dizi karşı girişimlerde bulunmaya yöneltmiştir.⁶⁴ İtalya'da Pavia Savaşı'nda (1525) Habsburglar karşısında I. Francis'in yenilmesi Avrupa dengesini sağlayabilmek amacıyla olan I. Francis'in Osmanlı İmparatorluğundan yardım istemesine neden olmuştur.⁶⁵ Osmanlı ile I. Francis arasında Habsburglara karşı ittifakın başlangıç noktasını teşkil eden bu gelişme dışında ayrıca Savoie Dükalığı'nın bir parçası olan ve Fransa Krallığı'nın himayesindeki Nice'e 1542'de yöneltilen bir saldırıda Fransız ve Osmanlı kuvvetleri fiilen birleşmişlerdir.⁶⁶

1500'den sonraki yaklaşık yüz elli yıl boyunca, Katolikliğin savunucusu İspanyol ve Avusturyalı Habsburgların öncülüğünde hanedan-din temeli üzerine kurulan bir blok Avrupa'daki egemen politik ve dinsel güç olma yolunda çaba harcarken, rakipleri Protestan devletler birliği ve Fransa'dan oluşan karşı güçler bu ilerleyişe engel olmuşlardır. Otuz Yıl Savaşları'ndan sonra Avrupa'da üstünlük İspanya'dan

⁶³ Immanuel Wallerstein, *Modern Dünya Sistemi I-Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl'da Avrupa-Dünya Ekonomisinin Kökenleri*, Latif Boyacı (çev.), 7. Basım, İstanbul: Yarı Yayınları, 2015, s.237-239.

⁶⁴ Kennedy, a. g. e., s.65.

⁶⁵ Azmi Süslü, "Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri", 1798-1807", *Belleten*, Cilt:47, sayı.185, 1983, s.261.

⁶⁶ Kennedy, a. g. e., s.65.

Fransa'ya geçmiştir. 1659'a gelindiğinde Pirene Antlaşması ile Avrupa'daki Habsburg üstünlüğü sona ermiş, Avusturya- İspanyol eksenli Habsburg güçleri ile Protestan devletler birliği ve Fransa mücadelesi yerini kısa vadeli ittifakların yer aldığı, dinsel inançlar temelinden ziyade reel politığın ağırlık kazandığı görece gevşek dokulu bir bölgesel (Avrupa) sistem almıştır.

Bu yeni durum, bir savaşta düşman olan ülkelerin, bir sonrakinde birbirlerinin ortağı olduğu, diplomatik ve askeri ortaklık anlamında değişken, çok kutuplu sistemin doğal bir sonucu olarak birtakım devletlerin yükselmesine ve başkalarının gerilemesine neden olan tarihin her döneminde rastlanabilen bir olguyu ortaya çıkarmıştır. V. Charles'ın 1519' da Kutsal Roma İmparatoru sıfatıyla tahta çıkışından, İspanya'nın 1659 tarihli Pirene Antlaşması ile yenilgiyi kabulüne kadar geçen sürede Habsburglar Avrupa'nın egemenliği pratikte ele geçirememiştir. Bununla beraber Habsburgların Avrupa'nın egemenliğini ele geçirmesi durumunda dahi rakip güçlerin her birinin kendisini güçlendirmesini zorunlu kılan güç dengesi sistemi, Osmanlı İmparatorluğu ve Çin'deki Ming Hanedanlığı gibi Avrupa kıtası üzerinde birlik sağlayacak politik bir merkezileşmeyi daha da uzak bir ihtimal haline getirmiştir.

Yüz elli yıllık uluslararası rekabet sırasında, bir önceki yüzyılın önde gelen güçlerinden Osmanlı İmparatorluğu, İspanya, Hollanda ikinci sıraya düşerken Batıda 1660'dan sonra askeri gücünü hızla artıran Fransa, Avrupa ülkeleri arasında en güçlüsü olarak ortaya çıkmıştır. 15. yüzyılın sonlarında denizaşırı sömürgeci güç olarak ortaya çıkan İspanya 17. yüzyılın ortalarına kadar zirvedeki Avrupa gücü olmuş. Ancak İngiltere, Fransa ve Hollanda'nın karşı hamleleriyle karşılaşan İspanya ne Batı Avrupa'da ne de okyanusların ötesinde gerçek bir egemenlik sağlayamamıştır. İspanya'nın rolünü zamanla Fransa üstlenmiş fakat Avrupalı rakiplerinin hem kıtada hem de denizaşırı bölgelerde sürekli karşı hamleleriyle karşılaşmıştır. Napolyon'un yönetimi altındaki Fransa 1815'e kadar egemen Avrupa gücü olmuş ve bu haliyle Avrupa'da gerçek egemenliğe çok yaklaşmıştır. Ancak

Fransa'nın Avrupalı koalisyon tarafından yenilgiye uğratılması kıtasal güç dengesini yeniden sağlamıştır.

2.1. 16. ve 18. Yüzyıllar Arasında Fransa'nın Avrupa Güç Dengesi Sisteminde Üstünlük Mücadelesi

16. ve 17. yüzyıllarda İspanya'da, Habsburglar ve Fransa'da, Valoisler geleneksel olarak büyük manevî anlam taşıyan ve imparatorun seçimle belirlendiği Kutsal Roma imparatorluk tacı için rekabeti en üst seviyeye taşımıştır. İmparatorluk seçimlerinde oy kullanma hakkına sahip olan Alman elektör prensleri, tacın Valois Hanedanlığından gelen Fransa kralı I. François yerine Habsburg Hanedanından V. Charles'ı seçmesi Avrupa'nın erken modern tarihine damga vuran uzun soluklu bir mücadelenin başlangıcı olmuştur.

Portekizlilerle İspanyolların, önce 1492 yılında Amerika'yı ve 1498 yılında da Hindistan deniz yolunu keşfetmiş olmaları her iki ülkeye de zenginlik getirmiştir. Habsburg İmparatoru olan V. Charles Alman prensleri tarafından imparatoru olarak ilan edildiğinde (1519) başında bulunduğu İspanyol Devleti zaten Amerika'da yeni keşfedilmiş sömürgelerinin yanı sıra Hollanda, Napoli Krallığı ve Sardinya'yı da içermiştir.

İspanya, Almanya, İtalya ve Okyanus ötesi topraklar üzerinde hâkimiyet kuran ve aynı zamanda İspanya kralı ve Almanya İmparatoru V. Charles, tüm halkları tek dinli birleşik bir krallığın hem hükümdarı hem de Katoliklerin dinsel önderi olarak kendini görmüştür. Bununla birlikte, Almanya, İtalya ve Hollanda gibi birbirinden farklı ülkelerden oluşan Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun siyasal gerçekliklerden uzak kırılğan yapısı ve zengin fakat siyasi birlik kazanamamış, güçsüz İtalya üzerindeki Fransa'ya karşı verilen mücadele V. Charles'ın bir dünya imparatorluğu düşüncesini salt bir ütopyadan daha fazla ileriye taşımasını engellemiştir. Küçük prenslikler ülkesi haline gelen Almanya, imparatorlardan gelen her türlü merkezileştirme hareketine karşı çıkmış ve nihayetinde 1555 yılında

Augsburg’da imzalanan din barışı, imparatorluk iktidarının çöküşüne neden olmuştur.⁶⁷ İspanya’nın, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren geçirdiği derin bir ekonomik bunalımın ardından elli yıl sonra siyasal çöküntüye uğramasıyla, 1500’lerdeki Batı Avrupa’nın siyaset sahnesinde İspanya gibi başat güçlerden biri olan Fransa, 16. yüzyıl ve neredeyse tüm 17. yüzyıl boyunca yükselen bir çizgi izlemiştir.⁶⁸

16. ve 17. yüzyılların tümünü ve 18. yüzyılın ilk yarısını derinden etkileyen Avusturya Habsburglar’ı ve Fransa arasındaki rekabetin ve İtalyan savaşlarının kökeni, daha 16. yüzyılın başlarında, Habsburglar’ın İspanya, Almanya, İtalya ve Hollanda topraklarıyla çevrilmiş olan Fransa’nın bu kuşatmayı parçalama amacıyla ilişkili olmuştur. 16. yüzyılda bu rekabet, Habsburglar’ın Fransa’ya karşı yürüttükleri mücadelenin merkezi İspanya’da olması dolayısıyla bir Fransız-İspanyol mücadelesi şeklini almıştır. Habsburglar’ın sürekli tehdidi altında Katolik Fransa bir yandan Osmanlı ile yakınlaşırken diğer yandan da Protestan Alman Prenslerine yaklaşmıştır.⁶⁹

Fransa ve İngiltere gerçek anlamda 17. yüzyıla gelene kadar denizaşırı keşif ülkeleri olamamış ve 18. yüzyıla kadar da önemli bir başarı elde edememişlerdir. İspanya ise, 16. yüzyılda Amerika kıtasında deniz ulaşım masraflarının elverdiği ölçüde büyük bir imparatorluk kurmayı başarmıştır.⁷⁰ Bununla birlikte, Habsburg ve Valois hanedanlıklarının Kuzey İtalya’daki şehir devletleri üzerindeki hâkimiyet iddiasından kaynaklanan sürekli savaş hali ve Alman Protestanlığının yarattığı kargaşa Avusturya ve İspanya eksenli Habsburg Hanedanlığı’nın çöküşünü getirmiştir. Habsburg İmparatorluğu’nun Avrupa’nın ekonomik yaşamındaki merkezi konumu ve İspanya’nın dünya ekonomisinde bir çekirdek devlet haline

⁶⁷ S. Bakruşin ve Diğerleri., *Uluslararası İlişkiler Tarihi I-Diplomasi Tarihi*, Attila Tokatlı (çev.), 2. Basım, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2015, s.178-181.

⁶⁸ Bakruşin ve Diğerleri., a. g. e., s.183.

⁶⁹ Bakruşin ve Diğerleri., a. g. e., s.184.

⁷⁰ Wallerstein, a. g. e., s.237.

gelme şansı V. Charles'ın imparatorluk arzularının neden olduğu siyasi hedeflerinin getirdiği mali yük ve aşırı genişleme nedeniyle kaybedilerek başka bir İmparatorluk heveslisi olan Fransa'nın eline geçmiştir.⁷¹

Hiçbir Avrupa ülkesi Fransa'nınki kadar, geç orta çağlardan görece daha güçlü bir monarşi ile çıkmamıştır. Fakat Fransa'daki soylu sınıfın siyasi gücü yenedünya ekonomisinde manevra yapmaya daha az yetenekli olmuştur. Fransa'daki soylular sınıfı ve yeni tüccar – yüksek sınıfı kaynaştırma mekanizması İngiltere'de olduğu kadar güçlü olamamıştır. Fransa daha güçlü bir bürokrasiye sahip olmakla birlikte 16. yüzyılın sonlarında İngiltere'den daha az “ekonomik yönelim güçleri” elde etmiştir. Böylece, Fransa devlet hazinesini güçlü tutma politikasının getirdiği baskı ve bundan daha da önemlisi Habsburgların da bir dünya monarşisi yaratma ile ilgili politikası Fransız monarşisini imparatorluk arzusuna itmiştir. Böyle bir girişimin başlangıç hedefi Kuzey İtalya'ya yönelik imparatorluk genişlemesi olmuştur.⁷²

1557'de başlayan ve yaklaşık seksen yıl bölgeyi bir karmaşa içine sürükleyen ve bölgenin ikiye ayrılmasıyla sonuçlanan Hollanda devrimi, İspanyol ve Habsburg imparatorluklarının krizinden öte, bir Avrupa dünya-ekonomi sisteminin evriminin dönüm noktası olmuştur. İspanya ve Fransa'nın arasındaki savaşın 1559'da finansal bir krize dönüşmesi Avrupa'da yüzyıl kadar bir süredir devam eden zenginliğin sonunu getirerek bir dünya sisteminin çöküşüne neden olmuştur. Her ne kadar teknolojik ilerleme ve kapitalist unsurların yükselişi ile birlikte ekonomik alanlarla aynı düzeyde siyasi imparatorlukların yeniden kurulmasını mümkün kılacak kadar çok yol kat edilmişse de 1557 yılı Avrupa'da ulus olmayı hedefleyen devletlerin kendi başlarına hüküm sürmelerine ve hala gelişen dünya ekonomisine bağlı olarak büyümelerine izin veren bir güç dengesinin kurulmasına doğru giden yolu açmıştır. Yeni sistem, merkez devletlerin sürekli bir ekonomik ve askeri gerilim durumu içerisinde birbirine geçmiş periferi bölgelerinin sömürülmesi ayrıcalığı için yarıştığı

⁷¹ Wallerstein, a. g. e., s.239-251.

⁷² Wallerstein, a. g. e., s.253-254.

ve belli oluşumlara, yarı-periferi bölgeler sıfatıyla özelleşmiş, aracı bir rol oynama izni veren, kapitalist bir dünya ekonomisine hâkim olan bir sistem olmuştur. Avrupa dünya ekonomisinin ilk gelişmeci evresi sona yaklaşırken İngiltere ve Fransa güçlü devletler olarak ortaya çıkmaya başlamış ve sonuçta güçlü “ulusal ekonomilere” sahip olmalarını sağlayacak dünya ekonomisinin ana hatlarını belirlemişlerdir.⁷³

1624-1642 yılları kapsayan Kardinal Richelieu yönetimi döneminde, Avusturya hanedanının yeniden güçlenmesi tehlikesi ortaya çıkmıştır. Fransa’da XIII. Louis döneminde başbakan sıfatı ile Fransa’nın gerçek egemen kişisi olarak Kardinal Richelieu diplomatik etkinliğinin tümünü Fransa’nın artan gücüyle paralel olarak, Fransa’ya “doğal sınırlarını” kazandırmaya ve Avusturya Habsburgları’nın gücünü zayıflatacak bir siyasal denge oluşturmaya yönelmiştir.⁷⁴ 17. yüzyılda Otuz Yıl Savaşı, hanedanlar arasındaki egemenlik rekabetine reform taleplerinin ortaya çıkardığı mezhep gerilimini ekleyerek hanedanlık ve din propagandasını yan yana getirmiştir. Fransa’da XIII. Louis döneminde, mutlak monarşinin ve merkezi otoritenin şekillenmesinde etkisi olan Richelieu, Katolik kilisesinin Kardinali olmasına rağmen Protestanlar ve Katolikler arasında meydana gelen Otuz Yıl Savaşlarında Avusturya’nın Katolik Habsburg Hanedanına karşı Protestanlarla iş birliği yaparak Fransa’nın kıta Avrupa’sında en güçlü devlet olarak çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Richelieu’nun dış politikasının temelini Avusturya-İspanya eksenli Habsburg Hanedanlığı’nın gücünü dengelemek ve tüm Avrupa’yı içine çeken Otuz Yıl Savaşlarından, Fransa’nın zaferle çıkmasını sağlamak oluşturmuş ve bu politika doğrultusunda Protestan güçlerle iş birliği yapmaktan çekinmemiştir. Richelieu’nun “Avrupa’da Fransa’nın egemenliğini kurmak” siyaseti, Mazarin tarafından devam ettirilmiş, bu iki devlet adamı Protestanları kullanma stratejisini yürütmüştür. XIV. Louis, Osmanlılarla iyi geçinme siyasetini, Ortodoks Macaristan ve Katolik Avusturya dengesini sağladıkları için devam

⁷³ Wallerstein, a. g. e., s.252-276.

⁷⁴ Bakruşin ve Diğerleri., a. g. e., s.199-200.

ettirmek istemiştir.⁷⁵ Habsburgların planları gerçekleştiğinde, Fransa'nın yanı başında büyük bir imparatorluğun ortaya çıkma tehlikesi Richelieu'nun tüm gücünü, Fransa'yı bu tehlikeden uzak tutma yoluna itmiştir. Bir yandan, Katolik Habsburglara karşı Protestan prensleri desteklemeye dayalı geleneksel Fransız siyasetini yürüten Kardinal Richelieu, Protestanları (Huguneotlar veya Kalvinistler) ülke içinde yok etme hareketine girişmiştir.⁷⁶

Protestan Bohemya'nın Katolik Avusturya İmparatoru II. Ferdinand'a karşı 1618'de ayaklanması sonucunda neredeyse bütün Avrupa devletlerinin yer aldığı Otuz Yıl savaşı sonucunda Westphalia Barışı (1648) imzalanmıştır. 16. yüzyıl ve 17. yüzyılda Avrupa'da tek hâkim güç olan ve birleşik bir düzen içinde tüm Avrupa'ya yayılan Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun başındaki Habsburg Hanedanlığının gücü böylece sınırlandırılmıştır.⁷⁷ Sınırsız mutlakiyetçi bir imparatorluk altında birleşmiş bir Almanya arzusunu taşıyan II. Ferdinand, Almanya'yı egemenliğini altına almak için 1618-1648 yılları arasında mücadele vermiştir.⁷⁸ 1648'den sonra Fransa'nın, İspanya Habsburgları arasında bir on yıl daha sürecek olan mücadelesi sonrasında 1659'da imzalanan Pirene Antlaşması, İspanya'yı en büyük rakibiyle barışa zorlayarak Fransa'nın Avrupa'nın egemen gücü haline gelmesine neden olmuştur. Richelieu tarafından uygulanan politikanın açtığı yolda ilerleyen Fransa, Pirene antlaşması ile Fransız hegemonyasını kesinleştirmiştir.⁷⁹ Avusturya ve İspanya merkezli Habsburglar'ın hegemonyalarını genişletme ve güçlerini gösterme çabalarına karşılık, liderliğini Fransa'nın yaptığı ve bir Protestan devletler birliği olan (İngiltere, Hollanda ve Alman Protestan Devletleri) rakip karşı güçlerin sergilediği ortak mücadele Avrupa'da Habsburg üstünlüğünü sona erdirmiştir.

⁷⁵ Ayşe Pul, "Osmanlı-Fransız Diplomasinin İki Mühim Evresi: Girit ve Mısır Seferleri", Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM, Cilt:0, sayı. 22, 2007, s.165.

⁷⁶ Bakruşin ve Diğerleri., a. g. e., s.201.

⁷⁷ Armaoğlu, a. g. e, s.24.

⁷⁸ Bakruşin ve Diğerleri., a. g. e., s.201.

⁷⁹ Bakruşin ve Diğerleri., a. g. e., s.203.

16. ve 17. yüzyıl boyunca Avrupa'ya, Habsburgların bir dünya monarşisi yaratmakla ilgili hegemonya kurma girişimi ve Fransa'nın öncülük ettiği güç dengesi politikası arasındaki mücadele hâkim olmuştur. Avrupa'yı hâkimiyeti altına almak isteyen, Fransa'nın en büyük rakibi olan Habsburg İmparatorluğu'nun Westphalia ile tamamen kontrol altına alınmasından sonra Fransa, XIV. Louis'nin idaresinde tıpkı Habsburgların hegemonya kurma çabasına benzer bir şekilde Avrupa'da üstünlük arayışı fikrine kapılmıştır. Westphalia'dan sonra Avrupa ülkeleri arasında en güçlüsü olarak Avrupa siyasetini yönlendiren bir konuma gelen ve Batı'da kültürel, siyasi ve askeri anlamda gücünü hızla arttıran Fransa'ya karşı Avrupa'nın öteki devletlerinin taktığı, Habsburg Hanedanlığına karşı verilen mücadelede olduğu gibi, yine güç dengesi politikası olmuştur.

Fransa'nın XIV. Louis ile bozmaya çalıştığı Avrupa'daki güç dengesi, İngiltere'nin 1689'da Fransa yayılcılığına karşı mücadele eden Büyük İttifaka girmesiyle yeniden kurulmuştur. Bu dönemde emperyalist politikalar izlemeye başlayan İngiltere, 1689'da Kutsal İttifak'a katılmasına rağmen Osmanlı ile Lehistan, Avusturya, Rus Çarlığı ve Venedik arasında olan görüşmelere arabuluculuk yapmıştır. Bu anlamda, Yakındoğu'daki ticari ve siyasi çıkarları gereği ve İspanya tahtı üzerinde ki anlaşmazlık ile ilgili Fransa'nın gücünü sınırlandıracak muhtemel bir savaşın beklentisi içerisinde olan İngiltere, Osmanlı'nın batıda geniş topraklar kaybetmesine ve aynı zamanda Kutsal İttifak'ın sonlanmasına neden olacak Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasına katkıda bulunmuştur. II. Viyana Kuşatması sırasında Kutsal Roma İmparatorluğu tahtında bulunan I. Leopold ile birlikte, İspanya tahtının varisi olan XIV. Louis yönetimindeki Fransa'nın, İspanya ile birleşmesi durumunda İspanya'nın Amerika ve Asya'da ki kolonilerini ele geçirme ihtimali Avusturya'yı olduğu kadar diğer batı Avrupa ülkelerini de korkutmuştur.

Karlofça Antlaşması'ndan (1699) sonra İspanya tahtının veraseti ile ilgili anlaşmazlık nedeniyle on üç yıl sürecek olan İspanya Veraset Savaşları (1701-1714) başlamıştır. Sonuçta, İspanya tahtı üzerinde gelişen, Fransa Kralı XIV. Louis

ve Kutsal Roma-Germen İmparatoru I. Leopold arasındaki rekabette İngiltere'nin tavrı belirleyici olmuştur. İspanya Veraset Savaşları sonunda imzalanan Utrecht Barışı (1713), Westphalia Barışı'nın (1648) sağladığı güç dengesi sistemini İngiltere'nin lehine değiştirerek, İngiltere'nin Avrupa güç dengesindeki belirleyiciliğini uzun bir süre devam ettirmesinin yolunu açmıştır. Fransa'nın 17. yüzyıl sonlarından başlayarak 18. yüzyıl boyunca Orta Batı Avrupa'ya egemen olma girişimleri Napolyon döneminde yeniden biçimlenmiş fakat Fransa'ya uzun süre askeri üstünlük sağlayan bu güç yine dört büyük gücün kurduğu ortaklıklar sayesinde durdurulabilmiştir. Otuz Yıl Savaşlarından Avrupa'nın en güçlü devleti olarak ortaya çıkan Fransa'nın, XIV. Louis'nin ölümünden (1715) sonra askeri üstünlüğü zamanla ortadan kalkmaya ve İngiltere, güç dengesinde belirleyici olmaya başlamıştır.

17. yüzyıl boyunca Habsburgların hegemonyalarını genişletme çabalarına, güç dengesinin bozulmasını engelleme kapasitesine sahip Fransa, İngiltere ve Hollanda gibi rakip karşı güçlerin varlığı ile karşılık verilmiştir. Uluslararası sistemin bir önceki yüzyıldaki hiyerarşik görünümü bu yüzyılda çok kutuplu bir Avrupa devletler sistemine doğru ilerlemiştir. Bununla birlikte, 1519 -1659 döneminin, Protestan devletler birliği ve Fransa karşısında savaşıyan Avusturya-İspanya Habsburg kuvvetlerinin yerini, kısa vadeli değişken ittifakların oluşturduğu, yani bir savaşta düşman olan ülkelerin, bir diğer savaşta birbirlerinin ortağı olduğu çok daha gevşek yapılı bir sistem almıştır. 1660 yılından sonraki Avrupa güçleri arasındaki rekabet dini nitelikli olmaktan ziyade ulusal çıkarlar doğrultusunda ve güç dengesini sağlama temelinde gelişmiştir. Aslında gerçek anlamda 18. yüzyılda görülmeye başlamasına rağmen 17. yüzyılın ortalarından itibaren güç dengesi sisteminin özellikleri ortaya çıkmaya başlamıştır. 1713'te İspanya Veraset Savaşlarından sonra imzalanan ve Fransız etkisinin sınırlandırması bakımından önemli rol oynayan Utrecht Barışı'ndan beri güç dengesi, Avrupa devletleri arasında barışın gereği olarak düşünülmüştür.⁸⁰

⁸⁰ Oral Sander, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, 23. Basım, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2012, s.240.

Fransa, Avusturya ve İspanya başta olmak üzere birleşik bir düzen içinde Avrupa'nın geneline yayılan Habsburg Hanedanı'nın etkisinin ve nüfuzunun ortadan kaldırılması, Fransa'nın Avrupa'daki üstünlüğünün sona ermesi Utrecht Barışı (1713) ile sağlanabilmiştir. Utrecht Barışı sonrası birçok Avrupa gücünün bağımsız devletler olarak yeni sistemde etkili olması Avrupa'da bir devletin diğer devletler üzerinde hâkimiyet kurmasını zorlaştıran güç dengesi kavramının önem kazanmasına sebep olmuştur. Westphalia ve Utrecht Anlaşmaları sonrası İspanya'nın diplomatik ve askeri nüfuzu gerilerken Fransa, İngiltere ve Avusturya ön plana çıkmıştır. Avrupa güçleri arasında Hollanda ve Portekiz ikinci sıraya gerilerken yeni bir devlet olan Prusya, Avrupa'da etkin güç olmaya başlamıştır. Almanya ve İtalya ise birçok küçük birime ayrılmış ve henüz bir birlik oluşturamamışlardır. Almanya'nın siyasal bölünmüşlüğü keskinleştiren bir iç düzenleme kurması nedeniyle Westphalia Antlaşması ayrıca önemli olmuştur. Bununla birlikte 18. yüzyılın sonunda gerçekleşen Fransız Devrimi'ne kadar Avrupa Devletlerinin sınırlarını belirleyen tüm antlaşma ve ittifaklar için de bir temel meydana getirmiştir. Westphalia görüşmelerinde ortaya çıkan “siyasal denge” ilkeleri, Fransa'nın kıtadaki siyasal üstünlüğünü sağlamıştır. Fransızların en tehlikeli rakibi Alman İmparatorluğu'nun ortadan kalkmasıyla “geleneksel Alman hürriyeti” ve İtalya'nın “siyasal hürriyeti” zafere ulaşmış olsa da bu iki ülkenin parçalanmışlığı ve güçsüzlüğü 19. yüzyıla kadar sürmüştür.

Westphalia (1648) ile başlayan ve Utrecht (1713) ile son bulan süreçte XIV. Louis Fransa'sı Avrupa Kıtası'nda etkin bir hegemonya tesis etmiş ve bu bağlamda güç dengesi sisteminin belirleyici aktörü olmuştur. 18. yüzyılın hemen başında ortaya çıkan İspanya Veraset Savaşları, Fransa'nın Avrupa güç dengesindeki bu belirleyici rolünü elinden almış ve Fransız üstünlüğü Utrecht Antlaşması ile Avrupa'da sarsılmaya başlayarak İngiltere Avrupa'da yükselişe geçmeye ve Fransa'nın rolünü yerine getirmeye başlamıştır. Westphalia ile temeli atılan uluslararası sistem tekrar teyit edilmiştir. İngiltere savaş sırasında İskoçya ile birleşmiş ve ayrıca, İspanya Amerika'sına Afrikalı köleler taşıma ayrıcalığını elde etmiştir. İspanya ile yaptığı savaşın sonunda (1702-1713) Cebelitarık ve İskoçya'yı İspanya'dan alarak Afrikalı

köleleri İspanyol Amerika'sında satma hakkını eline geçiren İngiltere büyük bir pazara sahip olmuştur.⁸¹ Böylece, İngiltere en kazançlı devlet olarak savaştan çıkmıştır. İtalya ve Almanya hala ulusal birliklerini kuramamış, İspanya ise Fransa'nın denetimi altına girmiştir.⁸² Böylece İngiltere hem siyasi hem de ticari anlamda kendisine büyük devlet olma yolunun açılmasını sağlayacak olan, yüzyılın başında girişmiş olduğu mücadeleyi kazanarak güç dengesini kendi lehine çevirmeyi başaramıştır.

1579'da İspanyol egemenliğinden kurtulduktan sonra Avrupa kapitalizminin ön cephesinde yer alan Hollandalılar, Ümit Burnu yolunu kullanarak 1595'ten beri Hindistan'la ticaret yapmışlardır. Amsterdam'ı en gelişkin ve en dinamik Avrupa kenti ve büyük çaplı finansal bir devrimin parçası haline getiren Doğu Hint Kumpanyası 1602'de kurulmuştur. Kumpanya yüzyıldan daha fazla bir süre Asya ticaret yollarına hâkim olarak, baharattan ipeklilere uzanan geniş yelpazeli mallardaki ticaretin tekeli ele geçirmiştir. İngiliz Kumpanyasının Hollanda'ya rakip olarak Doğu ticaretini zorlaması, İngiliz-Hollanda rekabetini meydana getirmiştir. İngilizler 1652-1674 arasında Hollanda'ya karşı üç savaş yürüterek, Batı Avrupa'dan çıkan ve Doğu Adalarının yanı sıra Baltık Denizi, Akdeniz, Kuzey Amerika ve Batı Afrika'ya ulaşan deniz yollarına hâkim olma mücadelesi vererek denizlerde üstünlük kazanmayı amaçlamıştır. İngilizler, Okyanus taşımacılığına hâkim olan Hollanda'ya karşı yürüttükleri mücadelede deniz ticaret donanmalarını iki katına çıkarmayı başarmış ve İngiliz gemiciliğini desteklemek amacıyla 1651 ve 1660'ta İngiliz kolonilerinden gelen malların İngiliz gemileriyle taşınmasını öngören "Deniz Ulaşımı" yasalarını çıkarmışlardır. Ancak, ilk başlarda bazı İngiliz kazanımlarına rağmen başarısızlıkla sonuçlanan savaşların maliyeti İngiliz ekonomisinin ciddi bir sıkıntı yaşamasına neden olmuş ve İngiltere ve Hollanda

⁸¹ Durmuş Akalın, "Süveyş Kanalı Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi 1854-1882", Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, SBE, Denizli, 2011, s.97.

⁸² Sander, a. g. e, s.173.

arasında devam eden kıyasıya rekabet İngiltere ve Hollanda'nın siyasi ittifakı ile sonuçlanmıştır.⁸³

Westphalia ve Pirene anlaşmaları sonrasında gerçekten de Fransa'nın ezeli düşmanları olan Alman ve İspanyol Habsburgları tamamen yenildiğinde, İngiltere'de II. Charles'ın izlediği politika bu ülkenin uluslararası alandaki etkinliğine zarar vermiştir. İngiltere'de, Paramentosuyla çatışma içinde olan II. Charles İngiliz- Hollanda savaşlarının İngiltere'de mali krize yol açmasının etkisi ile Hollanda'ya karşı Fransa ile iş birliği içerisine girmiştir. Ayrıca, II. Charles'ın Fransa ile iş birliğinden rahatsızlık duyan ve Fransa'yı kendi ülkesinin rakibi olarak gören İngiliz Paramentosu Fransa ile yapılan ittifakı bozmuştur. Fransa'nın sürekli güçlenmesi, bütün Avrupa'yı uyanık olmaya sürükleyerek, bu ortam içinde Hollanda, XIV. Louis'ye karşı yeni bir koalisyon kurmuştur. Birleşik Hollanda Cumhuriyetinin devlet başkanı (stadtholder) III. Guillaume d'Orange'ın (Friedrich-Wilhelm-1672/1702) diplomatik çabaları sonucunda ortaya çıkan Augsburg ittifakı, Alman İmparatorunun yanı sıra İspanya, Savoia ve küçük Alman prensleri, İtalya hükümdarları ve İsveç ile kurduğu koalisyon Fransa'ya karşı yürütülecek ortak mücadele planının bir parçası olmuştur.⁸⁴ Bütün bu gelişmeler ile birlikte, II. James'in Katolik inancından kuşku duyan ve siyasal emellerinden tedirgin olan İngiliz aristokratların oluşturduğu güçlü bir oligarşi, Londra tüccarlarının verdiği destekle 1688 yılında “Şanlı Devrim'i” gerçekleştirerek İngiltere tahtına, Hollanda'yı yöneten III. Guillaume d'Orange (Oranje Prensi William) geçirmiştir⁸⁵. Bu tarihten itibaren Fransa'ya karşı kurulan ittifak çemberi tamamlanarak, Fransa, İngiltere'ye karşı 18. yüzyıl uluslararası ilişkiler tarihinin neredeyse tamamını kapsayan uzun bir mücadeleye girmiştir. Fransa'nın 17. yüzyılın yarısında iyice güçlenip Belçika ve Hollanda'yı ele geçirme girişimleri sonucunda yaşanan deniz ve sömürge üstünlüğü uğruna verilen bir dizi ticaret savaşının dördüncüsü ve son

⁸³ Niall Ferguson, *İmparatorluk, Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirışı*, Nurettin Elhüseyni (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.41-45.

⁸⁴ Bakruşin ve Diğerleri., a. g. e., s.204-207.

⁸⁵ Ferguson, a. g. e., s.45.

halkası olan İspanya Veraset Savaşları (1701-1714) sonunda Fransa tam bir yıkıma sürüklenmiştir.⁸⁶

Merkantilist ekonomi politikalarının uygulandığı dönemlerde dahi dış ticaret yolu ile zenginleşme düşüncesinin hâkim olduğu İngiltere’de, 1688 Devrimi’yle, egemenliği kral ile parlamento arasında paylaştırılarak monarşinin ve kilisenin gücü büyük ölçüde azaltmış ve böylelikle İngiltere’nin dış politikasında askeri, diplomasi ve donanma alanlarına, geçmiş dönemlerin aksine daha fazla kaynak aktarılmasını sağlanabilmiştir. Aslında, İngiltere’de hükümdar hiçbir zaman mutlak güce sahip olmamıştır; ülkedeki varlıklı aristokratların yanı sıra Parlamento’nun her iki kanadının baskısıyla sınırlı kalmıştır.⁸⁷

İngiltere’de aristokratların öncülüğünde, tüccarların da desteklediği 1688 yılındaki “Şanlı Devrim” sonucunda II. James tahttan indirilerek Oranje prensi William’ın fiilen İngiltere’nin başına geçmesi, İngiliz özgürlüklerinin ve parlamenter monarşinin güçlenmesi olarak değerlendirilmişse de aynı zamanda bu siyasal girişim, İngiltere ve Hollanda’nın ticari olarak birleşmesini sağlamıştır. Protestanlığı ve parlamenter yönetimi benimsemiş olan bu iki ülkeden biri olan İngiltere bu girişim sayesinde özellikle Hollanda’nın öncülük ettiği ve Hollanda’nın dünya genelindeki ticaretine kaynak bulmasını ve birinci sınıf deniz gücünü korumasını mümkün kılan bir dizi gelişmiş finansal kurumlarla tanışmıştır. Bu hayati önem taşıyan finansal kurumlar çok daha büyük bir ölçekte İngiltere’de kullanılmaya başlanmıştır.⁸⁸ İngilizler ile Hollandalılar arasındaki mücadele bir bakıma pazar payına yönelik bir rekabetten doğan ticari bir niteliğe sahip olmuştur. Ancak, Fransa ile olan mücadelesi ise Yüz Yıl Savaşı’nın bir benzeri niteliğinde dünyanın geneline yayılarak, yerkürenin her köşesine sıçramıştır.⁸⁹

⁸⁶ Bakruşin ve Diğerleri., a. g. e., s. 207.

⁸⁷ Ferguson, a. g. e., s.30.

⁸⁸ Ferguson, a. g. e., s.45-46.

⁸⁹ Ferguson, a. g. e., s.51.

İngiltere-Hollanda birleşmesi İngiltere'yi büyük ölçüde güçlendirmiştir ve İngilizlerin Doğu'da daha fazla serbestçe hareket etmelerini sağlamıştır. Bununla birlikte, Hindistan'dan Avrupa'ya getirilen, ticaret hacmi gittikçe artan Hint dokumalarına yönelik talep, İngiliz Doğu Hint Kumpanyası aracılığıyla, Asya'da Koromandel kıyısında Madras (1630) ve Sutaniti'de (1690) ortaya çıkan Kalküta gibi İngilizlerin erken dönem imparatorluğuna ait üslerin kurulmasını sağlamıştır.⁹⁰ Hindistan'a 16. yüzyılda kuzeyden giren ve o zamandan beri alt kıtanın büyük bölümünü yönetmiş olan Müslüman Babür hanedanı bu dönemde siyasal gücü elinde bulundurmuş ve Doğu Hint Kumpanyasının ticareti Babür imparatorunun ve yerel yöneticilerin iznine tabii olmuştur. 1740'lara gelindiğinde, Habsburg egemenliğindeki Avrupa'yı, 17. yüzyıldan bu yana kasıp kavuran üstünlük mücadelesine benzer bir mücadelenin içine çekilmekte olan Hindistan'da, Babür İmparatorluğu hâkimiyetini yitirmeye başlamıştır.⁹¹

Hintli güçler arasındaki üstünlük mücadelesinin İngilizler tarafından “anarşi” olarak nitelenmesi, Hindistan'da öteden beri tahkimli olan Avrupa yerleşimlerinde, bu hassas dönemde daha ciddi bir şekilde Avrupalı sömürgeciler tarafından asker bulundurmasına fırsat vermiştir. Avrupa silahlarıyla donatılmış ve İngiliz subayların komutasında alt kıtanın savaşçı kastlarından alaylar oluşturularak savaş zamanında kumpanyanın varlıklarını koruyacak özel bir birim oluşturulmuştur. Bundan sonra, bir ticari işletme olarak ortaya çıkmış olan Doğu Kumpanyasının artık kendi yerleşimleri, diplomatları hatta ordusu bile oluşmuş ve kendi çapında bir krallığa dönüşmüştür. Asya ve Avrupa arasındaki en önemli fark ise bu noktada tarih sahnesine çıkmıştır. Avrupa güçleri birbirleriyle savaştıklarında bu mücadelenin kazananı yine Avrupa olabilirken, Hintli güçler arasındaki bir savaşta, Hintli

⁹⁰ Ferguson, a. g. e., s.46.

⁹¹ Ferguson, a. g. e., s.48.

olmayan bir gücün elde edeceği galibiyetin kime ait olacağı İngiltere ve Fransa arasındaki rekabetin temelini oluşturmuştur.⁹²

Yaşanan bu gelişmeler sonucunda, Fransa başta olmak üzere rakiplerine kıyasla zaten bir asır önde olan İngiltere, Avrupa güç dengesinin tek taraflı bir biçimde yalnız bir devlet tarafından değiştirilmesini önlemeyi dış politikasının en temel unsurlarından biri haline getirmiştir. Yedi Yıl Savaşları'ndan (1756-1763) sonra Fransa'nın, Avrupa'da hegemonik güç olma yolunda verdiği mücadelenin başarılı olmasının önüne geçmek amacıyla 1815 Viyana Kongresine kadar büyük bir mücadele vermiştir.

Sömürge elde etmekten daha çok ticari ayrıcalıklar ve üsler elde etmeye odaklanan İngiltere Utrecht'le Avrupa'nın başlıca ticaret yollarını kontrolüne almanın yanı sıra, Avrupa'yı çevreleyen denizlerde önemli stratejik mevkiileri elde etmenin fırsatını ele geçirmiştir. Bu doğrultuda, Cebelitarık'ı ve İspanya'nın Balear Adaları'ndan Menorka'yı ele geçirerek Akdeniz'in batısını denetimi altına almış ve kendisine, rakipleri karşısında Akdeniz'de açık bir üstünlük sağlamıştır. İspanya, Fransa ve Avusturya'nın hegemonyası kırılmasına rağmen Utrecht Antlaşması ile sağlanan yeni düzenin ve kazanımların korunması bir başka deyişle bundan sonraki dönemde yeni düzenin yıkılmasına ve İngiltere'nin ticaretinin aksamasına neden olacak genel barışı tehdit eden girişimlerin yaşanmaması İngiliz dış politikasının önceliklerinden olmuştur.⁹³

18. yüzyılın başlarından itibaren özellikle XIV. Louis döneminde Avrupa'da büyük devlet olmak için olmak için yürüttüğü çeşitli mücadelelerde başarılı olan Fransa, İspanya Veraset Savaşlarında da bulunmuş fakat bu uzun savaşlar, Fransa'yı maddi ve manevi yıpratmıştır. Avusturya Veraset Savaşları'nın (1740-1748) devamı

⁹² Ferguson, a. g. e., s.50.

⁹³ İsmail Şahin, "Utrecht'ten Tilsit'e İngiltere'nin Akdeniz Politikası", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt. 4, sayı. 4, 2015, s.840.

sayılan Yedi Yıl Savaşları'nda (1756-1763) ise Avusturya'nın müttefiki olarak Prusya ve İngiltere'ye karşı savaşmış fakat karada ve denizde yenilmiştir. Savaşın sonunda imzalanan 1763 Paris Antlaşması ile Avrupa'daki sınırlarını korumayı başarsa bile Kuzey Amerika ve Hindistan'daki sömürgelerini İngiltere'ye bırakmak zorunda kalmıştır. Böylece sömürgeler yönünden büyük bir darbe alan Fransa Okyanuslarda İngiltere'nin üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştır. Prusya'nın yeni bir devlet olarak kurulması ve İngiltere'nin Fransa karşısındaki kazanımları Fransız kamuoyunda kendi hükümetlerine karşı duyulan tepkinin artmasına neden olmuştur.⁹⁴

18. yüzyılın ortalarında gerçekleşen Yedi Yıl Savaşları (1756-1763), İngiltere'nin büyük güç olma yolunda karşılaştığı en zorlu güçlüklerden biri olmuştur. İngiltere ile Fransa arasında sömürge ve deniz üstünlüğü mücadelesine dayanan Yedi Yıl Savaşları sonucunda Hindistan, Afrika ve Amerika'daki Fransa'nın denizaşırı toprakları, dünyanın yeni başat gücü olan İngiltere'nin denetimi altına girmiştir. 1763'te, Paris Antlaşması sonucunda İngiltere, Kanada ve Kuzey Amerika'da Mississippi Nehri'nin bütün doğu kısımlarını ele geçirmiş ve Fransa'yı Hindistan'dan çıkararak bütün Hindistan'ı kontrolü altına almıştır. Böylece, Amerika'nın sömürgeleştirilmesine daha 17. yüzyılın ilk yarısında bugünkü Kanada'nın doğusundan başlayan⁹⁵ Fransa'nın Kuzey Amerika'daki topraklarının tümünü yitirmesi İngiltere'ye yeni ticaret kanallarının yolunu açmıştır. Fransız baskısından kurtulan İngiliz yurttaşları sayesinde Amerika kıtasının kuzeyi İngilizce konuşan dünyanın bir uzantısı haline gelmiştir.

1755-1785 arasındaki otuz yıllık dönemde Amerika ve Doğu ile ticareti üç kat artan İngiltere aslında Avrupa'da güç dengesinin korunması ve denizlerde tartışmasız üstünlük elde etmesi gibi stratejik nitelikte kazançlar elde etmiştir. İngiliz İmparatorluğu'nun ekonomik sisteminin en önemli parçası haline gelen Hindistan'a

⁹⁴ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih:1789-1994*, 4. Basım, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995, s.31.

⁹⁵ Bakruşin ve Diğerleri., a. g. e., s.205.

giden denizyolu ve bu yolun kıyı bölgeleri de İngiliz ekonomisinin “can damarı” haline gelmiştir. Bundan sonra İngiliz dış politikası, temelde, bu yaşamsal yolun güvenliğini tehlikeye atacak tehditlerden uzak tutulması amacına yönelmiştir.⁹⁶

Dünyanın en önemli çatışmalarından biri sayılan Yedi Yıl Savaşları sonucunda Kuzey Amerika’da İngiliz kolonilerinin genişlemesini tehdit eden İspanya ve Fransa gibi rakip güçlerin baskısının ortadan kaldırılmasının getirdiği bu yeni güvenlik duygusu Amerikan Devrimi’ne yol açan bağımsızlık ruhunun gelişmesine büyük ölçüde katkı sağlamıştır. Yedi Yıl Savaşlarından dünyanın en büyük sömürge ve deniz devleti olarak çıkan İngiltere, kendi vergi yükümlüsünün yükünü hafifletmek amacıyla bu savaşın giderlerini kolonileriyle paylaşmak istemiştir. Yeni vergiler biçiminde ortaya çıkan bu baskı, on üç koloniyi huzursuzluk ve direnişe itmiş ve İngiltere’yi Amerikan Bağımsızlık Savaşı ile karşı karşıya bırakmıştır.

Kuzey Amerika’daki on üç İngiliz Kolonisinin İngiltere’ye karşı 1774’te ayaklanması, Fransa’ya Yedi Yıl Savaşları’nda uğradığı kayıpların telafisi fırsatını vermesi, Fransa’nın Amerika’daki İngiliz kolonilerinin bağımsızlık hareketini destekleme kararını almasında önemli bir etken olmuştur. Fransa, kolonilere önce gizlice para ve silah yardımı yapmış ve 1778 yılında imzaladığı ittifak antlaşması ile Amerika’nın bağımsızlığını kazanmasına kadar beraber savaşmayı kabul etmiş ve böylelikle resmen İngiltere’nin karşısında yer almıştır. Fransa’nın, bu çatışmalara büyük boyutlardaki mali desteği ve giderek artan saray harcamaları Fransız monarşisini mali yönden tüketmiştir.

İspanya ve Hollanda ile de ittifak anlaşmaları imzalayan Fransa’nın, İngiltere ile savaşı, İngiltere’nin yenilgisine ve Kuzey Amerika’daki on üç koloninin bağımsızlığının bu devlet tarafından kabul edildiği 1783 Paris Antlaşması’nın imzalanmasına kadar sürmüştür. Ancak, bu savaş sonucunda umduğu şekilde büyük bir kazanç sağlayamayan Fransa maddi bakımdan oldukça yıpranmıştır.⁹⁷ Yedi Yıl

⁹⁶ Sander. a. g. e., s.247.

⁹⁷ Uçarol, a. g. e., s.31.

Savaşları'nın sonuçları İngiltere'yi nasıl Amerikan Bağımsızlık Savaşı ile karşı karşıya bırakmışsa aynı şekilde bu savaşların sonunda Kanada ve Hindistan gibi sömürgeleri kaybeden Fransa'yı da 1789 İhtilali ile karşı karşıya getirmiştir.

Deniz aşırı topraklarda faaliyetlere başladıkları sırada öncelikle Portekiz ve Hollanda ile karşı karşıya gelen İngilizlerin, Hollanda'ya karşı verdikleri uzun soluklu ve galip çıktıkları bir mücadele sonrasında 17. yüzyılın sonlarında Hollanda sömürge imparatorluğunun dağılma sürecine girmesiyle İngiltere'nin ikinci rakibi Fransızlar olmuştur. Deniz aşırı faaliyetlere İngiltere'den daha erken bir dönemde başlamasından dolayı avantajlı bir konumda olan Fransa, rakibinin alan daraltma girişimlerine karşı verdiği mücadelede önce Hindistan gibi gelecek vadeden bir bölgeyi sonrasında Kuzey Amerika'yı kaybetmiştir. İki devlet arasındaki en önemli mücadele olan Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) bu yönüyle ilişkilerin bundan sonraki seyrinde önemli rol oynamıştır. İngiltere'nin bu savaştan kısa bir süre sonra önemli bir sömürgesi olan Kuzey Amerika'daki On Üç Koloniyi, 1774'te başlayan Amerikan Bağımsızlık Savaşı sonucunda Fransa'nın da yardımlarıyla 1776 yılında Amerikalıların resmen bağımsızlık ilanı sonucunda kaybetmiş olması ise önemli bir diğer gelişme olmuştur. Amerika'daki İngiliz kolonilerinin İngiltere'ye karşı ayaklanarak bağımsızlıklarına kavuşmaları Fransız İhtilali'nin gerçekleşmesindeki siyasi, ekonomik ve düşünce alanlarındaki etkileri bakımından 18. yüzyılın en önemli gelişmeleri arasında yer almıştır.

Amerika'daki on üç İngiliz Kolonisinin önce vergi, sonra da siyasi bağımsızlıklarına kavuşmak için, İngiltere'ye karşı 1774 yılından itibaren başlattıkları mücadele, Fransızlar tarafından kişi hak ve özgürlüğünün savunulması olarak değerlendirilmiştir. Bu anlamda, Amerikalıların 1776'da yayınladıkları Bağımsızlık Bildirisi'nde öngörülen düşüncelerin Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na katılan Fransızlar aracılığı ile kendi ülkelerine taşınması, Fransa'da mevcut mutlakiyetçi monarşi ile yenilikçi fikirlerin çatışmasına neden olmuştur. Ayrıca, Amerika'nın bağımsızlığı için Fransa'nın da İngiltere'ye karşı savaşa girmesi, bu ülkenin zaten

bozuk olan mali durumunu daha da kötüleştirerek Fransa'nın iç huzursuzluğunu hızlandırması bakımından olumsuz etkileri olmuştur.⁹⁸

Fransa'da ihtilalin kısa zamanda gelişerek mutlak monarşiyi yıkması sonucunda Avrupa monarşilerinde Fransız İhtilali'nin getirdiği özgürlükçü düşüncelerin kendi ülkelerini de etkileyebileceği korkusu, bu ülkeleri aralarında anlaşmazlıklar olmasına rağmen ihtilale karşı ortak bir tavır almaya itmiştir. Bu dönemde, Osmanlı ile savaş halinde olan Rusya ve Avusturya, Avusturya'ya karşı saldırı hazırlığında olan Prusya aralarındaki anlaşmazlıklara sonlandırarak Fransa'ya karşı birleşmişlerdir. Önceleri, Fransa'ya komşu olan ülkeler tarafından oluşturulan ittifaka sonrasında Avrupa'nın diğer ülkeleri de katılmıştır. Özellikle Manş Denizi'nin güvenliğini ve Avrupa güçler dengesini tehlikede gören İngiltere başta olmak üzere İspanya, Hollanda, Avusturya, Prusya ve Rusya katılmıştır. 1792'de başlayıp 1815 yılına kadar sürecektir olan İhtilal Savaşları ya da bir diğer adıyla Koalisyon Savaşları uzun ve yıpratıcı olmuş fakat başlangıçta savunma durumunda olan Fransa 1799 yılından başlayarak on altı yıl sürecektir olan Napolyon döneminin başlamasıyla birlikte hücumla geçerek Avrupa'nın büyük bir bölümüne hâkimiyet kuracak duruma gelmiştir. Viyana Kongresinde imzalanan Paris Antlaşması (1815) ile Fransa, ihtilalin başlangıcındaki sınırlarına çekilmiştir.⁹⁹

Kozmopolit bir imparatorluk yapısına sahip Avusturya ve hemen yanı başında güçlü bir Fransa arzulamayan Prusya'nın iki kralının 1791'de Pilnitz'de, Fransa'da monarşi yönetiminin yeniden kurulması için anlaşmaya vardıklarını ilan eden bir bildiri yayınlamaları Fransa'da büyük tepki uyandırmış ve Yasama Meclisi 20 Nisan 1792'de Avusturya'ya savaş ilan etmiştir. Bunun üzerine, 1792'de Avusturya ile yapmış olduğu anlaşma gereği Prusya'nın da savaşa katılmasıyla Koalisyon Savaşları başlamıştır.

⁹⁸ Uçarol, a. g. e., s. 36.

⁹⁹ Uçarol, a. g. e., s. 42.

Fransa'nın sınırları dışındaki askeri faaliyetleri karşısında yürütülen mücadele, başta İngiltere olmak üzere, İspanya, Hollanda, Napoli, Toskana ve bazı Alman prensliklerinin Koalisyon Savaşları'na katılması Avrupa'da genel bir savaş haline dönüşerek bu savaşların Avrupa'nın büyük bir bölümüne yayılmasına neden olmuştur. Fransız ordularının savaşlardaki başarıları üzerine, Fransa ile barışa yanaşmayan İngiltere ve Avusturya dışında, 1795 yılında Prusya, Hollanda ve İspanya'nın Fransa ile barış antlaşmaları imzalamaları sonrasında Fransa'nın yeni rejimi, bu devletler tarafından resmen tanınmıştır. Fransa, Avrupa Kıtasında sadece Avusturya ve müttefikleri İtalya ve Alman devletleriyle savaşmaya devam etmiştir. Napolyon Bonapart komutasındaki ordu İtalya' da bir dizi başarılar kazanıp, Kuzey İtalya'yı ele geçirmiş ve bu iki devlet arasında 18 Ekim 1797 tarihinde Campo Formio Barış Antlaşması yapılmıştır.¹⁰⁰

Avusturya'nın 17 Ekim 1797'de imzalamak zorunda kaldığı Campo Formio barışı ile Avusturya 1795'de Fransa'nın işgal ve ilhak ettiği Belçika'nın, Fransa'ya ait olduğunu kabul etmiş ve Belçika'nın kaybına karşılık, Adriyatik kıyılarında yüzyıllardır varlığını sürdüren Venedik Cumhuriyeti ortadan kalkmış ve toprakları bu iki devlet arasında bölüşülmüştür. Buna göre, Napolyon'un İtalya'daki başarısı Avrupa koalisyonunun kuvvetli bir üyesini de savaş dışı bırakmasını sağlayarak geriye kara savaşı yapmaması nedeniyle Fransa'nın karada yenemeyeceği bir tek İngiltere kalmıştır.

Kuzey İtalya'daki askeri başarısı sonrasında imzalan Campo Formio Antlaşması ile Napolyon, Fransa'nın Avrupa içerisinde en güçlü kara devleti olduğunu ispatlamış. Bu antlaşma ile Fransa'nın Dalmaçya kıyılarına yerleşmesi Fransa'yı Balkanlara yaklaştırarak Osmanlı İmparatorluğu'nun bu devletle ilk defa komşu olmasını sağlamış ve ayrıca III. Selim döneminde Vidin'de Pasvanoğlu ve Yanya valisi Tepedelenli Mehmet Ali Paşa ile zaten sorunlu olan ilişkilerin daha da

¹⁰⁰ Uçarol, a. g. e., s.43.

kötüleşmesine neden olmuştur.¹⁰¹ Avusturya ile yapılan barış, Fransa'nın Adriyatik'te Yedi Ada'yı ele geçirmesine yol açarak yüzyıllardır dostluk çerçevesinde yürüten ilişkilerin, Napolyon'un çatışmacı ve saldırgan politikaları nedeniyle bozulmasına neden olmuştur. Fransa'da bu antlaşma sonrasında, genç bir general olan Napolyon'un ünü oldukça artmıştır. Fransa'nın dış politikasında artık belirleyici bir rol elde eden Napolyon, Osmanlı'nın varlığını sorgulamaya başlamış ve bu devletin paylaşılması gerektiği bağlamında Osmanlı ile ilişkilerini yeniden gözden geçirme gereğini duymuştur.

Böylece, İhtilal Fransa'sının da ortaya çıkan milliyetçilik fikirlerinin öncelikle Mora'da ki Rumlar olmak üzere Osmanlı'nın Balkan toplulukları arasında yayılmasına neden olan bu gelişme, Osmanlı Devleti'nin topraklarını tehdit etmeye başlamıştır. Bu gelişmeler, Fransız İhtilali'ni, başlangıçta Avrupa hanedanları arasında çatışmalara yol açarak, birbirlerini ortadan kaldıracakları olumlu bir gelişme olarak gören ve Fransa'nın rejim değişikliğine karşı tavır almayan Osmanlı ile Fransa arasındaki ilişkilere yeni bir boyut kazandırarak bu iki devletin ilişkilerini kökten değiştirecek ve Mısır'ın işgaliyle sonuçlanacak yeni bir dönemi başlatmıştır.¹⁰²

Avusturya'nın Fransa karşısında aldığı yenilgi, Osmanlı Devleti açısından başlangıçta memnuniyet verici bir gelişme olmasına rağmen Fransa'nın Campo Formio Antlaşması ile Ege adalarını (Korfu, Zanta, Kefalonya, Ayamavra- Saint-Maure, İtaki, Çuka-Cerigo ve Paksos) ele geçirmesi ve Adriyatik'te Venedik'e ait toprakların işgaliyle ilişkiler bozulmuştur. Bu gelişmeleri takip eden yıllarda, Fransa ile Osmanlı ilişkilerinin merkezine yerleşecek olan Mısır'ın işgali ile ilişkiler geri dönülemez bir hal almıştır. Bir ada devleti olan İngiltere'yi karada yenmenin mümkün olmadığı Fransa için diğer bir alternatif olan donanma göndermek

¹⁰¹ Aksan, s.229.

¹⁰² Sıtkı Uluerler, "Fransız İhtilali ile Değişen Avrupa Düzeninde Osmanlı Devleti'nin Uygulamaya Çalıştığı Denge Siyaseti ve Sonuçları", Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:0, sayı. 20, 2020, s.14.

suretiyle bu ülkeyi kendi adasında işgal etmek seçeneği ise İngiltere'ye denizden çıkarma yapılmasını engelleyen güçlü İngiliz donanması sayesinde imkânsız hale gelmiştir. Bu sebeple, İngiltere'nin hassas olduğu noktası Hindistan'la olan bağlantı yollarının üzerinde stratejik konumu dolayısıyla Mısır, Fransa ile İngiltere arasındaki mücadelenin odağı haline gelmiştir.

Napolyon'un Direktuvar Dışişleri Bakanı Talleyrand tarafından da hararetle desteklenen bu plan sayesinde İngiltere'nin Hindistan'la olan bağlantısı Mısır'da kesilecek olursa, ekonomik sıkıntıya düşen İngiltere'nin Fransa ile barışa mecbur bırakılması hedeflenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır üzerindeki otorite boşluğundan faydalanarak burayı kolaylıkla ele geçirmeyi hedefleyen Napolyon'a göre, Mısır seferi İngiltere'yi barışa zorlamanın çok ötesinde, bu ülkeyi Kızıl Deniz'den çıkararak Süveyş Kanalı bağlantısı ile Hindistan'a kadar uzanan başka bir deyişle Mısır sınırlarını aşan geniş tasarılar hizmet edecek bir anlamı olmuştur.¹⁰³ Öte yandan, Fransa'nın Avrupa içinde devam eden Koalisyon Savaşlarında rakipleri karşısında başarılar kazanmasına rağmen Cumhuriyetçiler ile Monarşi yanlıları arasındaki anlaşmazlıkların yanında ekonomik sıkıntıların devam etmesi Fransa'da arzu edilen barış ortamının sağlanmasını engellemiştir. Fransa'da mevcut iç siyasetin kötü gidişatı karşısında Napolyon'un gün geçtikçe ününün ve iç politikada ağırlığının artması 1795'ten beri yönetimi elinde bulunduran Direktuvar yönetimini rahatsız etmiş ve bu sebeple İngiltere'ye yönelik yürütülecek askeri bir sefer Napolyon'un Fransa'dan uzak tutulması için Direktuvar yönetimi tarafından da desteklenmiştir.¹⁰⁴ Dünyanın en güçlü donanmasına sahip olan İngiltere'yi denizde yenmenin mümkün olmayacağını inanan Napolyon, bu harekâtın kendisine yönelik bir politik manevra olduğu düşüncesiyle Mısır'ın işgal edilerek Akdeniz'de İngiltere'nin çıkarlarına darbe vurma önerisini gündeme getirmiştir. Napolyon'un Mısır'ın işgali projesinin Direktuvar yönetiminin yeni sömürge siyaseti ile birebir örtüşmesiyle mevcut iktidar, potansiyel bir tehlike olarak gördüğü Napolyon'u Paris'ten uzaklaştırmak için Mısır projesini kabul etmiştir. Napolyon ve Mısır

¹⁰³ Armaoğlu, a. g. e., s.79.

¹⁰⁴ Uluerler, a. g. m., s.64.

projesinde en büyük destekçisi ve Direktuvar yönetiminde onun düşüncelerinin sözcülüğünü üstlenen Dışişleri Bakanı Charles Maurice de Talleyrand Perigord'a (1754–1838) verilen onayın altında iç siyasetteki güç dengeleri belirleyici rol oynamıştır.¹⁰⁵

2.2. 18. ve 19. Yüzyılda İngiltere ve Fransa'nın Avrupa Güç Dengesi Mücadelesi

Utrechth barışından bu yana uluslararası politikada değişen güç dengesinin bir sonucu olarak Avrupa'da askeri ve ekonomik bakımdan bazı yeni güçlü devletler ortaya çıkmıştır. Bu durum, dünya hâkimiyetini elde etmek ya da en azından var olan kapasitelerini korumak amacıyla Avrupa güçlerinin kendi coğrafyalarının dışında denizaşırı bölgelere yayılmaları sonucunu ortaya çıkarmıştır. Güç dengesini korumaya yönelik güvenlik endişelerinin bulunduğu uluslararası bir ortamda kendi güç kapasitesini arttırmak üzere herhangi bir Avrupa gücünün bu yönde giriştiği stratejik bir hamle, diğer Avrupa güçlerinin karşı girişimlerini daima beraberinde getirmiştir.

1789 Fransız İhtilali'nin Avrupa sahnesine soktuğu liberal ve milliyetçi düşünceler Napolyon'un diğer Avrupa devletleriyle mücadele ettiği koalisyon savaşları ve işgalleri sayesinde neredeyse tüm Avrupa'ya yayılmıştır. 1800 ile 1814 yılları arasında Avrupa üzerinde yarattığı en açık tesir, megalomani ve kişisel kibir sonucu kıtanın dört bir yanında döktüğü kan ve yarattığı kargaşanın, Fransız Devrimi'nin daha geniş alanlara yayılmasını sağlayan bazıları bilinçli, bazıları bilinçsiz yan etkileri olmuştur.¹⁰⁶ Napolyon orduları ile Fransa'da uygulanmayan liberal düşünceleri ve milliyetçiliği Avrupa'ya yayma girişimleri sayesinde Avusturya, Rusya, Prusya, İngiltere ve Avrupa'nın küçük krallıklarının Fransa'ya karşı blok oluşturmalarına rağmen bu dönemde Napolyon neredeyse tüm Avrupa Kıtasına

¹⁰⁵ Süheyla Yenidünya Gürgen, "Napolyon'un Şark Politikasını İhyâ Etmek: Horace Comte Sebastiani'nin İstanbul-Mısır Seyahatleri (1801–1802) ve Raporları", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Cilt:17, sayı. 27, 2019, s.92.

¹⁰⁶ J.M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, Fethi Aytuna (çev.), İstanbul: İnkılap Yayınları, 2015, s.433.

egemenlik kurmada önemli başarılar kazanmıştır. Napolyon'un gücünün doruğunda olduğu dönemde, Avrupa'nın diğer yerlerine gelince; Fransa bir ucu Pireneler'den kuzeyde Danimarka'ya, diğer ucu Katalonya'dan güneyde Roma ile Napoli arasındaki sınıra kadar uzanan devasa bir toprak parçasını, adeta kesintisiz biçimde ya ilhak etmiş ya doğrudan yönetimi altına almıştır. ¹⁰⁷

Napolyon'un tek güç haline gelerek Avrupa'ya egemenlik kurma yönündeki girişimlerine karşı Avusturya, Prusya, Rusya ve Avrupa Kıtası'nda yalnızca bir devletin üstün duruma geçmesiyle güç dengesinin bozulmasını istemeyen İngiltere, aralarında bir dizi koalisyon kurarak mücadeleye girişmişlerdir. Avrupa kıtasında kazandığı zaferlerle bu koalisyonlara karşı bir "Kıta Ablukası" kurmayı amaçlayan Napolyon'a, İngiltere 20. yüzyıl savaşlarında çok kullanılacak bir mücadele şekli olan deniz ablukasıyla yanıt vermiş ve Fransa'nın kıta ile her türlü ticaretini yasakladığı gibi, başka kıtalarla ticaretini de engellemeye çalışmıştır. ¹⁰⁸

1804 yılında İmparatorluğunu ilan eden Napolyon'un neredeyse Konsüllük döneminde Kıta Avrupa'sının tümüne egemen olmasını sağlayan başarıları, diğer Avrupa devletleri birlikte en fazla, açık denizlerdeki ticaret üstünlüğünü korumak isteyen ve aynı zamanda Kıta Avrupa'sında güç dengesini bozacak şekilde herhangi bir devletin öne çıkmasını istemeyen İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Öte yandan, Napolyon'un Avrupa'da sağladığı bu üstünlüğü sürdürebilmesi ve geliştirebilmesinin yegâne alternatifi ise İngiltere'yi yenerek açık denizlerdeki üstünlüğüne son verebilmek ya da en azından bu devletten gelebilecek muhtemel tehditleri önleyebilmek olmuştur. Bu amaçlarla hareket eden ve biri deniz diğeri kara devleti olan, dünyanın en güçlü iki ülkesi karşı karşıya gelmiş ve 27 Mart 1802 tarihli Amiens Antlaşması ile sağlanan barışın kısa sürede bozularak yeni savaşların başlamasına yol açmıştır. ¹⁰⁹ İngiltere'yi adasında yenmeyi planlayan Napolyon İngiltere Kralına bağlı olan Hannover'i işgal etmiştir. Amiral Nelson komutasındaki

¹⁰⁷ Roberts, a. g. e., s.435.

¹⁰⁸ Sander, a. g. e., s.291.

¹⁰⁹ Uçarol, a. g. e., s.45.

İngiliz donanmasına 20 Ekim 1805'de Trafalgar'da yenilen Napolyon'a, İngiltere'yi adasında yenmenin mümkün olmadığını gösteren İngiltere, Fransa karşısında denizlerde mutlak üstünlüğünü ispatlamıştır.¹¹⁰

Denizlerde üstünlüğü, bir ada devleti olan İngiltere'ye kaptıran ve gücünü ticaretten alan İngiltere'yi ele geçirmenin mümkün olmadığını anlayan Napolyon, bu devleti bir türlü barışa zorlayamamıştır. İngiltere'yi bu gücünden yoksun bırakma amacıyla Avrupa'yı İngiltere'ye kapatma yönünde harekete geçmiştir. 21 Aralık 1806'da yayınladığı buyruk ile “Kıta Ablukasını” ilan etmiştir. Bununla, İngiliz gemilerinin Avrupa limanlarına yanaşmasını ve bütün İngiliz mallarının, Avrupa'ya girmesini yasaklamıştır. Hatta İngiliz limanlarına uğramış olan tarafsız gemilere el konulmasını emretmiştir. Buna karşılık, Fransa'yı Avrupa'ya hapsetmek isteyen İngiltere ise 7 Ocak 1807'de Fransa'ya karşı açık denizlerde Fransız gemileri ile müttefiklerinin gemilerine ve mallarına el konulacağını öngören “Deniz Ablukasını” ilan etmiştir.¹¹¹

Napolyon'un “Kıta Ablukasını” askeri zaferlerinin bir sonucu olsa da İngiltere'nin tartışmasız deniz üstünlüğünün sağladığı deniz ablukasına uzun süre dayanamamıştır. Napolyon'un Avrupa'da işgal ettiği bölgelerde ve kendilerine bağlı olarak kurduğu krallıklarda çökmeye başlayan ticaret dolayısıyla zor durumda kalan tüccarlar İngiltere ile olan ticaretlerini Napolyon'un Kıta Ablukasına rağmen devam ettirmişlerdir.¹¹² İngiltere'yi istediği gibi barışa zorlamak amacıyla Napolyon, “Kıta Ablukasını” daha etkili şekilde uygulayabilmek amacıyla İngiltere'ye karşı 1810 yılında Hollanda ve Danimarka kıyılarını işgal ederek bu bölgeleri de Fransa'ya katmıştır ve böylece İngiliz mallarının Avrupa limanlarına kaçak olarak girişi önlenmeye çalışılmıştır.

¹¹⁰ Uçarol, a. g. e., s.46.

¹¹¹ Uçarol, a. g. e., s.47.

¹¹² Sander, a. g. e., s.292.

Fransa, denizdeki İngiltere yenilgisine karşılık, kara savaşlarında müttefiklere üstünlüğünü kabul ettirecek başarılar sağlamıştır. Napolyon'un 1806 yılında, Almanya'daki Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nu ortadan kaldırarak Alman devletlerinden meydana gelen Ren Konfederasyonu'nu kurması ve bir ittifak ile bunu kendisine bağlaması, Almanya'da hemen yanı başında, güçlü bir Fransa'nın meydana getirdiği bu etkili durumu arzulamayan Prusya'yı bu devlete karşı harekete geçirmiştir. Prusya ordusu 14 Ekim 1806'da Jena (Yena)'da Napolyon'un ordusu tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Avrupa'da ki egemenliğini sürekli hale getirebilmesi ve yayabilmesi için deniz üstünlüğünü elinde bulunduran, bir ada devleti olan İngiltere'yi Trafalgar Savaşı sonunda yenemeyeceğini anlayan Napolyon, Avrupa kıtasındaki üstünlüğünü Jena (Yena) zaferiyle güçlendirmesinden sonra büyük kara ordularına sahip Rusya ile karşı karşıya kalmıştır.

1807 yılında Avrupa'nın çok büyük bir kısmına egemen olan Napolyon uyguladığı "Kıta Ablukası" politikası doğrultusunda İngiltere ile ilişkilerinde yeni bir döneme girmekle beraber "Kıta Ablukasını" tam uygulayabilmek için Avrupa kıtasında Prusya'dan sonra Rusya'ya karşı harekâta geçmiştir. 18.yüzyılın başlarından beri Fransa'nın yakından ilgilendiği Lehistan'a doğru Rus ordularının ilerlemesi, Kıta Avrupa'sının geleceğinin nasıl şekilleneceği bakımından bu iki devletin orduları arasında savaşı kaçınılmaz hale getirmiştir. Varşova'yı işgal eden Napolyon, 1793 yılından beri Prusya'nın işgalinde bulunan Lehistan topraklarının bu kısmının bağımsızlığını ilan etmiş ve 1807'de Friedland'da yapılan ikinci bir savaşta Rus ordularını kesin olarak yenmiştir. Fransa ile Rusya İmparatorları arasında 9 Temmuz 1807'de yapılan Tilsit Antlaşması Fransa ile Rusya arasında yapılan bir ittifak niteliğinde olmuş ve bu anlaşma sonucunda Avrupa Kıta'sında bu iki devletten başka büyük bir devlet kalmamıştır. Tilsit Antlaşması ile Napolyon, Rusya'yı İngiltere'den ayırarak onu yalnız bırakmayı amaçlamış ve aynı zamanda Rusya'yı kazanmak için Balkanlar'da onu serbest bırakma vaadi ile iyi ilişkiler içerisinde olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nu feda etmeyi göze alarak iki devlet kendi aralarında Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarının paylaşmak için

anlaşmışlardır.¹¹³ Ancak, 1807'deki Tilsit Antlaşması'ndan sonra Napolyon'un müttefiki olan Rusya'nın, deniz taşımacılığının gücü karşısında ablukaya dayanamayıp Kıta Ablukasından çekilmesi Fransa'dan uzaklaşarak İngiltere'ye yaklaşmasına neden olmuştur. Rusya, ekonomisine zarar veren Kıta Ablukasına aldırılmayarak İngiltere ile tekrar ticarete başlamış ve böylelikle Rusya sınırlarına kadar dayanmış olan Fransa'ya karşı İngiltere'nin desteğini sağlamayı amaçlamıştır.¹¹⁴

1807'deki Tilsit Antlaşması'ndan sonra Napolyon'un iyi ilişkiler sürdürdüğü Rus Çarı Alexander'ın ablukaya dayanamayıp Kıta Ablukasından çekilmesi ve izlediği ikili siyaset, asıl amacı Avrupa hâkimiyetinin devamlılığını sağlamak olan Napolyon'u 1812'de Rusya'ya karşı sefere çıkmaya yönlendirmiştir. Napolyon, Rusya seferinde başarı elde edemeyip, trajik bir biçimde geri çekilmek zorunda kaldığında, 1814 yılındaki son askeri koalisyonlarla Fransa işgal edilmiş ve Napolyon Elbe adasına sürülmüş fakat Viyana Kongresi sırasında kaçarak tekrar Fransa'nın başına geçen Napolyon Waterloo'da 1815 yılında İngiltere'ye yenilmiştir.

Fransa'ya karşı yürütülen Koalisyon Savaşları, Avrupa Kıtası'nın dışında da koruması gereken çıkarlara sahip İngiltere'nin Avrupa siyasetinde aktif rol almasını sağlamıştır. Bir ada devleti olan ve belki de bu özelliği sayesinde Napolyon'un işgaline hiç uğramamış olan bu ülkenin siyasetinin merkezini, kıtada herhangi bir devletin tek egemen güç olmasının önüne geçmek ve Manş Denizi'nin güvenliğini garanti altına almak oluşturmuştur.

2.3. Avrupa Uyumu

Napolyon savaşları sonrası kurulan Viyana sisteminin öngördüğü barış ve istikrarın ya da başka bir deyişle bozulan statükonun, yeniden tesisinin kaynağını “güç dengesi ve meşruiyet” kavramları oluşturmuştur. Viyana sisteminin getirdiği yeni

¹¹³ Uçarol, a. g. e., s.48-49.

¹¹⁴ Uçarol, a. g. e., s.51.

uluslararası düzende güç dengesinin korunması hem Avusturya ile İngiltere hem de Rusya ile Prusya arasında bir denge unsuru olarak görülen Fransa'nın ağır bir şekilde cezalandırılmamasına, diğer taraftan uluslararası düzenin istikrarı ve meşruiyeti ise Napolyon'un yıktığı meşruti monarşilerin yeniden kurulmasına bağlı olmuştur. XVIII. Louis, 1815'de yapılan Paris Antlaşması ile yeniden Fransa tahtına çıkarılarak Napolyon'un ilan ettiği Birinci İmparatorluk ortadan kalkmış ve yerine meşruti krallık yeniden kurulmuştur. 20 Kasım 1815'de Koalisyon güçleriyle yaptığı ikinci bir antlaşma ile Fransa, bu defa 1790 sınırlarına çekilmeyi kabul etmiştir.

Daha önceki yüzyıllardan daha bariz bir şekilde güç dengesini korumak adına yaratılan bu yeni uluslararası düzen çelişkili bir biçimde varlığını korumak için güce en az dayanan bir sistem olmuştur. Bu eşsiz durum başka bir başat gücün tek taraflı girişimiyle devrilmesi çok zor olan, iyi tasarlanmış bir denge sayesinde gerçekleştirilmiştir. Bunun en önemli nedeni kıta ülkelerinin ortak değerler -güç dengesinin ve meşruti monarşilerin korunması- üzerine inşa edilen, adalet ve dengenin uyum içinde olduğu güç dengesi sistemi olmuştur. Gücün kullanımı ile ilgili şartlar ortadan kalkarken ortak adalet duygusu güç kullanımını sınırlamıştır. Bu bağlamda, adalet duygusunun paylaşılmadığı yeni uluslararası düzen er ya da geç bir meydan okumayla karşılaşacağından Metternich, ortak adalet duygusunun uluslararası düzenin sağlanması için ön şart olduğuna inanmıştır. Fakat bu yaklaşım 20. yüzyılda Wilson ilkeleri ile kurumsallaştırılmaya çalışılan adalet duygusu ile taban tabana zıtlık içerisinde olmuştur. Ulusların kendi kaderlerini belirleme (self-determination) fikri henüz oluşmadığından Napolyon'dan geri alınan yerler dışındaki topraklarda, etnik homojenitenin şekillendirdiği devletler görmezden gelinmiştir. İtalya'da Avusturya, Almanya'da ise Prusya güçlenmiş. Fransa, devrim öncesi sınırlarına geri çekilmek zorunda kalmış ve Rusya ise Polonya'nın merkezini ele geçirmiştir.¹¹⁵

¹¹⁵ Henry Kissinger, *Diplomacy*, New York: Simon & Schuster Press, 1994, s.79.

Napolyon'un 1815'de Waterloo'da İngiltere karşında aldığı yenilgi sonrasında Koalisyon Savaşları'nın (1792-1815) alt üst ettiği Avrupa haritasının yeniden düzenlenmesi amacıyla toplanılan Viyana Kongresi'nde, barış düzeninin kurulması için Napolyon'un yenilmesi yeterli görülmüştür. Kongre'ye egemen olan ülkeler, uluslararası barışın önündeki sorunları gerçekçi bir şekilde ele almak ve kalıcı barışı tesisi etmek yerine eski dünyanın bozulan dengelerini yeniden kurmayı amaçlamıştır. Bu anlamda, Viyana Kongresi, çıkması olası bir savaşı önleyerek barış zemini oluşturmuş bir platform değil, bozulan dengeleri yeniden düzenlemek gibi bir misyonun üstlenildiği yer olmuştur.¹¹⁶

Viyana düzeni ile sağlanan uluslararası sistem, uluslararası arenada yeni güçlerin ortaya çıkması ile beraber güç dengesini korumaya odaklı bir sistemden ziyade çok kutuplu bir görünüme sahip olmuştur. Fransa'nın süreklilik arz eden saldırgan tutumu ve uluslararası politikayı istikrarsızlaştırması nedeniyle 20. yüzyılda Almanya'ya karşı duyulan korkunun bir benzeri, 19. yüzyılın başlarında Fransa'ya karşında paylaşılmıştır. Bu yüzden, güç dengesi ve ortak meşruiyet duygusu ile sağlanan Viyana düzeni sayesinde oluşturulan denge Fransa'nın herhangi bir saldırgan girişimini ezici bir güçle engelleyecek biçimde tasarlanmıştır. Viyana Kongresi'nin öngördüğü ve gerçekleştirdiği yeni barış düzeninin kırılğan yapısı ve İngiltere'nin Fransa'ya karşı savaşan koalisyonlardan ayrılarak destek vermediği, Fransa'nın da dışlandığı bir dünya düzeninin nasıl sürdürüleceği sorunu, Rusya'nın öncülüğünde Avusturya ve Prusya'nın katılımıyla "Kutsal İttifak'ın" kurulmasını sağlamıştır.¹¹⁷

"Kutsal İttifak" ise bundan farklı olarak, ittifak üyelerinin dini emirleri Avrupa'daki statükoyu devam ettirmeye yönelik bir yükümlülük olarak yorumladığı bir yapı olarak ortaya çıkmıştır. Modern tarihte ilk kez Avrupa güçleri kendilerine ortak bir misyon edinmiştir. Kutsal İttifak Avrupa'nın muhafazakâr monarklarını devrime

¹¹⁶ Süleyman Erkan, "Savaş ve Barış Bağlamında XIX. Yüzyıl Uluslararası İlişkilerin Özellikleri", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:0, sayı. 22, Aralık 2010, s.98.

¹¹⁷ Erkan, a. g. m., s.99.

karşı mücadelede bir araya getirerek onların uyum içinde hareket etmelerini zorunlu kılmıştır. Avrupa uyumu denilen bu sistem bir anlamda belli bir düzeyde birbirine rakip olan devletlerin genel istikrarı etkileyen tüm sorunları ortak bir konsensüs ile çözmeleri gerektiği düşüncesine dayanmıştır.¹¹⁸

Avrupa monarşilerini korumaya yönelik kurulan Kutsal İttifak üyesi devletler, kendi ülkelerinde meşru kabul ettikleri, yönetimdeki monarşilerin tehdit edildiği bir durumda bunun karşısında olacakları konusunda anlaşmışlardır. “Kutsal İttifak” ülkelerinin, geleneksel düzenin korunmasını İncil ve kilise değerlerine dayandırarak uluslararası politikanın niteliğini din ve kilise merkezli bir konuma taşımaları, İngiltere’nin bu ülkelerle iş birliğini, Napolyon’un yenilgisi ile sınırlamasına neden olmuştur. Ancak, Avrupa ana karasının bu ülkelerin elinde olması ve ittifak üyelerinin, kendi ülkelerindeki mutlak monarşiler ile uyumlu bir biçimde Fransa’daki XVIII. Louis rejiminin varlığını koruma çabaları, Fransa’nın “Kutsal İttifak’a” katılarak İngiltere’ye karşı konumunu güçlendirme tehlikesini ortaya çıkarmıştır. Bu durum, İngiltere’nin “Kutsal İttifak’a” yaklaşmasını zorunlu hale getirmiş ve böylece ittifak dörtlü bir görünüm kazanmıştır. Fransa’yı kontrol altında tutmanın yanı sıra hem kıtasal karışıklık hem de birleşik bir Avrupa korkusu İngiltere’nin Kutsal İttifak’a katılmasını sağlamıştır.¹¹⁹ Fransa’daki işgale müttefiklerin Aix-la Chapelle Kongresi’nin (1818) kararı ile son verilmesinin ardından Fransa da dörtlü ittifaka dâhil olmuştur.

Fransa tarafından ele geçirilen topraklarda yaşayan halkların gerek beklentilerini gerekse de haklarını gözetmekten ziyade savaşımlardan sonra ortaya çıkan Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya gibi beş büyük gücün kıtasal dengeyi sağlama kaygısı gözetilerek Avrupa haritası yeniden oluşturulmuştur. Avrupa Kıtasında toprak elde etme amacında olmayan İngiltere daha çok denizlerdeki

¹¹⁸ Kissinger, a. g. e., s.82-83.

¹¹⁹ Kissinger, a. g. e., s.89.

hâkimiyetini ve ticari üstünlüğünü korumaya yönelik politikalar izlemiştir.¹²⁰ Ulusal çıkarını Avrupa dengelerinin korunması üzerinden tanımlayan İngiltere, Avrupa'nın tek bir gücün hâkimiyeti altına girmesini önlemekten başka kıtada kendisi için hiçbir şey istemeyen tek devlet olmuştur. İngiltere, "*raison d'état*"ını, Avrupa'da genişlemekten daha çok böyle bir girişimi engelleyecek her türlü koalisyona açık bir şekilde Avrupa'da güç dengesini koruma üzerine inşa etmiştir. Avrupa kıtasının kaynaklarının tek bir hegemonik gücün yönetimi altında olması, Avrupa sahillerinin açığında görece olarak daha küçük bir ada devletinin varlığını tehlikeye atacağı için İngiltere'nin dengeleyici olarak rolü jeopolitik bir gerçekliği yansıtmıştır. 1701'de İskoçya ile birleşmesinden önce oldukça yetersiz nüfusa ve kaynaklara sahip bir ada devleti olan İngiltere'nin- güç dengesini sürdürme siyasetinden vazgeçmesi- nihai olarak bir kıta imparatorluğunun merhametine terk edilmesi anlamını taşımıştır.¹²¹

İngiliz donanmasının tüm denizlerde sağladığı denetim İngiltere'yi, İngiliz bayrağı altında olsun ya da olmasın Avrupa'nın dışındaki bölgeleri ele geçirme amacına sürüklemiştir. 1814-15 de tekrar çizilen sınırların içindeki bölgeler Rusya ve İngiltere arasındaki rekabetten neredeyse hiç etkilenmemiştir. Bu anlamda, İngiltere'nin Avrupa'daki çıkarlarını koruması, kıtada başka hiçbir gücün çok güçlü olmamasını gerekli hale getirmiştir. Fransa'nın doğusunda mutlakıyetle yönetilen prensliklerin üzerinde kurduğu uzaktan fakat etkili egemenlikle yetinen Rusya'nın temel amacı Prusya ve Avusturya ile kurduğu Kutsal İttifak sayesinde kendini devrimlerden uzak tutmak olmuştur.¹²²

Avrupa'da devletler düzeyinde sağlanan bu tek kutuplu görünümüne rağmen beşli ittifak üyelerinin gerek dünya görüşlerinin gerekse uluslararası sorunlara yaklaşımlarının bütünlükten uzak olması bu yeni uluslararası sistemin uzun ömürlü olmasına izin vermemiştir. İttifak üyesi devletlerin uluslararası sorunları

¹²⁰ Eric Hobsbawm, *The Age Of Revolution 1789-1848*, 1st Edition, New York: Vintage Books, 1996, s.101.

¹²¹ Kissinger, a. g. e., s.70-71.

¹²² Hobsbawm, a. g. e., s.101-102.

algılamadaki politik görüş ayrılıkları dayanışma ruhunun ortadan kalkmasına ve müttefik olmaktan daha çok birbirlerine rakip güçler olarak karşı karşıya gelmelerine neden olmuştur. Aynı zamanda, barışın korunması yönünde ki motivasyonlarının sadece Avrupa ile sınırlı olması da dünyanın başka yerlerinde meydana gelebilecek çatışmaları önleyememiştir. Kutsal İttifak üyelerinin dönemin siyasal olaylarına yönelik izlemiş oldukları çelişkili politikalar, ittifakın temelinin, barış ve düzeni korumaktan daha çok ittifak üyelerinin kendi siyasi ve stratejik hedeflerini öncelediği, çıkar esaslı politikalara dayandığını ortaya çıkarmıştır.

Avrupa’da İtalya, İspanya ve Almanya merkezli demokrasi talep eden ihtilal girişimlerinin Viyana düzeninin ve barışın korunması adına silahlı müdahalelerle bastırılmasını görmezden gelen İngiltere ile Fransa, 1830 İhtilalleri sırasında Belçika, Portekiz ve İspanya’da hem otoriter iktidarların devrilmesi hem de rejimlerin liberalleşmesine destek vermiştir. Yunanistan bağımsızlık hareketi İngiltere ve Fransa’nın iş birliği ile Rusya tarafından desteklenirken, Polonya İhtilali yine Rusya tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Osmanlı topraklarındaki Yunan isyanı sırasında Viyana sisteminin ilkeleri Rusya, Fransa ve İngiltere’nin bu isyana desteğini engelleyememiştir. Rusya’nın, Yunanistan’ın bağımsızlığını desteklemesini olumlu karşılamayan ve bunu Kutsal İttifak ruhuna uygun bulmayan Avusturya ve Prusya’nın ise Polonya’nın bağımsızlık hareketi sırasında Rusya ile dayanışma içerisinde olmaları ittifak üyelerinin aralarındaki uyumun güçlü olmadığını göstermiştir. 1834’den sonra, Fransa’nın, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’nın başlattığı isyan sırasında, Kutsal İttifak üyesi Rusya ile iş birliği yapması ve Mehmet Ali Paşa hareketini desteklemesi, dönemin uluslararası politikasında yaşanan tutarsızlığın bir başka göstergesi olmuştur. Ayrıca, 1848 Macaristan’ın Avusturya’ya karşı başlattığı bağımsızlık hareketinin Rusya tarafından kanlı bir biçimde bastırılmasına İngiltere ve Fransa’nın sessiz kalması gibi Beşli İttifak üyelerinin dönemin siyasal olayları karşısındaki bu türden çelişkili tutumları ittifak üyelerinin birbirlerinden uzaklaşarak sistemin neredeyse tamamen çökmesine neden olmuştur.

Viyana Kongresi'nde (1815) monarşi ve daha sonrasında Rusya öncülüğünde kurulan Kutsal İttifak sayesinde tekrar kurulmaya çalışılan Avrupa dengesi 1830 ve 1848 ihtilalleri ile büyük bir darbe almıştır. 1848 devrimleri sonrasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Fransa'nın denetimi altında bulunan ve henüz ulusal bütünlüğünü sağlayamamış olan Almanya ve İtalya ulusal birliklerini kurma yolunda ilerlemişlerdir. Avusturya'nın Prusya'ya yenilgisinden sonra 1866'da Venedik'i ellerine geçiren İtalyanlar, Fransa'nın 1870'de Sedan savaşında Prusya'ya yenilmesi sonucunda Roma'yı da alarak ulusal bütünleşmelerini gerçekleştirmiştir. III. Napolyon'un Sedan savaşında yenilmesi üzerine Fransa'da III. Cumhuriyet dönemi başlamış ve Prusya'nın galibiyeti, Katolik Alman Devletleri'nin Prusya'ya katılmasını sağlayarak Alman Ulusal Birliği'nin kurulmasının yolunu açmıştır. Alman Ulusal Birliği'nin kurulması, Fransa'nın Prusya ve Avusturya'ya karşı denge unsuru olarak kurduğu Ren Federasyonu'nun ortadan kalkmasına neden olmuştur.¹²³

XIV. Louis tarafından 1658 yılında Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun gücünü zayıflatmak amacıyla kurulan Ren Birliği 1688'e kadar devam etmiştir. Otuz Yıl Savaşları'ndan sonra Habsburg Hanedanlığının Orta Avrupa'daki hegemonya mücadelesinin başarısızlığı Avusturya'nın tüm Almanya'ya hâkim olma girişimlerini terk etmesine neden olmuştur. 1806'da Kutsal Roma İmparatorluğu'nun ortadan kalkmasına rağmen Avusturya, Almanya'nın diğer devletlerine, özellikle Prusya'ya karşı tarihsel liderlik rolünü devam ettirmiştir.¹²⁴

Napolyon tarafından, 1806'da Prusya ve Avusturya'ya karşı denge oluşturmak amacıyla üçüncü bir güç olarak Ren Konfederasyonu yeniden kurulmuştur. Böylece, Fransa'nın ulusal çıkarları doğrultusunda, Ren Nehri üzerinde yer alan Fransa sınırını ve ötesini birbirini kontrol edecek biçimde çeşitli çıkar alanlarına bölünmüş bir Almanya fikri, Richelieu ve XIV. Louis dönemi politikaları ile paralel

¹²³ Roberts, a. g. e., s.434-437.

¹²⁴ Kissinger, a. g. e., s.80.

bir şekilde hayata geçirilmiştir. Fransa'nın, 1813'teki Leipzig yenilgisinden sonra Ren Konfederasyonu dağılmıştır. Napolyon sonrası Avrupa'nın yeniden biçimlendirilmesinde, bu defa farklı bir yapıda fakat aynı endişelerle Alman Konfederasyonu düşünülmüştür. 1789'da üç yüzün üzerinde siyasi birimin meydana getirdiği karmaşık bir yapı varken, sonraki elli yıl boyunca daha da azalacak olan bu birimlerin sayısı 1815'te otuz sekize indirilmiştir.¹²⁵

İki büyük Alman devleti olan Prusya ve Avusturya arasındaki ilişki ve onların diğer Alman prenslikleriyle olan ilişkileri, Avrupa istikrarının temeli olmuştur. Zayıf ve bölünmüş bir Almanya komşularının, özellikle Fransa'nın yayılmacı politikalar sürdürmesini kolaylaştırırken, birleşik bir Almanya ise bu ülkeyi çevreleyen devletleri her zaman korkutmuştur. Aslında, en azından Otuz yıl savaşlarından bu yana Almanya ile ilgili düzenlemeler Avrupa'da aynı ikileme neden olmuştur. Richelieu'nun Avrupa'ya hâkim olacak ve Fransa'yı ezebilecek birleşik bir Almanya korkusu, 1609'da bir İngiliz gözlemcinin yazdığı bir yazıda paylaşılmıştır: “Tek bir monarşi çatısı altında bütünleşecek bir Almanya, geriye kalan tüm diğerleri için büyük bir tehlike olmuştur.” Tarihsel olarak, Avrupa barışı için Almanya ya çok zayıf ya da çok güçlü olmuştur.¹²⁶

Viyana Kongresi'nin mimarları Orta Avrupa'nın barış ve istikrarın sağlanabilmesi için Richelieu'nun 1600'lerde, Fransız ordularının oyun alanına dönüşecek, zayıf ve bölünmüş bir Orta Avrupa'yı öngören planının tam tersi yönünde hareket etmeleri gerektiğinin farkına varmıştır. Böylece, birleşmiş bir Almanya yerine, Fransa gibi dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı ortak savunma kapasitesine sahip ve güçlü fakat komşularını tehdit edemeyecek kadar zayıf ve bölünmüş¹²⁷ bir Alman

¹²⁵ Roberts, a. g. e., s.434.

¹²⁶ Kissinger, a. g. e., s.81.

¹²⁷ Kissinger, a. g. e., s.80-81.

Konfederasyonu, Avrupa'daki güç dengesinin bozulmaması ve statükonun korunması amacıyla kurulmuştur.¹²⁸

Fransa'da III. Napolyon, İtalyan birliğini muhtemel bir Germen bloğuna karşı bir Latin Konfederasyonu oluşturmak amacıyla desteklemiştir. Ancak, Fransa'nın desteği ile ortaya çıkacak bir Latin Konfederasyonu İngiltere'nin Fransa ile olan rekabetinde bir dezavantaj yaratacağından İngiltere'nin, İtalya'nın ulusal birliğine destek vermesine yol açmıştır.¹²⁹ İngiltere'nin desteği ile İtalyanların ulusal birliğini elde etmiş olması ve Prusya gibi güçlü bir devletin kurulması ile Fransa'nın Kuzey Ren Federasyonu ile Alman devletleri üzerinde sağladığı kontrolü kaybetmesi Fransa açısından bir hezimet olmuştur.

Napolyon Savaşları'nın neden olduğu siyasal istikrarsızlığa son vermek ve eski yönetim anlayışının devamını sağlamak için toplanan Viyana Kongresi'nde Avrupalı büyük güçlerin, paylaştıkları dünyada kurulan denge Alman ve İtalyan ulus-devletlerinin kurulmasıyla bozulmuştur. Bu, yeni ulus-devletlerin hem kuruluş aşamalarındaki siyasal uzlaşmazlıkların hem de sömürge yarışının ortaya çıkardığı rekabet, Avrupalı güçler arasında daha yoğun ve kapsamlı anlaşmazlıklara sebep olacak bloklaşmaların nedenini oluşturmuştur.¹³⁰

19. yüzyılın sonlarında, Avrupalı devletlerarasındaki anlaşmazlıklar ve güç dengesi siyasetinin yol açtığı güvenlik endişeleri ve endüstri devrimi ile birlikte yaşanan yoğun ekonomik rekabet Avrupalı devletlerin arasındaki sömürgecilik yarışının emperyalizm şeklinde Afrika, Hint Okyanusu ve Uzakdoğu limanları gibi dünyada denizaşırı bölgelere yayılmasına neden olmuştur.

Alman Ulusal birliğinin kurulmasıyla Avrupa güç dengesinin tamamen bozulmuş olması ile savaş tehdidi ve güvensizlik ortamının hâkim olduğu uluslararası

¹²⁸ Cafer Tayyar Karadağ, "Alman Federalizminin Tarihsel Süreçteki Gelişimi" Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:13, sayı. 2, Haziran, 2015, s.123-124.

¹²⁹ Erkan, a. g. m., s.108.

¹³⁰ Sander, a. g. e., s.442-443.

politikada stratejik üstünlüğün önemi artmıştır. 1870'leri takiben, Napolyon savaşları sonrasında hem Avrupa'daki siyasî üstünlüğü hem de Trinidad, Seylan, Tobago, Moritus, Malta ve Singapur gibi yeni birtakım sömürgeler elde etmiş İngiltere için, asıl önemli olan yeni sömürgeler elde etmekten çok, var olanı korumak olmuştur. Bu anlamda, güvenlik endişesi, özellikle İngiliz sömürgeciliği için Hindistan yolunun güvence altına alınması bağlamında en önemli mesele olmuştur. 1878'de Kıbrıs, 1882 yılında da Mısır'ı işgal ederek en değerli sömürgesi Hindistan'a giden yolun güvenliğinin sağlanmasında önemli bir adım atmıştır. Fransa ile Avusturya'nın Prusya'ya yenilmesi sonucunda güçlü bir Almanya'nın doğması, Avrupa'nın en güçlü devletleri olan bu iki devletin güç ve etkinliklerini büyük ölçüde kaybetmesine neden olmuştur. Fransa'nın toprak kaybı ve doğusunda güçlü bir Almanya'nın kurulması bu devletin Avrupa'da genişleme ve en azından prestijini yeniden kazanma ihtimalini ortadan kaldırmış ve bu durum, Fransa'yı deniz aşırı bölgelerde genişlemeye iterek 1870'lerden sonra sömürge faaliyetlerini hızlandırmasına neden olmuştur.¹³¹

Fransa ve İngiltere arasındaki temel çatışma bir yüzyıl boyunca (1713-1815) Avrupa'nın devletler arası ilişkilerini şekillendirmiştir. İngiltere açısından tamamen ekonomik bir rekabete dayalı olmakla birlikte en güçlü rakiplerinden biri olan Fransa karşısında, Avrupa ve deniz aşırı pazarlarda tüm ticareti ele geçirmek, sömürgelerin tam denetimini sağlamak amacıyla baş rakibi olan Fransa'yı saf dışı bırakmak istemiştir. Savaşlarla sağlanan faydadan daha azını sağlamayan bu yaklaşım, Avrupa'da denize kıyısı olan belirli yerlerin denetimi dışında toprak elde etmek amacı taşımamakla birlikte bu kazanımların, tehlikeli olabilecek yeterince güçlü bir ülkenin eline geçmemesinin güvencesini sağlamak olmuştur. Herhangi bir potansiyel rakip gücün diğer devletler tarafından kontrol altında tutulduğu kıtasal düzenleme İngiltere açısından yeterli olmuş ve bu durum İngiltere'ye başka sömürgeci güçleri bertaraf ederek hatırı sayılır bir biçimde başka toprakları ele geçirme imkânı sağlamıştır.¹³²

¹³¹ Sander, a. g. e., s.394.

¹³² Hobsbawm, a. g. e., s.83.

19. yüzyılda dünya ekonomisi temel olarak İngiliz Sanayi devriminin etkisi altında şekillenirken, ideolojik ve siyasi yapısı ise Fransız etkisi altında kalmıştır. İngiltere, demiryollarına ve fabrikalara, Avrupa dışındaki geleneksel iktisadi ve sosyal yapıları değiştiren ekonomik büyümeye bir model oluşturmuştur. Avrupa ve dünya siyasetinde 1789-1917 yılları arasında Fransız İhtilali'nin ilkelerini benimseyen yenilikçi güçler ile İhtilal fikirlerinin getirdiği özgürlük, eşitlik ve demokrasi gibi değerlere karşı çıkan eski düzen güçleri arasındaki mücadeleye sahne olmuştur. Fransız İhtilali'nin yenilikçi fikirleri ilk önce bu fikirlere direnen mutlakiyetçi imparatorluklara nüfuz etmiştir.¹³³

18. yüzyılın sonları, Avrupa'nın eski rejimlerinin ve ekonomilerinin bir buhran dönemi olmuştur. Yüzyılın son on yılı yalnızca Amerika'da (1776-83) değil aynı zamanda İrlanda (1782-4), Belçika (1787-90), Hollanda (1783-7), Cenova ve hatta İngiltere'de (1779) bile bazen isyanlara yol açan siyasi çalkantılara, bazen ayrılma noktasına varan özerklik talep eden sömürge hareketlerine sahne olmuştur.¹³⁴

18. yüzyıl boyunca uluslararası ticarete İngiltere'nin en büyük rakibi olan Fransa 1720 ve 1780 arasında dış ticaret hacmini dört katına çıkarmıştır. Batı Hint Adaları (Karayipler) gibi belirli bölgelerde İngiltere'den daha dinamik sömürge sistemine sahip olan Fransa, dış politikasını emperyalist yayılmacı politikalar üzerine inşa etmiştir. Avrupa aristokrasinin mutlak monarşilerinin en tipik örneği ve birçok bakımdan en güçlüsü olmasına rağmen yine de İngiltere gibi bir güç elde edememiştir.¹³⁵

¹³³ Hobsbawm, a. g. e., s.53.

¹³⁴ Hobsbawm, a. g. e., s.54.

¹³⁵ Hobsbawm, a. g. e., s.55.

3. 18. VE 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NİN AVRUPA DEVLETLERİ İLE İLİŞKİLERİ

3.1. Mısır'ın İşgal Öncesinde Avrupa Devletleri ile İlişkiler

Osmanlı İmparatorluğu, 1517'de Yavuz Sultan Selim'in Mısır, Suriye, Lübnan ve Filistin gibi Arap ülkelerini fethiyle İslâm dünyasının en güçlü devleti haline gelmiştir. Orta Avrupa'dan Hint Denizi'ne uzanan geniş bir alanda sağlanan askerî başarılar sayesinde Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520- 1566) bir dünya gücü konumuna ulaşmıştır. Ancak, 17. yüzyılın uzun savaşları sonucunda güç dengesi Avrupa'nın lehine bir biçimde değişerek Osmanlı'nın gücünün inişe geçmesine neden olmuştur. 18. yüzyılda Batı'nın üstünlüğü ele geçirmesiyle imparatorluk politik ve ekonomik olarak Avrupa'ya bağımlı hale gelmiştir. Sonuç olarak, İmparatorluğun varlığını sürdürmesi ve olası çöküşü, bir Avrupa politikası sorunu, “Doğu Sorunu” haline gelmiş ve Osmanlı politik yaşamı 1920'ye dek Avrupa'ya bağımlı olarak sürmüştür.¹³⁶

17. yüzyılda imparatorluk askeri bir fetih devletinden dini kurumlarını güçlendiren, hâlâ yönettiği toprakların kontrolünü elinde tutmaya ve vergi toplamaya daha fazla odaklanan bürokratik bir devlete doğru yön değiştirmiştir.¹³⁷ Ancak, 17. yüzyıl sonucu ortaya çıkmaya başlayan krizlere uyum sağlayabilme kapasitesine sahip oluşu Osmanlı Devleti'nin iki yüz yıldan daha fazla varlığını sürdürmesine imkân vermiştir.¹³⁸ III. Selim'in bu dönemde Balkanlar ve Mısır'da büyük güçlerin sergilediği güç dengesi mücadelesine benzer bir biçimde uluslararası diplomasiye

¹³⁶ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (çev.) Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003, s.9.

¹³⁷ Jane Hathaway, *The Arab Lands Under Ottoman Rule, 1516-1800*, P. M. Holt (Ed.), New York: Routledge, 2013, s.59.

¹³⁸ Hathaway, a. g. e., s.62.

dâhil olması ve az sayıda da olsa III. Selim’e danışmanlık yapan bürokratların vizyonları imparatorluğun yaşanan krizlere uyum sağlayabilmesini kolaylaştırmıştır.¹³⁹ Aslında, bu dönemde Osmanlı’nın denge siyaseti Avrupa’da yaşanan gelişmelerin uzun dönemli sonuçlarını tahlil ederek geliştirilen bir stratejiden daha çok kendisi için tehdit oluşturabilecek devletlere karşı o devletlerin düşmanları ile ilişki kurma biçiminde gelişmiştir.¹⁴⁰

Osmanlı Devleti’nin Avrupa’yı son kez tehdit ettiği II. Viyana Kuşatmasındaki (1683) başarısızlığının ardından Papa’nın öncülüğünde Osmanlı’ya karşı Kutsal İttifak kurulmuştur. Kutsal İttifak ile 16 yıl süren savaşlar sonunda Osmanlı’nın topraklarının paylaşıldığı ilk uluslararası antlaşma olan Karlofça Antlaşması 1699’da ile ilk kez büyük çapta toprak kaybına uğrayan ve aynı zamanda Orta Avrupa egemenliği sona eren Osmanlı, Avrupa’dan geri çekilmeye başlamıştır. 1699’da Karlofça Antlaşması ile Macaristan, Erdel (Transilvanya) ve Hırvatistan’ı Avusturya’ya, Mora ve Dalmaçya kıyılarını Venediklilere bırakmasıyla¹⁴¹ büyük bir toprak kaybetme sürecine giren Osmanlı Devleti, iki yüzyıl daha tarih sahnesinde yerini koruyabilmişse bu bir bakıma Avrupa denge politikasının sonucu olmuştur. 18. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti’ni tamamen dağılmaktan Fransa’da patlak veren ihtilâl kurtarmıştır.¹⁴² Bir başka deyişle, Fransız İhtilâli’ni müteakiben, Avrupa’nın Napolyon savaşları ile içine düştüğü çatışma ortamı imparatorluğa zaman kazandırmış, çöküşünü geciktirmiştir.

Osmanlı Devleti, Karlofça Antlaşması’ndan sonra devletler arası diplomaside, savaş ve yayılma politikasını bir kenara bırakarak kendi varlığını Avrupalı devletler arasındaki çatışmalardan faydalandığı denge politikası üzerinden sürdürmeyi tercih

¹³⁹ Aksan, a. g. e., s.181.

¹⁴⁰ Uluerler, a. g. m., s.56.

¹⁴¹ Arı, a. g. e., s.73.

¹⁴² Selim Seyfi Kenan, “Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi”, İSAM Yayınları, 88. Akademik Araştırmalar Dizisi:7, Cilt:0, sayı.39, İstanbul, 2010, s. 217.

etmiştir.¹⁴³ Avrupa bu dönemde kendi “Şark meselesini inşa ederken Osmanlılar da “Garp meselesiyle¹⁴⁴ uğraşmaya başlamışlardır. Bu dönemde Rusya 1774 Kaynarca antlaşmasıyla “Doğu Sorunu” (Şark Meselesi) sürecini başlatmıştır. Fransa, İngiltere ve Avusturya ise bu süreçte Osmanlı’nın parçalanması durumunda kendi paylarına düşecekleri alabilmek için Rusya’nın karşısına çıkarken Bâb-ı Âlî de bir yandan Avrupa kuvvetler dengesinin sunduğu imkânlar çerçevesinde kendine uygun çözümler aramaya başlamıştır.

Aslında, Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa güçler dengesindeki rolünün önemi Karlofça Antlaşması’nın imzalanmasından önce Fransa’nın, Osmanlı ile savaş halinde olan Avusturya’ya karşı tutumunda ortaya çıkmıştır. Girit’te Osmanlılara karşı savaşan Venediklilere daha önce yardım eden XIV. Louis, Habsburgların Osmanlı’nın Viyana bozgunundan fayda sağlamasını önlemek amacıyla Osmanlı’nın Viyana seferini fırsat bilerek Habsburgların İspanya kolu tarafından yönetilen, İspanya Hollanda’sını işgal etmiştir. Fransa’nın saldırısı devam etmiş olsaydı Osmanlılar Viyana’da yenilgiye uğramayabilirdi.¹⁴⁵

XIV. Louis’nin bu kararı her ne kadar Avrupalı devletlerce kınansa da *raison d’etat* (hikmet-i hükümet) çerçevesinde ele alınmış bir karar olarak görülmüştür. Bu olay, hem Osmanlı- Batı Avrupa hem de Avrupalı devletlerin kendi aralarındaki ilişkilerin dönüşümünde önemli bir rol oynamıştır. İngiltere ve Hollanda’nın aracılığı ile imzalanan Karlofça Antlaşması’nın sağlayacağı barışı önlemek isteyen Fransa, Avusturya (Almanlar) ve diğer birçok Avrupa devleti için asıl tehlikenin Osmanlı’dan değil de Batı’dan Fransa’dan geldiği düşüncesinin uyanmasına neden olmuştur. Böylece, Osmanlılara karşı yürütülen klâsik haçlı seferlerinin yerini, artık Osmanlı ticaretinden daha fazla imtiyaz koparma yarışı almıştır. Bu dönem, ayrıca

¹⁴³ Pul, a. g. m., s.167.

¹⁴⁴ Aksan, a. g. e., s.2.

¹⁴⁵ Stanford Shaw, *History Of The Ottoman Empire And Modern Turkey: Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, 1st Edition, Cambridge: Cambridge University Press,1976, s.217.

Bâb-ı Âli nezdinde Fransa, giderek itibarını ve prestij kaybetmiş ve Osmanlı'nın izlediği dış politikanın yeniden şekillenmesini sağlamıştır.¹⁴⁶

Avrupa içerisindeki siyasi gerginliklere bağlı olarak 1792'den 1814'e kadar Fransa'ya karşı yürütülen Koalisyon Savaşlarının hâkim olduğu bu dönemde önceki yüzyıllardan farklı olarak devletlerarası ilişkilerin sürekli ittifaklar ve düşmanlıklar yerine dost ve düşman kavramlarının yaşanan gelişmeler doğrultusunda sürekli yeniden şekillendiği kısa süreli ittifaklar hâkim olmuştur. Böylece, uluslararası politikada diplomasi, savaş ve ekonomi güç dengesini korumanın bir aracı haline gelmiştir. Fransız İhtilâli çok uluslu imparatorlukları tehdit ederken, Richelieu'nun siyasetinin bir yansıması olan Napolyon'un kıta Avrupası'nı Fransa'nın liderliğinde birleştirme mücadelesi İngiltere, Rusya, Prusya ve Avusturya gibi devletleri Fransa'ya karşı birleştirmiştir. Avrupa'daki etkinliği bu dönemde savunma boyutunda olan Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da çıkarlarının uyuşabileceği müttefiklere ihtiyacı olması nedeniyle güçlü dönemlerinde benimsediği tek taraflı ve karşılıklılık ilkesine dayanmayan diplomasi terk edilmiştir. Bu doğrultuda tüm gelişmelerden haberdar olmak ve denge politikasında uyum sağlamak için karşılıklı diplomasi yöntemini benimsemiştir.¹⁴⁷

Böylece, dış ilişkilerin sistematik bir şekilde düzenlendiği, dış ülkelerde sürekli elçilerin bulunduğu merkezi bir örgütün kurulmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır. Hariciyeye yeni düzen getirme amacıyla III. Selim, bir devlete özel bir amaca yönelik fevkalade elçi sıfatı ile geçici elçiler (*ad hoc*) göndermek yerine Londra, Paris, Viyana, Berlin gibi başkentlere daimî elçiler atanmasına ve ilk olarak da Londra'ya bir elçi gönderilmesine karar vermiştir. Diplomasinin devletlerarası ilişkilerde daha aktif ve yoğun bir şekilde kullanıldığı Avrupa'daki Koalisyon Savaşları sırasında Osmanlı'yı etkileyebilecek batıdaki her gelişmeyi takip edebilen

¹⁴⁶ Hasan Şahin, "Doğu Sorunu Çerçevesinde Osmanlı-Fransız İlişkileri: Başlangıcından Paris Barışı'na (1856)", Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt:0, sayı:40, 2009, s.284.

¹⁴⁷ Pul, a. g. m., s.167.

ve devletin dış politikasına yön verebilen bir dışişleri teşkilatının olmaması Osmanlı Devleti'ne bu dönemde büyük bir sorun oluşturmıştır. Osmanlı Devleti'nde dış ilişkiler, bürokrasi içerisinde önemli bir mevki icra eden Reisülküttap tarafından yürütülmüştür.

III. Selim, daha babası III. Mustafa zamanında Baron de Tott öncülüğünde gerçekleştirilen topçu ve silahlı birliklerin reformasyon çalışmalarına şahit olmuş; III. Mustafa vefat ettikten sonra kafes hayatı yaşamasına rağmen iyi bir eğitim almasına izin veren amcası I. Abdülhamid tarafından kendisine iyi davranılmıştır. III. Selim'in kendisinden önceki şehzadelere göre daha serbest olduğu şehzadeligi sırasında Avrupa'nın aydınlanma döneminin krallarından XVI. Louis ile mektuplaşmıştır. Avrupa'nın siyasi, askeri ve mali konuları hakkında kendisinden bilgi istemiş ve imparatorluğu bu dönemde içine düştüğü zor durumdan kurtarmak için Avrupa'nın siyaset ve diplomasisinin değişkenliğinden habersiz bir şekilde Fransa'nın yardımıyla Kırım'ı geri alabilmek ve Osmanlı ordusunun modernizasyonu için yardım istemiştir.¹⁴⁸

Fransa, açısından ise, Osmanlı'nın II. Viyana Kuşatmasındaki yenilgisi ve bu yenilginin sonrasında imzalanan Karlofça Barışı (1699) Osmanlı'nın idari ve ekonomik açıdan bu bölgedeki otoritesinin zayıflığının bir göstergesi olmuş ve Fransa'nın Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika politikalarında değişikliğe gitmesine neden olmuştur.¹⁴⁹ Viyana Kuşatmasındaki başarısızlık Osmanlı ve Avrupa arasındaki ilişkilerde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu dönemde, Osmanlı'nın ne kadar güçsüz olduğunun farkına varan Avrupa, Osmanlı'ya karşı saldırıya geçmiştir. Osmanlı ordusunu modernize etme çabaları devam etmesine

¹⁴⁸ Shaw, a. g. e., s.260.

¹⁴⁹ Vugar Akifoğlu, "Fransa'nın Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika Politikası-18. Yüzyılın İkinci Yarısı", Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, SBE, Ankara, 2019, s.130.

rağmen bir buçuk yüzyıl boyunca devam eden savaşlar sırasında Osmanlı büyük ölçüde toprak kaybetmiştir.¹⁵⁰

II. Viyana Kuşatmasından sonra Osmanlı Devleti'nin merkezden uzak olan yerel yönetimler ile ilişkilerinin zayıflaması İngiltere ve Fransa'nın Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'ya yönelmesinde önemli etkenlerden biri olmuştur. 1760-1830 dönemi, Osmanlı'nın yalnızca askeri düzeninde değil ayrıca siyasi düzeninde de çalkantıların yaşandığı bir dönem olmuştur. Savaşların sürdüğü ve çok maliyetli olduğu Tuna bölgesi (Rumeli) başta olmak üzere Osmanlı merkezi otoritesine karşı uzak eyalet yöneticilerinin başkaldırıları Osmanlı'nın bu dönemde yaşadığı zorlukların bir başka boyutunu oluşturmuştur.¹⁵¹ Napolyon, Mora'daki Manyolar, Tepedelenli Ali Paşa ve Pazvandoğlu Osman ile gizlice temasa geçerek Bâb-ı Âli'nin dikkatini çok yönlü bir biçimde dağıtabilecek unsurları elinde tutmayı hedeflemiştir.¹⁵²

Başlangıçta, İmparatorluğun savunma ve reform amaçlı askeri ihtiyaçlarından ortaya çıkan Ayan'lar, Osmanlı'nın merkezi politikaları üzerindeki etkileri ve sayılarının çokluğu nedeniyle, 1798'de başlayan uluslararası gelişmelerden bile daha öncelikli bir biçimde hanedanlığın uğraşması gereken iç sorunlardan biri olmuştur. III. Selim'den II. Mahmut'a miras kalan "Doğu Sorunu" çerçevesinde yürütülen diplomaside merkezi bir rol oynayan, Mısır'ın yarı bağımsız ilk valisi Mehmet Ali Paşa, dönemin en bilinen karakteri olmuştur. 18. yüzyıl başlarında Mehmet Ali Paşa'nın selefleri Kazdağlı Memlûk Hanesine mensup Ali Bey El-Kebir (Bulutkapan Ali Bey) ve Muhammed Bey Ebuzzehep¹⁵³ Osmanlı'nın

¹⁵⁰ Shaw, a. g. e., s.217.

¹⁵¹ Aksan, a. g. e., s.181.

¹⁵² Gürgen, a. g. m., s.92.

¹⁵³ Bulutkapan, Osmanlı Sultanlarının hâdimi oldukları Haremeyn ve tüm Hicaz bölgesinde kontrol kurmak için Medine-i Münevvere'nin iskelesi konumundaki Yanbu'ya kölesi Ebuzzehep'i göndermiştir (1770). Tüm Hicaz kuvvetlerinin de komutanı olan Ebuzzehep Yanbu'yu zaptetmiştir. Yanbu'nun zaptıyla Mekke ve Medine'nin anahtarı ele geçirilmiş ve sonrasında tüm Hicaz Bulutkapan nâmına Ebuzzehep tarafından ele geçirilmiştir. Ali Bey, Şam'ı ele geçirdikten sonra Halep'e doğru hareket edilmesini emretmiş, ancak komutanlarından Ebuzzehep'in bu emre

Kahire'deki otoritesine karşı çıkmıştır. Osman Pazvandoğlu Vidin'de (Sırbistan), bazen Osmanlı'ya bağlı hareket etmiş bazen de Balkanlar'da güç dengesini bozacak bir şekilde merkezi otoriteye başkaldırmıştır. Rusya ve Osmanlı savaşları boyunca ve 1800'den sonraki Fransız, Rus ve İngiltere rekabetinde, merkezden uzak bu eyaletlerin yöneticilerinin hepsi, etnik-dini ve uluslararası kartlarını, durumun gerektirdiği ölçüde oynamıştır. Hem Mehmet Ali Paşa hem de Pazvandoğlu uluslararası diplomaside Napolyon ile yakın ilişkiler kurmuşlardır.¹⁵⁴

1774 yılında yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Karadeniz'de donanma bulundurma hakkı, Rus ticaret gemilerinin boğazlardan Akdeniz'e geçme imkânı ve Osmanlı topraklarındaki Ortodoksların koruyuculuğunu elde eden Rusya 1683 Viyana kuşatmasından bu yana gerilemekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine devamlı ilerleyen bir ülke olmuştur.¹⁵⁵ Tüm 18. yüzyıl boyunca Osmanlı-Rus ilişkilerinin altında yatan düşmanlığın sebebi 1768-74 ve 1787-92 savaşları oluşturmuştur.¹⁵⁶ Bu nedenle, Koalisyon Savaşları'nda Osmanlı'nın Fransa'ya karşı Rusya ve Avusturya lehine bir tutum sergilemesi 1797 Campo Formia Antlaşması'na kadar mümkün gözükmemiştir. Avusturya ve Rusya ile imzalanan Zıştovi ve Yaş Antlaşmalarına (1791-1792) rağmen Osmanlı'nın son iki yüz senedir savaştığı bu iki devlete karşı olan güvensizliği onu Fransa'ya yakın durmaya zorlamıştır. Bu anlamda, Osmanlı'nın Fransa'ya olan yakınlığı Rusya ve Avusturya'ya karşı kurulan denge siyasetinin bir sonucu olmuştur.

uymayarak Kahire'ye dönmesi üzerine Ali Bey, Ebuzzeheb'e suikast düzenlenmesini sağlamış fakat Ebuzzeheb bu durumdan kaçarak kurtulmuştur. İsmail Bey komutasındaki kuvvetler ile birleşen Ebuzzeheb'in kuvvetlerinin Ali Bey'e hücumundan sonra Kahire'ye geldiklerinde Akka tarafına kaçan Bulutkapan'ın ana üssünü ele geçirmişleridir. Bulutkapan Ali Bey'in eski müttefikleri vaziyeti İstanbul'a bildirmiş ve sadakatlerini arz ve teyit etmişlerdir. Bkz. Selda Güner, “Mısır'da Âsi Bir Memlûk: Bulutkapan Ali Bey (El-Kebîr) (1768/69-1773)”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 53, 2013, s. 169.

¹⁵⁴ Aksan, a. g. e., s.235-236.

¹⁵⁵ Arı, a. g. e., s.73.

¹⁵⁶ Caroline Finkel, *Osman's Dream; The Story Of Ottoman Empire, 1300-1923*, London,: John Murray, 2006, s.373.

Osmanlı İmparatorluğu için önemli bir dönüm noktası olan 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı, “Doğu Sorununun” ortaya çıkışında önemli bir tarih olmuştur. Doğu Sorunu çerçevesindeki gelişmeler, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması’ndan itibaren başlayıp Osmanlı, Habsburg ve Romanov imparatorluklarının çöktüğü I. Dünya savaşına kadar olan bir dönemi kapsamıştır. Osmanlı İmparatorluğunun varlığının devam edip etmeyeceği ve dağıldığında mirasının birbirine rakip başat güçler arasında Avrupa güç dengesini bozmadan nasıl paylaştırılacağı anlaşmazlığından ortaya çıkan “Doğu Sorunu” birbiri ile ilişkili jeopolitik sorunlardan oluşmuştur. 18. yüzyıl sonlarında, Osmanlı İmparatorluğu’nun dış siyasetinin ana hatlarında ve gelişiminde Avrupa’nın büyük devletlerinin etkisi artmıştır. Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasındaki ilişkilerin seyrinde imparatorluğun varlığını sürdürmesi ve geleceği meseleleri daha önemli hale gelmiştir. Doğu Sorunu etrafında gelişen olaylarda ağırlığı gittikçe artan Fransa, İngiltere, Avusturya ve Rusya gibi başlıca büyük devletler önemli rol oynamıştır. Bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu’nu Grek Projesi siyaseti ile parçalamak isteyen Rusya ve Avusturya, Doğu Sorunu (Şark Meselesi) ile yakından ilgili olan iki devlet olmuştur. Batı’nın iki büyük gücü olan İngiltere ve Fransa ise kendi aralarındaki güç mücadelesinin bir uzantısı olan sömürge savaşları ile meşgul olmuşlardır. İngiltere’yi endişelendirdiği kadar Rusya ve Fransa’nın da önem verdiği Hindistan’a erişim ve Hint ticareti, ekonomik ve stratejik nedenlerle Karadeniz’e erişim ve Boğazlardan geçiş meselesi ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Orta ve Doğu Avrupa topraklarında artan Rus yayılmacılığı “Doğu Sorunu” çerçevesinde rakip devletlerarasında en temel meseleleri olmuştur.¹⁵⁷

Yaş Antlaşması’nın imzalanmasından sonra Osmanlı ve Rusya arasında devam eden savaşın bitmesi, yirmi yıldan daha fazla süren barış ortamının yaşanmasını sağlamış ve Osmanlı’nın rahat bir nefes alarak, III. Selim’in ıslahatlarına başlamasına ortam hazırlamıştır.¹⁵⁸ Yaş Antlaşması’nın (1792) imzalanması tarihinden Napolyon’un Mısır seferine kadar (1798) Osmanlı İmparatorluğu altı

¹⁵⁷ Aksan, a. g. e., s.10-12.

¹⁵⁸ Aksan, a. g. e., s.184.

yıllık bir barış dönemi yaşamıştır. III. Selim, bu altı yıl zarfında hummalı bir şekilde iç ıslahat ile meşgul olmuştur. “Nizam-ı Cedit”, ismini taşıyacak olan bu ıslahat Fransız yardımı ile olmuş, 1798 tarihine kadar Osmanlı-Fransız ilişkileri dostluk çerçevesinde gelişmiştir.¹⁵⁹

Fransız Devrimi başladığı sırada 1787'den beri Rusya ve Avusturya ile savaşan Osmanlı Devleti'ne, ekonomik ve sosyal çalkantılar içinde bir devrime doğru sürüklenen Fransa'dan beklediği destek gelmemiştir.¹⁶⁰ Fransız Devrimi'nin eşliğinde kendi tahtı da sallanmaya başlayan XVI. Louis, Avrupa'da sürmekte olan diplomasi oyunlarının neticesinde uzmanlarını geri çekmiştir. Rus ordularının İstanbul'a kadar inmesi ihtimali ile yaygın bir hale gelen "Türkleri Avrupa'dan atma" ideali neredeyse gerçekleşmek üzereyken Osmanlı Devleti'ni, Fransa'da ihtilâlin patlaması kurtarmıştır. Fransa'daki devrimin, başta İngiltere olmak üzere, Avrupa'nın monarşilerini endişelendirmesi İngiliz elçisinin tavsiyeleriyle Rusya ile ağır bir barışa (1792 Yaş Antlaşması) yanaşılmasına neden olmuştur.¹⁶¹ Ayrıca, Fransız Devriminin Avrupa'da, özellikle çok uluslu bir imparatorluk olan Avusturya'da yarattığı korku da Prusya'nın Türkiye lehine diplomatik desteğini sağlamıştır. Böylece, Zıstovi ve Yaş Antlaşmaları Osmanlı'nın Rusya ve Avusturya ile savaşında fazla kayba uğramasına engel olmuştur. Böylece, Fransız Devriminin doğurduğu savaşlar Bâb-ı Âli'ye Avrupa kuvvetler dengesi içinde manevra yapma imkânı sağlamıştır.¹⁶²

Rusya'nın Baltık Denizi ve Karadeniz'de donanmasını kuvvetlendirmesi ve ayrıca İngiltere ile ticaret anlaşmasını yenilemeyip Fransa ile yeni bir ticaret anlaşması girişiminde bulunması, İngiltere açısından durumu zorlaştırmıştır. Ayrıca, Baltık

¹⁵⁹ Enver Ziya Karal, *Selim III' ün Hatt-ı Hümayunları; Nizam-ı Cedit 1789-1807*, TTK Yayınları, Ankara, 1942, s.47.

¹⁶⁰ İsmail Soysal, “Tarihsel Açıdan Bakıldığında Türkiye ve Fransa'nın Menfaatlerinin Birbirini Tamamlayıcı Niteliği”, *Belleten*, Cilt:54, sayı.209, 1990, s.467.

¹⁶¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 4. Basım, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003, s.91

¹⁶² Soysal, a. g. m., s.467.

limanlarından birini elde etmek isteyen Prusya'ya karşı, Rusya'nın Baltık halkını himaye edeceğini açıklaması, İngiltere ve Prusya açısından Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti ile iş birliği politikasını gündeme getirmiştir. Fransa ile imzalamış olduğu ticaret anlaşmasının Fransız İhtilali neticesinde işlemez hale gelmesi ve Çariçe II. Katerina'nın Keşmir yolu ile Hindistan'a asker yollayıp oradaki toprakları ele geçirme ihtimali İngiltere'nin, Osmanlı Devleti ve Rusya arasında Yaş Antlaşması'nın (1792) imzalanmasına öncülük etmesine neden olmuştur.¹⁶³ Rus-İngiliz gerginliği Fransa'ya karşı oluşmuş olan Koalisyon bloğunun parçalanması anlamına gelmesi ve Rus Çariçesi Katerina zamanında (1762-1796) sıkça dillendirilen ve Rusya'nın projeleri arasında yer alan İran üzerinden Hindistan'a kadar genişleme söylemleri İngiltere'nin politikasını değiştirmesine neden olmuştur.

164

İngiltere, Prusya ve Hollanda'nın arabuluculuğu ile 1792'de imzalanan Yaş Antlaşması sayesinde, Rus ordularının Tuna'nın güneyine ulaşmadan savaşın sona erdirilmesi sağlanmış fakat çok uzun zamandır bir Türk gölü olarak bilinen Karadeniz'e Rusya'nın inmesi engellenememiştir. Osmanlı Devleti, yalnızca II. Katerina'nın Kırım'ı ilhak etmesini ve Gürcistan'ı koruma haklarını kabul etmekle kalmamış, aynı zamanda Rus sınırının aşağı Dinyester'e kadar ilerlemesine de razı olmuştur.¹⁶⁵ Rusya, Ochakov (Özi) limanının yanı sıra Karadeniz'de Rus donanma gücünün yeni merkezi olarak Odessa limanının inşa edileceği Bug ve Dinyester arasındaki toprakları da ele geçirmiştir. Böylece Rusya, Prensliklerin yanı sıra Karadeniz'e de hâkim olma konumu elde etmiştir. Bununla beraber Osmanlı Devleti, Avrupa Uyumı sayesinde en azından Sırbistan ve Bosna'da daha ağır kayıplara uğramamış ve III. Selim reform yapma ve çok geç olmadan

¹⁶³ Ahmet Cevdet Paşa, “*Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*”, Mustafa Güçlükol ve Bilge Bozkurt (Ed.), 5. Basım, İstanbul: İlgi Kültür Yayınları, 2011, s.537-541.

¹⁶⁴ Uluerler, a. g. m., s.75.

¹⁶⁵ Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu: Son Üç Yüz Yıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, Belkıs Çorakçı Dışbudak (çev.), İstanbul, Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi: Sabah Kitapları, 1995, s.87.

İmparatorluk'tan geriye kalanları canlandırma fırsatı elde etmiştir.¹⁶⁶ Rus-Osmanlı savaşları (1768-92), Küçük Kaynarca, Zıstovi ve Yaş Antlaşmaları ile Kırım'ın önemli ölçüde kaybı, yeni askeri mücadele yöntemleri, askeri teçhizatın modernizasyonu ve savaş alanında merkezi otoritenin eyalet güçlerine olan bağımlılığı gibi konuları gündeme getirmiştir.¹⁶⁷ Fransa'nın askeri alanda teknik yardımı, Sultan III. Selim'in "Nizam-ı Cedit" çabaları, II. Mahmut ve Abdülmecit gibi yenilikçi sultanların Fransa'dan esinlenen reform hareketleri ve hepsinden daha önemlisi, Avrupa'nın büyük devletleri arasındaki rekabet bu yıkılış sürecini geciktirmiştir.¹⁶⁸

18. yüzyıl sonlarına doğru Fransız dış ticaretinde en üst sıralarda yer alan Osmanlı ile Fransız ilişkilerine 1559 yılından Bonarpart'ın 1798 Mısır Seferine kadar 240 yıllık süreçte birkaç kez geçici diplomatik gerginlikler hariç dostluk hâkim olmuştur.¹⁶⁹ Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine yürüttüğü genişleme politikasının farkında olan Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz ve Karadeniz kıyı bölgelerinde ticari üstünlüğünü sağlamlaştırma ve bu bölgelerdeki çıkarlarını koruma amacıyla Rusya'ya karşı Osmanlı'ya askerî açıdan yardım etmek istemiştir. 18. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı-Fransız ilişkilerinin genelde dostane geçmesine rağmen Fransa bu bölgelerde, ticari menfaatleri ve dini ayrıcalıklarının gerekliliği ölçüsünde Osmanlı'ya diplomasi alanında yardımcı olmuş fakat ciddi bir yardım yapmaktan daima kaçınmıştır. Aslında, Fransa'nın bu politikası, Avusturya'nın Akdeniz'e, Rusya'nın ise Karadeniz'e inmesini önlemek ve Katoliklerin bu bölgelerdeki imtiyazlarını korumak amacını taşımıştır. 1762 yılında II. Katerina'nın Çariçe olmasından bu yana, Rusya-Fransa ilişkileri Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhine izlemiş olduğu genişleme siyaseti nedeniyle bozulmuştur. Rusya'nın Küçük Kaynarca Antlaşması ile sağladığı önemli kazanımlar, bu topraklarda kapitülasyonlar sayesinde ekonomik çıkarlar kazanmış

¹⁶⁶ Shaw, a. g. e., s.260.

¹⁶⁷ Aksan, a. g. e., s.10-11.

¹⁶⁸ Soysal, a. g. m., s.466.

¹⁶⁹ Soysal, a. g. m., s.465.

Fransa'ya zarar verme ihtimalini arttırmıştır. Bunlar içinde belki de en önemlileri, Rusya'nın Karadeniz ticaretinde söz sahibi olmaya başlaması ve bu denizde güçlü bir donanma kurma imkânına kavuşması olmuştur.¹⁷⁰

Ayrıca, İngiltere'nin okyanuslarda Fransa aleyhine aşırı genişlemesi ve bu dönemde henüz Akdeniz'deki çıkarlarının siyasi bir nitelik taşımaması nedeniyle Doğu Akdeniz, Mısır ve Ege bölgeleri Fransız dış politikasının odağı olmuştur. İngiltere'nin Ortadoğu'daki çıkarları ile ilgili henüz kesin bir fikrinin olmaması ve zaten Yedi Yıl Savaşları sonunda Fransız sömürgesi olan Doğu Hindistan'ı ele geçirmesi, İngilizlerin bu dönemde odak noktasının Osmanlı'dan daha çok Hindistan olmasına neden olmuştur. Fransa, Rusya ile imzaladığı ticaret anlaşması sayesinde o zamana kadar İngiliz tekelinde bulunan Baltık ve Kuzey denizlerindeki ticarete dâhil olmuş ve Suriye ile Mısır'ın Fransa'nın eline geçmesini öngören Grek Projesi, Fransa'nın bu plana karşı sessiz kalmasını sağlamıştır.¹⁷¹

1789'da gerçekleşen Fransız İhtilali, başlangıçta Fransa'nın bir iç meselesi olarak görülmüştür. Fransız İhtilali'nin yıkmak istediği sosyal düzenin ise Osmanlı Devleti'nde bulunmadığı ve dolayısıyla ihtilal ile birlikte ortaya çıkan fikirlerin ise doğrudan Avrupa'da mutlakiyet rejimi ile yönetilen monarşileri ilgilendirdiği düşünülmüştür.¹⁷² Osmanlı'nın Fransız İhtilaline karşı tutumu Avrupa'nın mevcut durumu ile ilgili bilgisizlik ve kendi çıkarlarını korumanın ilginç bir karışımı şeklinde gelişmiştir. III. Selim, devrimi başlangıçta Avrupa'da yarattığı kargaşadan dolayı sempatiyle karşılamıştır. III. Selim, Osmanlı'nın düşmanları olan Rusya ve Avusturya ile savaşında, Fransa'ya karşı herhangi bir tutum sergilememiş fakat

¹⁷⁰ Uluerler, a. g. m., s.10.

¹⁷¹ Hasan Şahin, a. g. m., s.289.

¹⁷² Serhat Kuzucu, "Rus Çarı I. Pavel Dönemi Osmanlı-Rus Siyasi İlişkileri ve Napolyon'a Karşı Ortak Mücadele", Karadeniz Araştırmaları, Cilt:10, sayı.38, 2013, s.76.

gerçekleştirmek istediği reformların geleceğini tehlikeye atmamak için iki tarafa da yakın durmaktan kaçınmıştır.¹⁷³

Fransız Devrimi sonrasında Avrupa’da başlayan ve beş yıl devam eden (1792-1797) I. Koalisyon Savaşları’na hiçbir şekilde katılmayan ve tarafsız kalmayı tercih Osmanlı İmparatorluğu, 1795 yılında Fransa’nın müttefiklere karşı üstünlük elde etmesiyle Fransa’daki Cumhuriyet rejimini tanımıştır.¹⁷⁴ Fransa’ya verilen kapitülasyonlardan¹⁷⁵ rahatsız olan İngiltere ve Çarlık Rusya’sı, Fransız İhtilali’nin çıkmasıyla Osmanlı Devleti ile Fransa ilişkilerinin askıya alınması için baskılar yapmıştır. Rusya, Avusturya ve Prusya’nın, Fransız Devrimi’nin yayılmasını önlemek amacıyla Fransa’ya karşı ortak bir cephe oluşturma teklifi Osmanlıların kendileri için böyle bir tehlike görmemelerinden dolayı kabul edilmemiştir. Aynı zamanda Osmanlı, Fransa ile ittifak yapılması yönündeki teklifleri Koalisyon Savaşları’nın bitimine kadar ertelemeyi uygun görmüştür. Ayrıca, bu dönemde İngiltere, Fransa’ya karşı yapılan Koalisyon Savaşları’nda kara gücü olarak Rusya

¹⁷³ Shaw, a. g. e., s.267.

¹⁷⁴ Uluerler, a. g. m., s.53.

¹⁷⁵ Kanuni Sultan Süleyman ile I. François arasında 1536 yılında, taraflara karşılıklılık prensibi çerçevesinde ve belirli bir süre zarfında iki ülkenin sınırları dâhilinde ticari, adli, hukuki ve diplomatik imtiyazlar tanıyan ilk kapitülasyonlar tahsis edilmiştir. II. Selim döneminde Fransızların talebiyle 1569 yılında Fransızlara tanınan ticari ve adli ayrıcalıklar genişletilmiştir. Bu yenilenen kapitülasyon antlaşması daha öncekinin aksine hükümdarların saltanat süreleri ile sınırlı olmamıştır. Ayrıca, bir önceki kapitülasyon antlaşmasından yine farklı olarak diğer yabancı milletlere ait gemilerin Osmanlı denizlerinde Fransız bayrağı altında ticaret yapmalarının önü açılmıştır. Fransızların Katolikleri himaye hakkını elde ettiği 1673 ve kapitülasyonların sürekli hale getirildiği 1740 yılına kadar Fransa’nın Osmanlı sınırları dâhilinde kutsal mekânları ya da Hristiyanları himayesine yönelik açık ya da gizli bir madde bulunmamasına rağmen tanınan hak ve özgürlükler çerçevesinde Fransız vatandaşları ayrıcalıklı konuma gelmeye başlamışlardır. Bkz. Abdurrahman Bozkurt, “Fransa’nın Osmanlı Devleti’ndeki Katolikleri Himaye Hakkı ve Bunun Sona Ermesi”, Tarih Dergisi, sayı.52, İstanbul, s.126-130; 1536’da Fransa kralı, yakın ilişki kurduğu Osmanlı padişahlarından yararlanma yoluna gitmiştir. Fransız elçisi De la Forest İbrâhim Paşa ile müzakereler esnasında bir kapitülasyon taslağı kaleme almış fakat bu taslak İbrâhim Paşa’nın idamı dolayısıyla sultan tarafından tasdik edilmeden kalmıştır. Fransa ile genel tasdikli kapitülasyon 1569 kapitülasyonu olmuştur. Bkz. Halil İnalıcık, “İmtiyazat”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/imtiyazat#2-osmanli-donemi>, TDV İslam Ansiklopedisi. (20 Ekim 2022).

ve Avusturya'nın kullanması nedeniyle Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalmasını istemiştir.¹⁷⁶

Fransa, 1797'de Campo Formio Antlaşması ile Adriyatik kıyılarını ele geçirmiş, Rum ve Arnavut azınlıklarını Osmanlı'ya karşı kışkırtmaya başlamıştır.¹⁷⁷ Osmanlı İmparatorluğu ile ortak sınırı bulunmadığı için bu imparatorluğun muhtemel bir yıkılışında rol oynaması güç olan, fakat ticari nüfuzunu korumak ve geliştirmekten başka bir amacı olmayan Fransa'nın Osmanlı ile ilişkilerinde, Campo Formio barış antlaşması bir dönüm noktası olmuştur. Venedik Cumhuriyeti sona erdirilerek toprakları Fransa ve Avusturya arasında paylaşılmıştır. Fransa İyonya Adaları'nın yanı sıra Parga'nın Epirus limanı, Preveze Butrinto'yu alıp ilk kez Osmanlı'nın komşusu olurken Avusturya, İstriya Yarımadası ve Dalmaçya'yı elde etmiştir.¹⁷⁸ Böylece, 1763'de imzalanan Paris Antlaşması sonrasında Hindistan ticaret yolunu kaybeden Fransa, İngiltere'ye karşı kaybettiği itibarını kazanma amacıyla Akdeniz'de varlığını koruma stratejisine yönelmiştir. Napolyon'un Avusturya'ya karşı zaferi ve Adriyatik'te kazandığı başarıların motivasyonu Fransız dış politikasının yayılcı ve emperyalist odaklı gelişmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır.

Bu antlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır komşusu olan Fransa, böylece muhtemel bir paylaşmaya aktif olarak katılabilme imkânı kazanmıştır.¹⁷⁹ Fransızların Yedi Ada'yı 1797'de aldıktan sonra Yunanlıları bağımsızlık için kışkırtmaya başlamaları ve Mısır'ın bir sonraki yıl işgal edilmesi Osmanlı'nın Fransız Devrimi'nin önemini fark etmesine neden olmuştur.¹⁸⁰ Başlangıçta Avrupa'yı sarsan koalisyon savaşlarını, bu devletlerin kendi aralarındaki savaşlar olarak değerlendiren Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki topraklarının

¹⁷⁶ Uluerler, a. g. m., s.58.

¹⁷⁷ Akifoğlu, a. g. e., s.151.

¹⁷⁸ Shaw, a. g. e., s.267-268.

¹⁷⁹ Hasan Şahin, a. g. m., s.291.

¹⁸⁰ Kabakçı, a. g. m., s.340.

güvenliğinin tehdit altına girmesi, dış politikada kendi kendine yeterlilik prensibini terk etmesine neden olmuştur. Osmanlı, bu antlaşma sonrasında yaşanan gelişmelere paralel olarak yeni ve çok yönlü bir diplomasi yöntemi benimsemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun, rakip Avrupa devletlerinin aralarındaki anlaşmazlıklardan yararlanmak suretiyle kendi varlığını korumaya yönelik izlediği denge siyaseti bu döneme damgasını vurmuş ve bu denge siyaseti doğrultusunda izlediği yeni ve çok yönlü diplomasi Avrupa devletleri arasındaki etkinliğinin büyük bir bölümünü oluşturmuştur. Osmanlı devleti, 1798 yılında Napolyon'un Mısır Seferi'nden itibaren tüm 19. yüzyıl boyunca sürdürülmek üzere, Avrupa güçleri ile ilişkilerinde bu denge politikasını yürütmüştür.¹⁸¹ Bu dönemde, Mısır'ın işgali ile Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'nın başat güçleri arasındaki çıkar çatışmalarının odağında kalmış ve zamanla İngiltere'ye yaklaşmıştır.

3.2. Mısır'ın İşgali Sonrası Osmanlı Devleti'nin Uyguladığı Denge Siyaseti

Bu dönemde İngiltere ve Rusya'nın yardımı ile Fransa'yı Mısır'dan çıkarmanın yolları aranmış ve değişen şartlar karşısında şimdi Fransa'nın en büyük düşman ve tehdit olması dolayısıyla İngiltere ve Rusya'nın yardımı gerekli hale gelmiştir. Bu anlamda, Mısır'ın, Napolyon tarafından işgali, Osmanlı İmparatorluğu'nun, siyasi ve diplomasi tarihi açısından önemli bir dönüm noktası ve Avrupa devletlerinin aralarındaki anlaşmazlıklardan faydalanarak yürütülen denge siyasetinin başlangıcı olmuştur. Böylece, Mısır'ın işgali ile yaşanan gelişmeler, Osmanlı'yı uzun yıllardır savaşmak zorunda kaldığı Rusya ve Avusturya ile birlikte yüzyıllardır dostluk ilişkileri içerisinde olduğu Fransa'ya karşı savaşmak durumunda bırakmıştır.

Mısır'ın uzun yıllardır dost ve müttefik olan bir ülke tarafından, savaş bile ilan edilmeden işgal edilmesi Osmanlı için ani ve şaşırtıcı olmasına rağmen III. Selim bazı tedbirlere başvurmuştur. Mısır beylerinin ve Mısır Valisinin iş birliği içinde Mısır'ı savunmaları, Garp ocaklarının Fransızların anavatanlarıyla olan bağlantılarını kesmeleri ve ileride Osmanlı donanması denize açıldığında

¹⁸¹ Sander, a. g. e., s.541.

gemileriyle donanmaya katılmaları yönünde emirler gönderilmiştir. Akdeniz kıyısındaki kasaba ve şehirlerin olası bir Fransız saldırısına karşı teyakkuza bulunmaları, İngiliz donanmasının Türk limanlarında iyi karşılanması istenmiştir. Ayrıca III. Selim, Fransızlara karşı savaş ilan etmeden önce Avrupa devletleri arasından müttefikler bulmasının ve sefer için hazırlık yapmasının daha doğru olacağını düşünmüştür. Fransa'nın Mısır'ı işgal harekâtı Osmanlı Devleti ve Avrupa siyasetinin tüm dengelerini değiştirmiştir. Bâb-ı Âli'nin, Akdeniz'deki çıkarları nedeniyle özellikle Avrupa'da İngiltere ve Rusya gibi devletlerle ittifak yapabilmesini kolaylaştırmıştır.¹⁸² Bu doğrultuda, Osmanlı Devleti, diplomasinin gücünden etkin ve verimli bir şekilde faydalanıp o sıralarda Fransa ile II. Koalisyon Savaşı'nın (1798–1802) içinde bulunan İngiltere ve Rusya ile ittifak kurmuştur.¹⁸³

Fransa'nın Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'ya yönelik yayılcı politikası Çarlık Rusya'sının Akdeniz'deki çıkarlarını tehdit etmesi üzerine Rusya, Osmanlı Devleti'ne iş birliği teklifinde bulunmuştur.¹⁸⁴ 1797'de Kuzey İtalya'da Avusturya ordularına karşı zafer kazanan Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgal etmesiyle, Osmanlı'nın uzun zamandır izlediği Boğazların kapalılığı ilkesinden ödün verilerek, Rusya ile imzaladığı ittifak anlaşması gereğince Fransa'nın işgal ettiği Yedi Ada'nın kurtarılması için Rus Donanması'nın Boğazlardan serbestçe geçişine izin vermiştir. Bu noktada çıkarları örtüşen Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 23 Aralık 1798'de 14 maddeden oluşan sekiz yıllık bir ittifak antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Rusya ve Osmanlı devletleri, toprak bütünlüklerini koruyacaklarına dair birbirlerine güvence vermişlerdir. Osmanlı Devleti, Rusya'dan sonra, 5 Ocak 1799'da İngiltere ile de bir ittifak antlaşması imzalamıştır. 13 maddeden oluşan ve yine sekiz yıl için imzalanmış olan bu antlaşma ile İngiltere, Osmanlı-Rus ittifak

¹⁸² Kâmil Çolak, “Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)”, SAÜ Fen Edebiyat Dergisi, Cilt:2, sayı.10, 2008, s.154.

¹⁸³ Gürgen, a. g. m., s.93.

¹⁸⁴ Akifoğlu, a. g. e., s.151.

antlaşmasına katılmıştır.¹⁸⁵ Bu antlaşma sonucunda Osmanlı Devleti İngiltere ve Rusya ile beraber Fransa'ya karşı II. Koalisyon Savaşları'nda bir şekilde yer almıştır. Osmanlı Devleti ve Rusya'nın aralarında yaptığı ittifak sonucunda Rus donanması tarihte ilk kez Boğazlardan geçmiş ve Osmanlı donanması ile birlikte Yedi Ada'yı 5-7 Ekim 1798'de Fransa'dan geri almışlardır.¹⁸⁶ Fransa ile Osmanlı arasında tampon bölge konumunda olan Yedi Ada'da, Osmanlı'ya bağlı fakat Rusya'nın garantörlüğünde bir cumhuriyet idaresinin kurulmasına karar verilmiştir. Rus-Osmanlı donanması Fransızları İyonya adalarından çıkartarak 1802'de kurduğu kısa ömürlü Septinsular Cumhuriyeti'ndeki bölge sakinlerini Preveze ve Butrinto'yu Fransızlardan ele geçiren Yanyalı Mehmet Ali Paşa'nın yağmalarından büyük ölçüde korumuştur.¹⁸⁷

Rus donanmasının, savaş bittikten sonra Karadeniz'e çekilmek koşuluyla boğazlardan serbestçe geçmesiyle Osmanlı Devleti, uzun süreden beri izlemekte olduğu “Boğazların kapalılığı” ilkesinden ilk tavizi vermiştir. Rusya'nın, Yedi Ada'da bulunan askerleriyle ikmal bağlantısını sağlamak için 1805 yılında imzalanan ikinci bir ittifakla, bu ülkeye barış zamanında da boğazlardan geçiş hakkı tanınmıştır. Hindistan yolunun güvenliğini tehdit eden bu durum en çok İngiltere'yi endişelendirmiş ve bu tarihten sonra İngiltere'nin, Boğazların kapalılığı ilkesinin, uluslararası alanda yükümlülük altına alınması yönündeki çabası, 19. yüzyıl boyunca sürecektir. Boğazlar sorununu gündeme getirmiştir.¹⁸⁸ 18. yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı İmparatorluğunun gerileyişi ve batının teknolojik üstünlüğünün sağladığı avantajlarla yeni ticaret yollarının arayışında olan

¹⁸⁵ Yahya Bağçeci, “Osmanlı Belgelerine Göre Napolyon Bonapart'ın İmparator Unvanının Osmanlı Devleti Tarafından Tanınması Meselesi”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt.7, sayı. 29, 2014, s.71.

¹⁸⁶ Armaoğlu, a. g. e., s.80.

¹⁸⁷ Aksan, a. g. e., s. 237.

¹⁸⁸ Sander, a. g. e., s.544.

sömürgeci güçler, Kızıldeniz'in önem kazanmasıyla Boğazlardan serbest geçiş ve Karadeniz'de serbest dolaşım sorunlarını gündeme getirmişlerdir.¹⁸⁹

19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti artık iç politikada bağımsızlık hareketleri ve dış politikada savaşların kendisini köşeye sıkıştırmış olmasının yanı sıra devlet olarak da güçsüz vaziyette olmasının etkisiyle İngiltere ve Rusya ile dengeli politikalar geliştirmeye çalışmıştır. İngiltere'nin Rusya'nın boğazlar üzerindeki emellerine karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer alması Osmanlı'nın elini güçlendiren bir koz olmuştur.¹⁹⁰

17. yüzyıldan itibaren başlayan Fransa ve İngiltere arasındaki rekabet sonucunda 18. yüzyılda Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesiyle Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika, Osmanlı, İngiliz, Fransa ve Çarlık Rusya'sı arasında yeni bir çatışma alanına dönüşmüştür.¹⁹¹ İngiltere, bu dönemde Avrupa'da Fransa'ya karşı sağladığı iş birliğinin karşılığında Ortadoğu'daki çıkarlarını, Rusya'nın çıkarlarına tabi kılmıştır. Rusya'yı, özellikle Balkanlarda, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki politikalarını gerçekleştirmesi ve Fransız danışmanların İstanbul'dan ayrılmalarını kışkırtması için serbest bırakmıştır.¹⁹² Kuzey Amerika'da ve Hindistan'da Fransa ile yoğun bir rekabetin içine çekilmiş olan İngilizler, Hindistan güzergâhında bulunan Doğu Akdeniz'i ve Osmanlı'nın Karadeniz kuzey sahillerindeki son kalesi olan ve bölgede Avrupa'nın statüsünün değiştiği anlamına gelen Özi'nin (Ochakov) 1788'de düşüşüne kadar Rus tehdidini önemsememişlerdir. Doğu Sorunu çerçevesinde gelişen ilişkilerin ikinci safhasında ortaya çıkan uluslararası konsensüsün bir parçası olan Napolyon Fransa'sı ile girişilen uzun mücadelelerde

¹⁸⁹ Süslü, a. g. m., s.261.

¹⁹⁰ Meral Balcı, "İngiliz Başbakan Gladstone'nun Osmanlı Karşısı Siyasetinin İngiliz Dış Politikasına Yansıması", Siyasi Tarih Çalışmaları, Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimlerde Akademik Araştırmalar-I, s.361.

¹⁹¹ Akifoğlu, a. g. e., s.28.

¹⁹² Shaw, a. g. e., s.267.

en iyi çözüm olarak dağılmış bir Osmanlı İmparatorluğu'ndan ziyade Rus yayılcılığını destekleyen İngiltere, Osmanlı'nın müttefiki olmuştur.¹⁹³

Özi Krizi (Ochakov), İngiltere'nin Yakınoğu siyasetinde bir dönüm noktası olmuş ve tüm dikkatini Yakınoğu'ya yöneltmesine neden olmuştur. Bug ve Dinyester haliçlerine hâkim olan Özi Kalesi'nin Rusya tarafından ele geçirilmesi Polonya'nın Akdeniz ve Karadeniz ticaretine zarar verme tehlikesini ortaya çıkarmıştır. İngiltere, Rusya'nın dengelenmesi için bölgede güçlü bir Polonya arzu etmiştir. Avrupa'nın tek bir güç tarafından yönetilmemesini öngören güç dengesi politikasını ulusal menfaatlerinin odağına yerleştirmiş olan İngiltere için Avrupa güç dengesini tehdit edecek şekilde Osmanlı Devleti'nin geleceğini Rusya'nın belirleyeceği tehlikesi ortaya çıkmıştır.¹⁹⁴

Rusya'nın kışkırtmaları sonucunda Osmanlı'ya karşı ayaklanan Sırp 1812'de Bükreş Antlaşması sonucunda yarı özerklik kazanmıştır. Viyana Kongresi'nden sonra güçlenen Rusya, 1821'de Mora'da çıkan ayaklanmalarda Yunanlıların milliyetçilik duygularıyla isyan etmelerinde etkili olmuştur. Osmanlı Devleti, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın yardımıyla Yunan İsyanını bastırmayı başarmış fakat İngiltere'nin 1825 yılında taraflar arasında ateşkes sağlamak üzere Osmanlı Devleti'ne verdiği ultiatom ve 1827 yılında İngiltere, Rusya ve Fransa iş birliği ile Osmanlı donanmasının Navarin'de yakılması 1829 Edirne Antlaşması ile Yunanistan bağımsızlığını elde etmesine neden olmuştur. Yunan ayaklanmasının bastırılmış olmasına rağmen Avrupalı güçler Osmanlı Devleti'ne karşı girişilen bir bağımsızlık hareketini Viyana Kongresi'nde alınan kararlara rağmen destek vermişlerdir. Rusya ve İngiltere, her ikisi de diğerinin tek başına Yunanlıları kullanarak bölgede egemenlik kurmasından kaygılanması nedeniyle "Doğu Sorunu" çerçevesinde Fransa ile birlikte Navarin'de, Mısır donanmasının da yer aldığı Osmanlı donanmasını yakmışlardır. Yunan isyanı sırasında İngiltere, dağılma

¹⁹³ Aksan, a. g. e., s.11-12.

¹⁹⁴ İsmail Şahin, a. g. m., s.841.

sürecindeki Osmanlı İmparatorluğu'nda Hristiyan nüfusun Çar tarafından korunma arzusunu, Rusya'nın Mısır'ı ele geçirme planının ilk aşaması olarak değerlendirmiştir. İngiltere, söz konu stratejik çıkarları gereği Fransa'yı da içine alan bir sınırlama arayışı çerçevesinde müttefik olarak Çar'la iş birliği yapmaktan çekinmemiştir.¹⁹⁵ Bu anlamda hem İngiltere hem de Rusya Osmanlı tebaasındaki Hristiyan azınlıkların refahını öne sürerek Osmanlı iç işlerine karışmaktan ve Osmanlı Devleti'ni baskı altına almaktan çekinmemişlerdir, bu konuda bir uzlaşma içerisinde olmuşlardır.¹⁹⁶

Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikasını, Osmanlı'nın dağılma sürecinde önemli rol oynayan 1878 Berlin Antlaşması'na kadar sürdüren İngiltere'nin, Yunanistan'ın bağımsızlığını desteklemedeki amacı Rusya'nın Doğu Akdeniz'e doğru genişlemesini ve Yunan yarımadasında oluşabilecek Rus nüfuzunu engellemek olmuştur. 18. yüzyıl boyunca, İngiltere dış politikasında, asıl rakibi Fransa'ya karşı denge sağlamak amacıyla Rusya ile yakınlaşmış ve bu devletin Osmanlı Devleti aleyhine genişlemesine sessiz kalmıştır. Avrupa'da İngiltere'nin çok duyarlı olduğu güç dengesinin Fransız Devrimi ile birlikte değişmesi sonucunda Rus tehdidinin açık bir biçimde ortaya çıkması ile İngiltere'nin Rus yanlısı tutumundaki değişim Viyana Kongresi'nden itibaren başlamıştır. Napolyon savaşlarının karıştırdığı Avrupa'da 1812'den 1856'ya kadar Rusya, Avusturya ve Prusya'nın hem Fransız İhtilalinin etkilerinden çekinmesi hem de Fransa ve İngiltere rekabetinden kaynaklanan pasif ve çekingen politikaları sayesinde devletlerarası ilişkilerde meydana gelen çatışmalarda önemli rol oynamıştır.¹⁹⁷

Yunan İsyanının bastırılması konusundaki yardımı karşılığında Girit ve Mora valiliklerini alamayınca, Suriye Valiliği'ni isteyen Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın 1830'da ayaklanması Osmanlı İmparatorluğu'nu zor duruma düşürmüştür.

¹⁹⁵ Kissinger, a. g. e., s.89.

¹⁹⁶ Balci, a. g. m., s.361.

¹⁹⁷ Erkan, a. g. m., s.105.

Bu ayaklanma sırasında imzalanan, Hünkâr İskeleyi Antlaşması (1833) ile Ruslar, Osmanlılara yardım amacıyla boğazlardan savaş gemisi geçirme hakkını üstü kapalıda olsa elde etmişlerdir. Böylece, Osmanlı Devleti'nin, bu antlaşma ile bir savaş halinde boğazları, Rusya yararına yabancı savaş gemilerine kapatmayı üstü kapalı bir şekilde kabul etmesi İngiltere'nin kaygılanmasına neden olmuştur. Bunun üzerine 1841 yılında Londra Boğazlar Sözleşmesi ile boğazların barış zamanında savaş gemilerine kapalılığı ilkesinin uluslararası bir yükümlülük altına alınması kararlaştırılmıştır.¹⁹⁸ Rusya, böylelikle Hünkâr İskeleyi Antlaşması ile elde ettiği tek taraflı ayrıcalıkları kaybetmiş ve Osmanlı Devleti üzerindeki Rusya baskısı gerilemiştir. Bu tarihe kadar yalnızca Osmanlı Devleti'nin tasarrufunda olan Boğazlar ilk kez uluslararası bir statü kazanmış böylece Osmanlı Devleti'nin Boğazlar üzerindeki mutlak egemenliği sona ermiştir. Bu sorunların uluslararası bir boyut kazanması Osmanlı'nın giderek daha fazla Batı'nın etki alanına girmesine neden olmuştur.

1833'teki Hünkâr İskeleyi Antlaşması'yla Rusya'nın Boğazlara inme hakkı elde etmesi özellikle İngiltere'de kaygıya neden olmuş ve Mehmet Ali Paşa'nın yayılmacı politikaları Osmanlı Devleti'ni, Rusya'nın nüfuzuna terk etme ihtimalini kuvvetlendirmiştir. Osmanlı ordusunun Haziran 1839'da Nizip'te İbrahim Paşa'nın ordusu karşısında büyük bir yenilgiye uğraması gelişmeleri yakından izleyen Britanya'nın öncülüğünde Avrupa'nın müdahalesine yol açmıştır.¹⁹⁹ Hünkâr İskeleyi Antlaşması (1833) ile zaten uluslararası boyut kazanan Mısır meselesinde ise Fransa'nın Mısır üzerinde kurmaya çalıştığı egemenliğin ortadan kalkmasıyla bütün bu gelişmelerden en çok fayda sağlayan devlet İngiltere olmuştur.

Fransız işgali sonrasında Mısır'da devam eden karışıklıklardan istifade ederek öne çıkan Mehmet Ali Paşa, Bâb-ı Âli tarafından valiliğe atanmasından sonra hâkimiyetini ve nüfuzunu hızla artırarak kurmak istediği yeni orduya insan ve tabii

¹⁹⁸ Arı, a. g. e., s.76.

¹⁹⁹ Hilal Görgün, "Mısır Vilayetinde Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi", Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi, Cilt:13, sayı. 24, 2008, s.164.

kaynak temini için Sudan'a sefer düzenlemiştir (1820). Sudan'dan umduğunu bulamayan Mehmet Ali Paşa, insan ve tabii kaynak açısından zengin olan Suriye'yi ele geçirme emelleri gütmüştür.²⁰⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nun, Mısır'da Mehmet Ali Paşa idaresini zayıflatmak amacı ve İngiltere'nin, Mehmet Ali Paşa ayaklanmasında olduğu gibi bu dönemde Osmanlı'ya destek verebilecek yegâne devlet olması Balta Limanı Antlaşması'nın (1838) imzalanmasında etkili olmuştur. İngiltere'nin, Mısır'daki çıkarları üzerinden, çeşitli ticari ayrıcalıklar elde ettiği bu ticaret sözleşmesi, aynı zamanda 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'nın da temellerinden birini oluşturmuştur. Böylece, gümrük vergilerinin indirilmesi sonucunda Osmanlı pazarlarına yabancı ürünlerin egemen olması ticaret gelirlerinin yabancıların ellerine geçmesine neden olmuştur. Bu anlaşma ile Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da yaptığı ekonomik reformlar ve kurduğu tekeller sekteye uğramış olsa da Osmanlı'nın gümrük duvarlarının inmesi İngiltere'nin Akdeniz'deki ticari üstünlüğünü sağlamlaştırmıştır.²⁰¹ İngiltere'nin Akdeniz'deki ticari çıkarlarını daha fazla güvence altına alan Balta Limanı Antlaşması ile Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da kurmaya çalıştığı ekonomik önlemlerin amaçladığı faydayı azaltmak hedeflenmiştir.

Londra Konferansı (1840) süreci sonunda 1841'e gelindiğinde Mehmet Ali Paşa, Suriye, Akka ve Hicaz olmak üzere Sudan dışındaki işgal ettiği yerlerden çekilmiş fakat Mısır valiliği babadan oğula geçecek şekilde Mehmet Ali Paşa'nın soyuna bırakılmıştır. Mısır meselesinde Avrupa'nın desteğini sağlanması amacıyla İngiltere'nin öncülüğünde yapılan Londra Konferansı sırasında Tanzimat Fermanı (1839) ilan edilmiştir. Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile azınlıklara önemli ayrıcalıklar verilerek daha sonraki süreçlerde Batılı güçlerin Osmanlı'nın iç işlerine müdahalesinin yolu açılmıştır.²⁰² 1838 Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Antlaşması (Balta Limanı) ve Tanzimat'ın ilanı İngiltere-Osmanlı yakınlaşmasının başka bir deyişle Mehmet Ali

²⁰⁰ Görgün, a. g. m., s.162.

²⁰¹ Sander, a. g. e., s.559.

²⁰² Arı, a. g. e., s.76.

Paşa isyanı sırasında İngiltere'nin yardımının zorunlu bir sonucu olmuştur. Tanzimat'ı uygulama fikrinde Mehmet Ali Paşa'nın, Avrupa'nın liberal kamuoyunda edindiği saygınlığı dengeleme çabası büyük rol oynamıştır.²⁰³ Bununla beraber, Osmanlı'nın varlığını kendi gücüyle koruyamayacağı ortaya çıkmış ve Mısır özerk bir eyalet statüsü kazanmıştır.

Fransa ve Rusya arasında Kudüs'te kutsal yerler meselesinin merkezini oluşturan, Osmanlı topraklarında yaşayan Katolik ve Ortodoks azınlıkların himayesi üzerinden devam eden rekabet Kırım Savaşı'nın (1853-56) nedeni olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde, uluslararası politikada, hem Avrupa'nın iktisadi ve teknik üstünlüğüne karşı hayatta kalma mücadelesi vermiş hem de bu yeni koşullara uyum sağlamaya çalışmıştır.²⁰⁴ Rusya 1853 yılında, Mehmet Ali Paşa bunalımında izlediği zayıf bir Osmanlı devleti üzerinde etki alanı kurma politikasını bırakarak, bu devleti yıkma politikası izlemeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin Kudüs ve çevresinde Katoliklere ve Ortodokslara tanıdığı çeşitli ayrıcalıklar, Rusya'nın kutsal yerler sorununu kullanarak, Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü yeni politikanın meşrulaştırma aracı haline gelmiştir. 1853 yılına gelindiğinde, Ortodoks Rusya ile Katolik Fransa'nın arasındaki çatışmanın merkezinde bu ayrıcalıklar konusu yer almıştır. Rusya'nın "mirasın" paylaşılması yönündeki teklifini, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikası izleyen İngiltere kabul etmediği için Rusya, tek başına harekete geçerek, Osmanlı devletine bir antlaşma ve bu devletin sınırları içinde yaşayan Ortodoksların koruyuculuğunun Rusya'ya bırakılmasını önermiştir. Osmanlı Devleti, İngiltere'nin de desteğiyle bu istekleri reddedince, 19. yüzyıldaki üçüncü Osmanlı-Rus savaşı başlamıştır. Bu savaşta Osmanlı Devleti'ne İngiltere ve Fransa da yardım etmişlerdir. İngiltere ve hatta Avusturya ile diplomatik iş birliği yapan Fransa, Kırım Savaşı'na katılarak 1856 yılında Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı'yı desteklemiştir. Böylece, Rusya'nın Akdeniz'de Fransız menfaatlerini tehdit etmesini önlemek için Rusya ile bir savaşa girmekten çekinmeyeceğini göstermiştir.²⁰⁵ 1868 yılında İngiltere'de yapılan yeni bir seçimle muhafazakâr

²⁰³ Görgün, a. g. m., s.163.

²⁰⁴ Aksan, a. g. e., s.11-12.

²⁰⁵ Soysal, a. g. m., s.467.

kanadın lideri Disraeli'den başbakanlık görevini devralmasıyla Türk düşmanlığını ve Bulgar isyanını destekleyen görüşleriyle ön plana çıkan liberal kanadın lideri Gladstone, Kırım Savaşı esnasında muhafazakâr kanadın savunduğu Rusya'nın ilerleyişinin bir an önce durdurulması ve İngiltere'nin otoritesinin sağlanması yönündeki politikasına direnmiştir. İngiltere'nin bu savaşa katılmasını geciktirmiştir ve böylece Osmanlı Devleti İngiltere'nin Kırım Savaşı'na geç katılımıyla savaş esnasında oldukça dezavantajlı durumda kalmıştır.²⁰⁶

1853'te Eflak ve Boğdan'ın Rusya tarafından işgal edilmesi Avrupa'nın başat güçleri tarafından Avrupa'nın mevcut statükosuna karşı bir tehdit olarak algılanmıştır. 1854 yılında Rus Donanmasının Sinop'taki Osmanlı donanmasına bir baskın yaparak batırması, Rusya'nın Karadeniz'de üstünlük kazanarak Boğazların ve İstanbul'un tehlikeye düşmesi üzerine İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne yardım etmiş fakat asıl önemli olan İngiltere için önem taşıyan Avrupa'daki güç dengesi olmuştur. Güç dengesini yıkarak Fransa'ya Avrupa'da üstünlük sağlamak amacıyla olan III. Napolyon'un başarısının yolu ise İngiltere ile aynı safta savaşa katılmak olduğundan Kırım Savaşı Fransa için de çok iyi bir fırsat olmuştur.

Avusturya ile Prusya'nın tarafsız kaldıkları ve İtalyan ulusal birliğinin kurulması için İngiltere ve Fransa'nın desteğine ihtiyaç duyan Piyemonte'nin de Osmanlı devletinin yanında katıldığı savaş, 1856 yılında Rusya'nın barış istemesi üzerine sona ermiştir. 19. yüzyılda, Fransa ve İngiltere'nin yardımıyla Osmanlıların Rusya'ya karşı kazandıkları tek savaş olan Kırım Savaşı sonunda Paris Barış Antlaşması (1856) imzalanmıştır.²⁰⁷

Tanzimat dönemi öncesinde Avrupalı devletler herhangi bir Avrupa devletinin lehine güç dengesini bozacak şekilde Osmanlı Devleti'nin dağılmasını önlemek amacıyla çıkarlarının uyuştugu noktada hem Osmanlı ile ittifak yoluna gitmişlerdir

²⁰⁶ Balci, a. g. m., s.359-361.

²⁰⁷ Sander, a. g. e., s.563-567.

hem de bu devletin güçlenmemesi konusunda aralarında görüş birliğini kaybetmemişlerdir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, Avrupa uyumuna dâhil bir devlet olmasına rağmen Hristiyan monarşilerin oluşturduğu bir topluluğun üyesi olmamıştır. Viyana Kongresi veya diğer devletlerin temsilcilerinin olduğu hiçbir konferansa davet edilmemiştir. Ancak Tanzimat'tan sonra Mehmet Ali Paşa meselesi esnasında Osmanlı Devleti Avrupa devletler sisteminin bir üyesi olarak Londra ve Boğazlar Sözleşmelerine imza koyabilmiştir. Kırım Savaşı'nı takiben 1856'da Paris Konferansı'na Bâb-ı Âli de diğer Avrupalı güçlerle birlikte katılmıştır.²⁰⁸

Rusya ve Osmanlı arasındaki Kırım Savaşı (1853-1856) sonunda Avrupa devletlerinin de katıldığı 1856'daki Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin bir Avrupalı devleti sayılması ve toprak bütünlüğünün bu devletler tarafından garanti edilmesi söz konusu olmuştur. Ayrıca, Kırım Savaşı'nın desteklenmesine karşılık olarak Islahat Fermanı (1856) ilan edilmiştir. Hem Batılılaşma çabalarının etkisi hem de Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla artan dış müdahale 1876'da I. Meşrutiyet'in ilanı ile sonuçlanmıştır.²⁰⁹ 1858 yılına gelindiğinde Osmanlı'ya bağlı özerk bir yönetime sahip ve Osmanlı ile Rusya arasında tampon bölge olma özelliği gösteren Eflak ve Boğdan meclislerinin birleştirilerek bu bölgelerin bağımsız olması gerektiği fikrini Kraliçe'ye kabul ettiren Gladstone 'nun çabaları sonucunda İngiltere'nin desteğinden de güç alan Eflak ve Boğdan meclisleri birleşerek Romanya kurulmuştur.²¹⁰

Paris Barış Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin dağılmasında dönüm noktalarından biri olarak sayılabilecek Eflak ile Boğdan'ın özerkliğinin kabul edilmesinden sonra Fransa ve Rusya'nın desteğiyle, 1859 yılında bu iki eyalet birleşmiştir. Eyaletlerin Romanya adıyla tam bağımsızlıklarını almaları, 1878 yılında başka bir Osmanlı-Rus

²⁰⁸ Pul, a. g. m., s.171.

²⁰⁹ Arı, a. g. e., s.77.

²¹⁰ Balcı, a. g. m., s.362.

savaşının nedeni olmuştur. Piyemonte'nin, Paris Barış Konferansı'nda İngiltere ve III. Napolyon'un desteğini sağlaması ve İngiltere, Fransa ve Rusya'nın savaşmalarından ve böylece dikkatlerinin Yakındoğu'ya kaymasından yararlanan Prusya'nın, Alman ulusal birliğini sağlamak için gösterdiği çabalara uygun bir ortam bulması bakımından Kırım Savaşı bugünkü modern Avrupa'nın temellerinin atılmasında önemli bir aşama olmuştur.²¹¹ Paris Antlaşması ile yeniden kurulan uluslararası denge 1870'te Prusya'nın, Fransa'yı mağlup etmesi ve Alman Milli Birliği'nin kurulmasına kadar devam etmiştir. Bu tarihten itibaren Avrupa'da Alman üstünlüğü dönemi başlamıştır.²¹²

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında toplanan Berlin Konferansı'ndan sonra İngiltere, Avrupa siyasetindeki gelişmelerin etkisi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'yı dengelemekte yetersiz kaldığının ortaya çıkmasıyla Kırım Savaşı öncesinde başlayan, Rusya'yı Osmanlı İmparatorluğu ile dengelemeye yönelik politikasından vazgeçmiştir. İngiltere'nin, "Osmanlı Devleti'nin bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü koruma politikası" ana hatlarında bir değişiklik olmaksızın, 1878 yılına kadar sürmüştür.²¹³

İngiltere Doğu'da kurmuş olduğu sömürge imparatorluğu ve bu imparatorluğun en büyük parçası olan Hindistan'dan, Ortadoğu ve Uzak Doğu'da emelleri olan Rusya'yı uzak tutmak amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünden yana bir politika izlemiştir. Osmanlı İmparatorluğu dâhil Çin'e kadar uzanan geniş bir coğrafyada Rusya'nın güneye inmesini engellemeye çalışan İngiltere'nin ayrıca Akdeniz'de de korunması gereken ticari çıkarları Akdeniz'de geniş bir coğrafyada

²¹¹ Sander, a. g. e., s.570.

²¹² Paris Antlaşması. (1856), [https://tr.wikipedia.org/wiki/Paris_Antla%C5%9Fmas%C4%B1_\(1856\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Paris_Antla%C5%9Fmas%C4%B1_(1856)), (20.08.2022).

²¹³ Sander, a. g. e., s.357.

hâkimiyeti olan Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin yakınlaşmasını gerekli hale getirmiştir.²¹⁴

Rusya'nın Ortadoğu'daki girişimleri, Akdeniz limanlarına inme İstanbul ve Çanakkale Boğazlarını kendi savaş gemilerine açma çabaları, Balkanlar'a müdahale etmesi, Habeşistan'a dair emelleri İngiltere'nin Rusya'ya karşı Karadeniz'de kurduğu savunma hattını Mısır'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla artık Akdeniz'e ve Basra Körfezine çekmesine neden olmuştur.²¹⁵

Disraeli yönetimi İngiltere'de Gladstone'un çabaları sonucunda oluşan Türk karşıtı kamuoyu nedeniyle Türk yanlısı politikalar geliştirmekten vazgeçmek zorunda kalmıştır. İngiltere'nin desteğini çekmesi Rusya'nın Balkanlarda Osmanlı üzerinde kurduğu baskıyı artırmasına neden olmuştur. 23 Aralık 1876'da Haliç'te toplanan Tersane Konferansı sonucunda Sırbistan ve Karadağ'ın sınırları genişletilmiş, Bulgaristan iki bölgeye ayrılarak özerklik verilmiş, yine Bosna-Hersek özerk vilayet olma hakkı verilmek istenmiştir. Sultan II. Abdülhamit ise bu kararın reddedildiğini 1877 yılında taraf devletlere bildirmesine ve konferans öncesinde I. Meşrutiyet'i ilan etmesine rağmen Osmanlı Devleti'nin uluslararası politikada yalnız kalması üzerine bunu fırsat bilen Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş açarak 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'ni başlatmıştır. İngiltere'de Gladstone tarafından yürütülen Türk karşıtı propaganda ve Disraeli yönetimine yönelttiği kuvvetli muhalefet, 1880 yılında yeniden başbakanlığa seçilmesinin yolunu açmıştır.²¹⁶

Sonraki gelişmeler İngiltere'ye, 1882'de sömürge imparatorluğuna Mısır'ı da katma imkânı vermiştir. Bunun sonucu olarak Fransa'nın Büyük Suriye ve Lübnan hariç

²¹⁴ Akalın, "Süveyş Kanalı Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi 1854-1882", s.97.

²¹⁵ Tuba Çınar, "Süveyş Kanalı: Büyük Güçlerin Çatışma Alanı", Altıncı Uluslararası Orta Doğu Semineri, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, 2012, s.408.

²¹⁶ Balcı, a. g. m., s.365.

doğu gelişmelerinde etkisi azalmıştır.²¹⁷ İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Hint Okyanusu'na giden yolda bölgenin güvenliğini Rusya'ya karşı savunma işlevini, Rusya'nın Ortadoğu ve Balkanlarda oluşturduğu tehdidi önleyemeyerek kaybettiği gerekçesiyle önce 1878'de Kıbrıs'ı sonra 1882'de Mısır'ı işgal etmiştir.²¹⁸ Balkan bunalımlarının ve belki de I. Dünya Savaşının temelini oluşturan Berlin Konferansı'ndan (1878) sonra İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumaya yönelik politikasını terk ettiği bir dönemde Fransa ve İngiltere'den ekonomik destek sağlamak amacı Osmanlı'nın I. Meşrutiyeti ilan etmesinde etkili olmuştur.²¹⁹

İngiltere'nin Osmanlı'nın yanında yer alması, Avrupa güç dengesini korumak amacını taşıırken Fransa ise Rusya'nın Avrupa güçler dengesi dışında tutulması konusunda İngiltere ile aynı fikri paylaşmasına rağmen, Avrupa'da güç dengesini yıkıp kendi lehine üstünlük sağlama amacında olmuştur. Kırım Savaşı'nı bu amaçları doğrultusunda iyi bir fırsat olarak gören iki ülkenin ortak hedefi ise Rusya'yı Avrupa'dan uzak tutmak ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa güç dengesini tehdit edecek bir biçimde zamansız dağılmasını engellemek olmuştur. Rusya'nın Osmanlı'nın paylaşılması yönündeki teklifini reddeden İngiltere, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaktan ziyade Avrupa güç dengesini bozacak bir devletin tek yanlı iradesini engelleyerek, Avrupa uyumu içinde sürdürülecek bir diplomasi sayesinde gerçekleşecek olan bir değişikliği amaçlamıştır. 1848 yılında Macar ayaklanmasının kanlı bir şekilde Rusya tarafından bastırılmasını, İngiltere'nin nazarında bu devletin Avrupa'da artan bir biçimde güçlendiği izlenimini bırakmıştır. Avrupa güç dengesinin kendi aleyhine değişmesini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması sonucunda Rusya'nın güneye doğru ilerlemesini önlemek amacıyla İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'na destek vermiştir.²²⁰

²¹⁷ Aksan, a. g. e., s.12.

²¹⁸ Arı, a. g. e., s.77-78.

²¹⁹ Sander, a. g. e., s.580-584.

²²⁰ Sander, a. g. e., s.565.

Hindistan ticaretinin ele geçirilmesinde Mısır'ı kontrol etmenin önemi, Napolyon döneminde İngiltere'nin Osmanlı'yı ilgilendiren konularda aktif rol almasını sağlamıştır. Fransa ve Rusya tehdidi nedeniyle İngiltere hükümeti, İngiliz çıkarlarının Osmanlı'nın varlığının korunmasına, sömürge işgaline ve 1960'lara kadar Ortadoğu'da etkinliğini sürdüren gayri resmi bir imparatorluğa bağlı olduğunu düşünmüştür. Ege ve Boğazlardan Karadeniz'e geçiş meselesi ve tüm bunların hem güç dengesi hem de uluslararası ticaret için taşıdığı anlam anlaşmazlıkların altında yatan ikinci mesele olmuştur. 1821'deki Yunan İsyanından bu yana, özellikle Suriye krizi sırasında, II. Mahmut ve Mehmet Ali Paşa arasındaki anlaşmazlıkların odağında yer almıştır. Orta Avrupa'da Avusturya, Rusya ve Prusya'nın Polonya, Ukrayna ve Tuna toprakları üzerindeki mücadelesi ise Osmanlı İmparatorluğu dağıldığında güç dengesinin çökmesi ile ilgili olmuştur.²²¹

İngiltere, Kırım Savaşı esnasında Rusya'ya karşı Osmanlı'yı kendi çıkarları doğrultusunda desteklemiştir. Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte zamanla bu politikasından vazgeçmiş ve Osmanlı'nın tam karşısında yer almıştır. İngiltere'nin dış politikasındaki bu değişiklikte büyük katkısı olan Gladstone muhalefette olduğu dönemlerde bile geniş bir kamuoyu desteğini kazanarak rakibi Disraeli'yi Osmanlı karşıtı politikalar izlemeye mecbur bırakmıştır. İngiltere dış politikasındaki bu değişim, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı topraklarının İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya arasında paylaşılması sonucunu beraberinde getirmiştir.²²²

Osmanlı İmparatorluğu, Napolyon Savaşları'nın yıkıcı etkisinden uzak kalmayı, İngiltere, Fransa ve Rusya arasındaki çıkar çatışmalarına dayanarak izlediği dış politika sayesinde başarmıştır. 19. yüzyılda milliyetçilik hareketleri, Mısır, Boğazlar, Mülteciler ve Balkan Bunalımı ayrıca Kırım ve 93 Harbi gibi önemli savaşlarla uğraşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti, izlediği denge politikası ile

²²¹ Aksan, a.g.e, s.10-11.

²²² Balcı, a. g. m., s.370.

mevcut topraklarını koruma ve köklü ıslahatlar yaparak devletin ömrünü uzatma amacıyla olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman döneminden Napolyon Bonapart'a kadar Fransa Osmanlı Devleti'nin dış politikasında ana eksenini oluştururken, 1798'de Mısır'ın Fransızlar tarafından işgalinin ardından 1878'de Kıbrıs'ı işgaline kadar İngiltere Fransa'nın yerini almıştır. 1878'de Kıbrıs, 1882 yılında da Mısır'ın İngiltere tarafından işgal edilmesi ise Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya ile yakınlaşmasına neden olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını kendileri açısından bir stratejik, siyasal ve ekonomik nüfuz alanı sorunu olarak gören Avrupalı devletler 1856 Paris Konferansı barış görüşmeleri sırasında ilan edilen Islahat Fermanı Osmanlı Devleti'nin içişlerine daha fazla karışmaya başlamışlardır. 19. yüzyılın ortalarında Rusya, Kafkasları eline geçirmiş, Sırbistan özerkliğini kazanmış, Yunanistan bağımsız, Romanya ise özerk bir prenslik olmuştur. Arap hanedanlarından Suudlar Arabistan'ın büyük bir bölümünü yönetimleri altına almayı başarmışlardır. Mısır'da, Mehmet Ali Paşa, adeta bir hanedanlık kurarak Mısır'ı neredeyse bağımsız bir biçimde yönetmeye başlamıştır.²²³ Bu bağlamda, merkezi otoriteye karşı isyan eden yerel beylerin durumu Osmanlı hanedanlığının geleceği bakımından belki de 1798'deki Mısır'ın işgali ile aynı derecede önemli bir sorun olmuştur.²²⁴ 1798-1804 yılları arasına Anadolu ve Rumeli hemen hemen baştanbaşa âyân ve derebeylerin hükmü altına girmiştir. İmparatorluğun parçaları sayılan Bağdat, Şam (Suriye), Mısır, Arabistan, Necd, Tunus ve Cezayir'de de ayrılıkçı akımlar başlamıştır. Hilâfet açısından bunların en önemlisi Arabistan'daki Vehhabîlik hareketi olmuştur.²²⁵

III. Selim'in şehzâdeliği döneminde Sultan III. Mustafa'nın kendisine hat hocası olarak tayin ettiği, Osmanlı dış ilişkilerinden sorumlu olan Reisülküttaplığa bağlı Âmedî Kalemî'nde çalışmakta olan Ebûbekir Ratîb Efendi, Mısır'da çıkan bir isyan üzerine 29 Zilhicce 1201 (12 Ekim 1787) tarihinde bir rapor hazırlamıştır. Raporda, isyan eden Kölemen beylerinin Gürcistan kökenli olduklarına ve sonradan

²²³ Sander, a. g. e., s.312.

²²⁴ Aksan, a. g. e., s.214-215.

²²⁵ Berkes, a. g. e., s.110.

Müslüman olduklarına değinilmemekle birlikte, Osmanlı idaresindeki Mısır'a köleler genelde Kafkasya ve Güney Rusya'dan geldiği ve zamanla etkilerini artıran Memlûk beylerinin 18. yüzyılın sonlarına doğru Mısır'ın "asıl idarecileri" olduğu ifade edilmiştir.²²⁶

Mısır'da Memlûk beylerinin en güçlüsü ve Kahire'nin reisi konumunda olan "şeyhülbeled" unvanına sahip beyin nüfuz alanı sadece Kahire'yi değil, tüm Mısır'ı kaplamakla beraber Mısır'daki Arap kabilelerinin desteğini alan şeyhülbeledler, özellikle XVIII. yüzyılın ortasından itibaren otoritelerini gittikçe artırmıştır. Diğer Memlûk beylerinin de desteğini alan şeyhülbeledler, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı'nın Mısır valilerini gölgede bırakacak kadar yükselme imkânı bulmuşlardır. Râtib Efendi, Şehzade Selim'e âsîlerin şiddetle cezalandırılmasını tavsiye etmiş olmakla birlikte Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle Mısır'da Osmanlı idaresi tam anlamıyla tesis edilememiştir. 1789 yılında tahta çıkan III. Selim, Avusturya ve Rusya savaşlarından dolayı Mısır meselesi ile ilgilenme imkânını bulamamıştır.²²⁷

4. FRANSA VE İNGİLTERE REKABETİNDE DOĞU AKDENİZ POLİTİKASI VE MISIR'IN ÖNEMİ

1453'te İstanbul'un fethi ile birlikte Osmanlı'nın genişleme politikası açık denizlere doğru gerçekleşmiştir. Bu bağlamda, önce Karadeniz yönünde ilerleyen Osmanlı, Karadeniz'in Anadolu sahillerinde Amasra, Sinop ve Trabzon Rum İmparatorluğu'nu ele geçirmiş. Boğazlara hâkim konuma sahip olan İmroz, Thasos, Limni, Bozcaada ve Semadarak gibi tüm adalar alındıktan sonra Venedik kıyı şehirlerinin çevresi ve Arnavutluk kıyılarının önemli bölümleri ele geçirilmiştir.

²²⁶ Fatih Bayram, "Mısır'da Osmanlı İdaresi ve Memlûk İsyanları Hakkında Ebûbekir Râtib Efendi Tarafından Şehzade III. Selim'e Sunulan Bir Rapor", Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt:4, sayı.1, 2021, s.32.

²²⁷ Bayram, a. g. m., s.35-36.

Osmanlı Donanması 1480’de Napoli Krallığı’na ait olan Otranto bölgesini almıştır. II. Bayezid döneminde Karadeniz’de her ikisi de önemli ticaret limanlarından olan Kili ve Akkirman’ın ele geçirilmesiyle (1484) bölgedeki kuzey-güney ticaretinin tümü Osmanlıların hâkimiyeti altına girmiştir. Böylece, Osmanlı açık denizlere yönelik genişleme siyasetinde yönünü Akdeniz’e çevirerek Mora’da İnebahtı (Lepanto), Modon, Koron, and Navarin (1499-1500) ele geçirip Akdeniz’in merkezine ilerlemiştir. 15. yüzyılın son çeyreğinde İspanya ve Osmanlı iki yeni güç olarak Akdeniz’de yükseldikleri sırada İspanya Akdeniz’in içlerine doğru nüfuz ederken Osmanlı ise Adriyatik ve Kuzey Afrika’ya yönelmiştir.²²⁸

Osmanlı Devleti, Yavuz Sultan Selim’in 1516 Suriye ve 1517 Mısır Seferlerinden sonra neredeyse bütün Arap dünyasına hâkim olmuştur.²²⁹ Kuzey Afrika’dan Kızıl Deniz’e ve hatta Hindistan’a kadar sefer düzenlenen Kanuni döneminden bu yana, Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika politikası Osmanlı Devleti’nin çöküşüne kadar aralıksız sürmüştür. Portekizlilerin ve İspanyolların Basra Körfezi, Kızıldeniz, Kuzey Afrika’da Arapların yaşadığı geniş bir coğrafyayı baskı altına almaları ve 16. yüzyılın başlarına kadar bu geniş bölgenin denize açık kısımlarında hâkimiyetlerini kurmuş olmaları Mısır ve Suriye’yi elinde bulunduran Memlûklerin bu güçler tarafından yıkılma tehdidini ortaya çıkarmıştır. Bu anlamda, Osmanlı Devleti’nin Hint Okyanusu’ndan Basra Körfezi’ne, Anadolu sınırlarına ve Kuzey Afrika’ya kadar olan bölgeleri hâkimiyeti altına alarak Arap coğrafyasının batılı güçler tarafından ele geçirilmesinin önlenmesi ve güney sınırlarının güvenlik altına alınması doğal stratejik zorunlukların gereği olmuştur.²³⁰

²²⁸ Gabor Agoston and Bruce Masters, *Encyclopedia Of The Ottoman Empire*, U.S.A: Facts On File Publishing, 2008, s.428.

²²⁹ Ali Akyıldız ve Zekeriya Kurşun, “Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi (Filistin-Basra Körfezi-Kızıldeniz-Kuzey Afrika) Diplomatik Belgeler”, 2. Basım, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s.3.

²³⁰ Akyıldız ve Kurşun, a. g. e., s.4.

Osmanlı Devleti gibi üç kıtaya yayılmış bir imparatorluk için Mısır'ın alınmasıyla Doğu Akdeniz, Kızıldeniz ve Basra Körfezindeki bütün dengeleri kendi lehine değiştirerek, İslam birliğini sağlamlaştırmanın yanı sıra güney sınırlarının da güvenliğini sağlamıştır. Cezayir, Tunus ve Trablusgarp gibi Kuzey Afrika'nın stratejik bölgelerinin ve Yemen'in de alınmasıyla Osmanlı Devleti'nin kurmuş olduğu hâkimiyet zaman zaman zafiyet gösterse de 19. yüzyılın başlarına kadar kesintisiz devam etmiştir.²³¹

Katolik inancına dönmeye zorlanan ve katledilen Endülüs Müslümanlarına ve Yahudilerine, İspanya'ya karşı yardım eden Osmanlı aynı zamanda Mısır Memlûk İmparatorluğuna yardım etmek amacıyla Portekizlilere karşı mücadele vermiştir. Portekizlilerin Hint Okyanusu'na ulaşarak Kızıl Deniz kıyılarındaki Müslüman şehirleri özellikle kutsal şehirler olan Mekke ve Medine'yi tehdit etmeleri üzerine bölgenin önde gelen ticaret merkezlerinden olan Suriye ve Mısır limanlarının alınması (1516-17) ile Osmanlılar Doğu Akdeniz'de kontrolü ele geçirmişlerdir. Böylece, Hint Okyanusu ve Kızıl Deniz'de Portekizlilere karşı yürütülen mücadele zorunlu hale gelmiştir. Mısır'ın fethi, Osmanlı'nın Kızıl Deniz'deki fetihlerine zemin hazırlamış ve 1534'te Bağdat ve 1546'da Basra'nın alınması ile Osmanlı Donanması Basra Körfezi'ne ulaşmış ve iki cephede mücadeleye devam etmiştir. Arabistan Yarımadasının güneydoğusunda bulunan Yemen Eyaleti ve Afrika'nın doğu kıyılarındaki Habeşistan Eyaleti Kızıl Deniz'i korumak için kurulmuştur. Ayrıca, Osmanlı'nın Basra ve Lahsa eyaletleri Basra Körfezi'nin denetimini sağlamak için şekillenmiştir.²³²

Orta Çağ döneminin sona ermesinin ardından yaşanan ekonomik ve siyasi dönüşüm Avrupa devletleri arasında zorlu bir mücadeleyi beraberinde getirmiştir. Kıta devletlerinin bu dönemde izlediği merkantilist politikalar denizaşırı sömürge elde etme ihtiyacını ortaya çıkarırken, sömürge elde etme yarışı yeni ulaşım

²³¹ Akyıldız ve Kurşun, a. g. e, s.5.

²³² Agoston ve Masters, a. g. e., s.428.

güzergâhlarının keşfini sağlamıştır. Coğrafi keşifler sonucunda ticaret yollarının değişmesi Atlas Okyanusu'ndaki yeni limanların önem kazanmasına neden olmuştur. Özellikle Venedik, Cenova gibi Akdeniz'de bulunan önemli limanlar yerini Atlas Okyanusu'na sahili olan Lizbon limanları ve Kuzey Afrika limanlarına bırakmıştır. Böylece, İpek ve Baharat ticaret yollarının önemini kaybetmesi Osmanlı Devleti, Venedik, Ceneviz ve Fransa'nın ekonomik olarak zayıflamasına neden olmuştur.²³³

Kanuni döneminde Rodos'un ele geçirilmesinin (1522) yanı sıra Akdeniz'deki güç mücadelesinin en önemli aşamalarından biri olan Preveze Deniz Savaşı (1538) sonucunda Hristiyan Batı dünyasının Akdeniz'deki dominyonlarını kaybetmesi üzerine Osmanlı Doğu Akdeniz'de denetimi ele geçirmeyi başarmıştır. Aynı zamanda, Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu'nda Portekizlilere karşı mücadele veren Osmanlı'nın 1570-71'de Venedik kontrolünde bulunan Kıbrıs'ı fethetmesi sonucunda Preveze Deniz Savaşından sonra Papalık öncülüğünde ikinci başka bir Hristiyan Haçlı birliği kurularak İnebahtı (Lepanto) Deniz Savaşı'nda (1571) Hristiyan birlikleri karşında Osmanlı Donanması yenilgiye uğramıştır. İnebahtı Deniz Savaşı'nda Osmanlı donanmasının aldığı yenilgi Hristiyan dünyasında heyecan yaratmışsa da bu zaferin etkisi kısa süreli olmuştur. Hristiyanların oluşturduğu birlik Kıbrıs'ı geri alamamış. Sonuçta Venedik Osmanlı ile 1573'te imzalanan bir ahitname ile iyi ilişkiler kurmuş ve Kıbrıs Savaşı dolayısıyla tazminat ödemiştir. Donanmasının önemli bir bölümünü İnebahtı Deniz Savaşı'nda kaybeden Osmanlı, takip eden yıllar içerisinde hızlı bir şekilde toparlanmış ve kendisiyle mücadeleye girişecek başka bir gücün bulunmadığı Akdeniz'de sefere çıkarak 1574'te Tunus'u tekrar ele geçirmiştir.²³⁴

16. yüzyılın sonlarından başlayarak, Osmanlı Donanması Akdeniz'de büyük çaplı seferler düzenlemekten ziyade himayeci konumunu muhafaza etmiştir. Yirmi beş yıl süren Girit Savaşı (1645-69) Osmanlı donanması açısından önemli bir dönüm

²³³ Akifoğlu, a. g. e., s.98.

²³⁴ Agoston ve Masters, a. g. e., s.429.

noktası olmuştur. Söz konusu yıllarda Venedik, İngiltere ve Hollanda'dan yüksek bordalı, yelkenli ve ateş üstünlüğüne sahip gemiler tedarik etmek suretiyle Çanakkale Boğazı'nı kapatıp, Osmanlı donanmasının adaya ulaşmasını engellemiştir. Venedik güç dengesini kendi lehine çevirerek deniz üstünlüğünü elde etmiş ve böylece Osmanlı donanmasının belkemiği olan kürekli gemiler (kadirgalar) yerine yelkenli kalyonlar kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca, bu dönemde çok geçmeden İngiliz ve Alman yelkenli gemilerinin genellikle ticaret ve korsanlık için Akdeniz'de üstünlük kazanmaya başlamıştır.

1768-74 Rus-Osmanlı Savaşı sırasında Çeşme Limanı'nda Rus donanmasının ani bir baskını (1770) sonucunda Osmanlı donanması 1571'deki İnebahtı yenilginden sonra ikinci kez yakılmıştır. Yunanlıların özerklik talebine Osmanlı'nın itirazı üzerine Fransa'nın yardımı ile Avrupa güçleri Mora'yı kuşatıp Osmanlı ve Mısır donanmalarının bulunduğu Navarin'e saldırıda (1827) bulunmuştur. I. Abdülmecid (1839-61) ve Abdülaziz (1861-76) hükümlerince Osmanlı donanması en güçlü donanmalardan biri olmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu toprak ve güç kaybetme sürecine ve bozulan ekonomisi ile mücadele içerisine girmiştir.²³⁵

18. yüzyılda Fransa ve İngiltere, savaş alanlarının Hindistan'dan Avrupa'ya, oradan Kuzey Amerika'ya uzandığı ve dünya okyanuslarını aştığı bir dizi savaşa girmişlerdir.²³⁶ Fransa, Amerika'nın sömürgeleştirilmesine bugünkü Kanada'nın doğusunda yer alan Acadie ve daha başka toprakların elde edilmesiyle daha 17. yüzyılın ilk yarısında başlamış ve XIV. Louis döneminde Fransa'da Başbakanlık görevindeki Colbert zamanında ise Missisipi havzasındaki (Louisiana) büyük topraklar Fransız malı ilan edilmiştir.²³⁷ Güneydoğu Hindistan'da, Pondiçeri'de Fransa'nın ticari bölgelerinin kurulması ve bugün Quebec olarak bilinen Yeni Fransa (New France) kolonisinin genişlemesi Colbert döneminde gerçekleşmiştir.

²³⁵ Agoston ve Masters, a. g. e., s.429.

²³⁶ Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl, 1914-1991, Aşırıliklar Çağı*, s.35.

²³⁷ Bakruşin ve Diğerleri., a. g. e., s.204.

Kuzeydeki Hudson Körfezi'nden güneydeki Meksika Körfezi'ne kadar Kuzey Amerika'nın büyük bir bölümünü kaplayan ve içerisinde beş koloni barındıran bu bölge kürk ticaretinin merkezi konumunda olmuştur.²³⁸

İspanya Veraset savaşının sonucunda (1713), tartışmasız bir biçimde Avrupa'nın başat deniz gücü olarak ortaya çıkan İngiltere, Akdeniz'e giriş çıkışları denetlemesine imkân verecek konumdaki Cebelitarık ve Minorka'yı ele geçirmiştir. 1700'lerde Fransa'da, İngiltere gibi hala Avrupa Kıtasında hâkim bir güç olma konumunu yitirmemiştir. Fransa, Avrupa'nın dışına denizler üzerinden ulaşmış, Amerika'nın Quebec ve Louisiana bölgelerinde “Yeni Fransa” olarak bilinen kolonileri kurmuştur. Karayipler'de, Fransızlar en zengin şeker adalarına sahip olmakla beraber 1664'te ana üssü Pondiçeri'de olan ve Madras'taki İngiliz yerleşim birimlerinden çok uzak olmayan “Compagnie de Indes Orientales” adıyla bir Doğu Hint Kumpanyası kurmuştur. 1700'de ekonomisi İngiltere'den iki kat, nüfusu üç kat büyük olan Fransa'nın İngiltere'ye karşı küresel üstünlük mücadelesini kazanma şansı somut bir tehlike olmasına rağmen İspanya Veraset Savaşı'ndan sonra Avrupa'daki Avusturya Veraset Savaşı'nın (1748) Aix-la-Chapelle Barışı ile son bulması Fransa'nın, İngiltere'nin Hindistan'daki İngiliz varlığına darbe indirme çabalarının sonu olmuştur.

İngiltere ve Fransa arasındaki husumet 1756 yılında benzeri görülmemiş bir şekilde tekrar baş gösterdiğinde temelde bir Avrupa savaşı olan Yedi Yıl Savaşı 18. yüzyılın bir dünya savaşına en yakın çatışması olmuştur. İngiltere, Fransa, Prusya, Avusturya, Portekiz, İspanya, Saksonya, Hanover, Rusya ve İsveç gibi ülkelerin hepsinin savaşan taraflar olarak yer aldığı Yedi Yıl Savaşında, çatışmalar Koromandel'den Kanada'ya, Gine'den Guadeloupe'a, Madras'tan Manila'ya kadar yayılmıştır. Böylece Hintliler, Afrikalı kölelerin ve Amerikan kolonilerinin içine

²³⁸ The Story Of New France: The Cradle Of Modern Canada,
<https://www.natgeotv.com/za/special/the-story-of-new-france-the-cradle-of-modern-canada>,
(27.08.2022).

çekildiği bu savaşın niteliğinin, dünya hâkimiyetinin Fransa'ya mı yoksa İngiltere'ye mi ait olacağını belirleyecek bir temele dayanmasına yol açmıştır. İngilizler, sahip oldukları tek üstün güç donanmaları ve onun arkasındaki tersaneleri dışında Avrupa'da Prusya ile yaptıkları iş birliği sayesinde Fransızları durdururken, Kraliyet Donanması ise açık denizlerde Fransız imparatorluk mevzilerini birbirinden kopararak, her tarafa dağılmış İngiliz ordularıyla kolonilerde hâkimiyeti ele geçirmiştir. İngiltere denizlerdeki üstünlüğünü, Fransız kolonilerindeki zaferi ile tam olarak gerçekleştirmiş ve Fransa ile imparatorluğu arasındaki iletişim hatlarını Donanma sayesinde tamamıyla keserek İngiliz kara kuvvetlerine belirleyici bir avantaj sağlamıştır. Quebec ve Montreal ele geçirilerek Kanada'daki Fransız yönetimine son verilmiştir. Fransa'nın İspanyol müttefikleri 1762'de Küba ve Filipinler'den çıkartılarak, Pondiçeri dâhil Hindistanda'ki bütün Fransız üsleri ele geçirilmiştir.²³⁹

Fransız ve İngilizler arasındaki güç mücadelesinin de yer aldığı İngiliz İmparatorluğu'nun Kuzey Amerika kolonilerinin Fransa'ya karşı mücadele ettiği Yedi Yıl Savaşlarında her iki taraf yalnızca Kuzey Amerika'da değil ayrıca Karayip'lerde de karşı karşıya gelmiştir. Sonuçta, İngiltere hem Kuzey Amerika'da hem de Batı Hint Adalarında Fransa karşı yürüttüğü mücadeleyi kazanmıştır. 1790'lardaki İngiliz deniz gücü Karayip'lerde geriye kalan Fransız sömürgelerinin çoğunu ele geçirmiştir. Mısır'ın ele geçirilmesi, bu anlamda Fransa'nın bir dünya imparatorluğu oluşturma amacında önemli bir adım olacağı düşünülmüştür.²⁴⁰

Fransa'nın, 1763 yılında Kuzey Amerika ve Kanada'yı kaybetmesi ile Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz bu ülkenin sömürgeci politikalarının odak noktası haline gelmiştir. 1798'den sonra, dünyanın her tarafına yayılan Fransa ve İngiltere'nin ticari rekabeti, Avrupa'daki çatışmaların Doğu Akdeniz'e sıçramasıyla Akdeniz'de

²³⁹ Ferguson, a. g. e., s.51-55.

²⁴⁰ Juan Cole, *Napoleon's Egypt: Invading The Middle East*, U.S.A.: Palgrave Macmillan, 2007, s.19.

yoğunlaşmıştır.²⁴¹ 1536'dan bu yana elde ettiği Kapitülasyonlarla Akdeniz'de Avrupalı güç olarak Osmanlı'nın tek müttefiki sayılan Fransa, 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyıl başlarında emperyalist politikalar izlemeye başlamıştır. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sahip olduğu deniz kuvveti sayesinde dünyada yeni bir güç odağı haline gelen İngiltere Yakınoğu'da Fransa'nın bu dönemde en zorlu rakibi olmuştur.²⁴² Avrupalı devletlerarasında sömürgecilik yarışının hızlandığı 18. yüzyılın son çeyreğinde, dünya üzerinde iki emperyalist güç olan İngiltere ve Fransa arasındaki rekabet Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'da ticaret ve sömürge temelinde gelişmiştir.

Amerika'da, İngiltere karşısında kaybettiği sömürgelerinin telafisini sağlamak ve Kuzey Afrika'nın iç bölgelerine daha rahat nüfuz edebilme amacıyla olan Fransa, bölgeye bazı seyyah ve keşifçiler göndererek bölgeye yönelik yayılmacı politikalarının hazırlığı içerisinde olmuştur.²⁴³ Fransa'nın Doğu Akdeniz'e yönelik yayılmacı siyasetinin temelinde, İngiltere'nin elinde bulunan Hint ticaret yolunu ele geçirerek ekonomisini güçlendirme amacı etkili olmuştur. Dolayısıyla seyyah Louis-François Cassas'nın raporunda Mısır ve Suriye'nin bir an önce Fransa'nın hâkimiyet altına alınması ifade etmiş ve buraya vali ve komutanların kalıcı olarak gönderilmesini önermiştir.²⁴⁴ İngiltere'nin denetimindeki Hint ticaret yolunun ele geçirilmesi İngiltere'nin, Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'daki etkinliğini azaltabilecek, Fransa'nın hem iç ve dış siyasetteki imajının düzelmesine katkı

²⁴¹ Aksan, a. g. e., s.229.

²⁴² Akifoğlu, a. g. e., s.134.

²⁴³ 1750-1800 yıllarında, Amerika'da İngiltere'ye karşı müstemlekelerini kaybeden Fransa, bu yenilgisini telafi etmek için Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika' da daha da etkin olma kararı almıştır. Bu bölgelerde seyahat eden Louis-François Cassas, Marie-Gabriel-Flornet-Auguste de, Julien-David Le Roy, Louis Atfoline, Charles Marie de La Condamine (1701-1774), Jean Louis Marie Poirer gibi seyyahların raporları Fransa'nın bu yöndeki politikasında önemli rol oynamıştır. Özellikle, seyyah Louis-François Cassas'ın raporunda Senegal, Tunus, Cezayir, Mısır vb. ülkelerin Fransa'nın hâkimiyeti altına alınması halinde Afrika'nın iç bölgelerine kısa süre içerisinde hâkim olabileceğini ifade edilmiştir. Bkz. Akifoğlu, a. g. e., s.103.

²⁴⁴ Akifoğlu, a. g. e., s.104.

sağlayacak hem de ekonomisini güçlendirecek bir hamle olarak düşünülmüştür. Mısır'ın Osmanlı hâkimiyeti altına girmesiyle bir Türk Gölü haline gelen Akdeniz, Fransa'nın 1763 yılında Amerika'daki sömürgelerini kaybetmesiyle İngiltere ve Fransa rekabetinin odak noktası haline gelmiştir.

İngiltere ile 1763 yılında imzalanan Paris Antlaşması'yla Güney Asya'daki kolonilerinin çoğunu kaybetmesi Fransa'nın Akdeniz ve Hindistan ticaretinde İngiltere ile rekabet gücüne darbe vurmuştur. XV. Louis'in (1710–1774) döneminde Dışişleri Bakanlığı görevinde bulunan Etienne François duc de Choiseul'un (1719–1785) döneminde, İngiliz Doğu Hindistan şirketlerinin alt kıtadaki varlıklarına doğrudan bir saldırının yerine Mısır'ın ele geçirilmesinin Güney Asya'ya daha kolay erişim imkânı sağlayacağı önerisi Mısır'ı gerçek anlamda ilk kez hedef haline getirmiştir. Mısır'a seyahatinden dönen Baron De Tott (1733–1793) ise Mısır'ın askerî zayıflığına dikkat çekerek yaşanan siyasi karmaşa sebebiyle Mısır halkının Fransız yönetimini kabul edeceğinden söz eden bir rapor hazırlamıştır. Ancak 1789'da meydana gelen Fransız İhtilâli, Mısır'ı işgal projesinin ertelenmesine neden olmuşsa da İhtilal 'den sonra Fransa'da kurulan Direktuvar Hükümeti (1795–1799) ise geleneksel yayılma ve sömürgecilik siyasetini devam ettirmiş ve yeni koşullar gereğince sömürge siyaseti uzak ülkeler yerine ana karaya yakın bölgeleri kolonileştirme yönünde olmuştur.²⁴⁵

Mısır'ın İngiltere'nin etki alanına girmesini önlemek ve daha da önemlisi İngiltere'nin Mumbai'den (Bombay) Kızıl Deniz'e, Yukarı Nil ve Akdeniz'i geçerek Atlantik ve Londra'ya ulaşan Hindistan bağlantısını koparmak, Fransa ve İngiltere arasında 1700'lerden bu yana gelişen rekabetin içerisinde Fransa'nın hedefleri arasında olmuştur. Ayrıca, Mısır'ın yerel Beylerinin isyanları ve aralarındaki rekabet bu dönemde Mısır'ı büyük güçlere karşı savunmasız bırakan temel sebeplerden biri olmuştur.

²⁴⁵ Gürgen, a. g. m., s.90.

Fransa ve İngiltere'nin Yedi Yıl Savaşları'ndan (1756-63) sonra bölgeye ilgisi ve yerel yönetimlerin Osmanlı Devleti'ne karşı kısıktılması sonucunda ilişkiler zayıflamış, hatta kopma noktasına gelmiştir.²⁴⁶ XVI. yüzyıldan itibaren Fransa ile dostane ilişkiler içerisinde yaklaşık 250-300 yıl boyunca çok önemli bir sorun yaşanmadan devam eden ilişkilerin bozulmasında, Osmanlı'nın II. Viyana Kuşatmasında aldığı darbe ve Karlofça Antlaşması önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı'nın siyasi otorite ve ekonomik açıdan güç kaybettiğini gören Fransa ve diğer Batılı güçler Osmanlı'ya karşı olan politikalarında değişikliğe gitmiştir.

Karlofça Antlaşması (1699) ile Osmanlı Devleti bu bölgelerdeki otoritesini, merkezden gönderilen valiler ve yerel yöneticiler aracılığı ile tekrar tesis etmiş ve iç anlaşmazlıklara bir süre çözüm getirmiştir. Fakat Doğu ticaret yollarının ve Akdeniz'in hâkimiyeti bakımından stratejik bir konumda olan Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'da hak iddia eden iki emperyalist güç İngiltere ve Fransa, Osmanlı'nın bu bölgelerdeki varlığını bir sorun olarak görmüş ve bölgedeki yerel yönetimleri Osmanlı idaresine karşı kısıktırma politikaları izlemişlerdir. Avrupa ve Asya'yı birleştiren ticaret ve deniz güzergâhlarının merkezindeki bu bölgelerde, Osmanlı idaresinin içinde bulunduğu askeri ve idari zafiyet, emperyal güçlerin sömürgeci faaliyetlerini medenileştirme ve modernleştirme adı altında sürdürmelerine olanak sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin, Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'da giderek etkinliğinin ve gücünün azalmasının sonucunda Mısır'da Fransa'nın destek verdiği yerel unsurların çıkardığı isyanlar ve bu yerel güçlerin kendi aralarındaki iktidar mücadeleleri kaotik bir ortamın ve otorite boşluğunun doğmasına neden olmuştur.

1525 yılından itibaren Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'ya yönelik stratejik çıkar iş birliğine çerçevesinde Fransa Osmanlı ile Devleti arasındaki ilişkiler üst düzeyde gelişmiştir.²⁴⁷ Fransa, XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı ile çok fazla sorun yaşamadan, 250-300 yıl boyunca devam eden dostane ilişkiler çerçevesinde elde

²⁴⁶ Akifoğlu, a. g. e., s. 133.

²⁴⁷ Akifoğlu, a. g. e., s.124.

ettiği kapitülasyonlar ile önemli mesafeler kaydetmiş ve neredeyse diğer Avrupalı devletler, Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'da Fransız birliklerinden izin almadan hareket edemez hale gelmiştir.²⁴⁸

15. ve 18. yüzyıllar arasında Fransa'nın Osmanlı ile yaptığı kapitülasyonu anlaşmalarının sayısı sekseni aşmış ve Osmanlı Devleti'nin Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'da ticari limanlarında imtiyaz elde ederek Avrupalı devletler karşısında güçlü bir konum elde etmiştir. Ayrıca, Osmanlı topraklarında ticari temsilcilikler bulundurma açısından en fazla faaliyet gösteren ülke olan Fransa'ya, Kudüs'te Hristiyanlar için bulunan kutsal yerleri istedikleri gibi ziyaret edebilme imkânı verilmiştir.²⁴⁹ Fransa ile Osmanlı arasında 1536 yılında imzalanan ilk anlaşma, Osmanlı'nın daha sonraları Avrupalı devletlerle yapacağı bütün anlaşmalar için örnek olmuştur. Fransız tüccarlarına ve Fransız hükümetine tanınan ticari ayrıcalıklar Osmanlı'nın Avrupa ile olan ticaretinin bir anlamda Fransız tekeline girmesine neden olmuştur.²⁵⁰ 1740 Kapitülasyonlarının genişletilmesinin ve sürekli hâle gelmesinin ardından Fransızlar, Akdeniz ticaretinde ve Osmanlı limanları arasında yapılan taşımacılık faaliyetlerinde üstünlük kazanmıştır. Fransızların elde ettiği bu üstünlük Avrupa'da ekonomisi gelişmiş devletlerin, Akdeniz limanlarında şirket kurarak Osmanlı'dan ayrıcalık istemesine neden olmuş ve İngiltere ile imzalanan 1838 Balta Limanı Antlaşması ile Avrupalı devletlere verilen bu imtiyazlar en geniş hâlini almıştır.

Her ne kadar Fransız İhtilali'nin patlak vermesi ile Fransa'nın Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika politikası sekteye uğramış olsa da ihtilal öncesinde zengin Hint topraklarına hâkim olabilme açısından Mısır'ın dünya ticaretindeki yeri ve stratejik önemini belirten çeşitli raporlar hazırlanmıştır. Bu raporlarda, Fransa'nın Mısır'a yönelik politikaları, İngiltere ile arasında Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika rekabetinin başlangıcı olarak değerlendirilmiştir.

²⁴⁸ Akifoğlu, a. g. e., s.129.

²⁴⁹ Akifoğlu, a. g. e., s.127.

²⁵⁰ Bakruşin ve Diğerleri., a. g. e., s.185.

18. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa'nın yaşadığı ticari, askeri, teknoloji ve siyasi alanda değişim sürecinden İngiltere büyük güç olma yolunda önemli kazanımlar elde ederek çıkmayı başarmıştır. Utrecht Barışı ile yeni kurulan düzende ulusal çıkarlarını ticari çıkarlarıyla özdeşleştiren İngiltere, Avrupa'nın başlıca ticaret yollarını kontrolüne almış ve Akdeniz'de önemli stratejik mevkie kazanmıştır. Avrupa güç dengesi sistemindeki belirleyici rolünü önce İspanya Veraset savaşları sonucunda imzalanan Utrecht Barışı (1713) ve sonrasında Yedi Yıl Savaşları ile kaybetmeye başlayan Fransa karşısında açık bir üstünlük elde etmiştir. Merkantilist iktisat politikaların bir sonucu olarak dış ticaret fazlasına dayanan denizaşırı ticaretin daha önemli olduğu bu dönemde sömürge ele geçirmekten daha çok, ticari üsler ve ayrıcalıklar elde etmeye odaklanan İngiltere'nin siyasetinin geneli yeni uluslararası dengenin sürdürülebilmesi için Fransa'nın gücünü sınırlamak ve denizaşırı bölgelerde onu etkisiz hale getirmek olmuştur. Denizaşırı sömürgelerin sağlayacağı ticari faydaların bilincinde olan her iki ülke böylece hem karada hem denizde uzun soluklu bir mücadelenin içinde olmuşlardır. İngiltere, onu rakiplerinden daha güçlü ve başarılı kılan üstün donanma gücü sayesinde Fransa'yı hem sahil şeridinde hem de denizaşırı sömürgelerinde başarılı deniz savaşlarıyla iyice zayıflatmayı başarmıştır.²⁵¹ İngiltere, Avrupa'nın en güçlü kara ordusuna sahip Fransa'yı Almanya'da Prusya tarafından karada baskılarken, Akdeniz ve Atlantik'in önemli limanlarında uyguladığı abluka ile denizlerde de üstünlüğü ele geçirerek büyük güç olma yolunda verdiği mücadeleyi kazanmayı başarmıştır. Kuzey Amerika ve Hindistan'da sömürgelerini kaybetmesi Fransa'yı İngiltere karşısında bir sömürge gücü olarak rakip olmaktan çıkarmıştır. İngiltere, Hindistan'da hâkimiyetini kurmanın yanı sıra, Batı Afrika, Karayip ve Filipinler'de de önemli kazanımlar elde etmiştir. 17. yüzyılda Batı Yarımkürede yirmi sekiz yeni bağımsız sömürge birimi kurulmuş ve bunlardan üçü Hollanda'nın, sekizi Fransızların ve on yedisi İngilizlerin olmuştur. Fransız Kanada'sı ve

²⁵¹ Akifoğlu, a. g. e., s.118

Louisiana nüfus büyüklüğü ya da üretim açısından Kuzey Amerika'daki İngiliz yerlerini yakalayamamıştır.²⁵²

İngiltere'nin Avrupa güç dengesini koruma adına Fransa'ya karşı yürüttüğü bu hegemonya mücadelesi sırasında Fransa, büyük bir kara ordusu sayesinde Avrupa'ya tek başına diz çöktürmesine rağmen deniz gücünün İngiliz Donanması ile aynı düzeyde olmaması, Fransa-İngiltere dengesini değiştirebilmenin tek seçeneği olarak Mısır işgalini gündeme getirmiştir. Bu amaçla, 1798 yazında yaklaşık 38.000 askerle Mısır Fransa tarafından işgal edilmiştir. Fransa, Mısır'ın işgaliyle Levant'a, Osmanlı İmparatorluğu'na ve Hindistan yoluna hâkim bir konum kazanacağını hesaplamıştır.²⁵³ İngiltere'nin, Hint deniz ticaret yolunun güvenliği nedeniyle bu tarihten sonra Akdeniz ile yakından ilgilenmeye başlaması Mısır'ın uluslararası politikada gündem olmasına neden olmuştur. Amerika'nın bağımsızlığını elde etmesinden sonra Hindistan'ın giderek artan önemi karşısında İngiltere, Hint ticaret yolunun güvenliğini tehlikeye atacak bir biçimde bölgesel güç dengesinin değişmesini önlemek amacıyla Doğu'da yaşanan siyasi gelişmelere daha fazla önem vermeye başlamıştır.²⁵⁴

Mısır, Akdeniz'deki konumu dolayısıyla Avrupa'dan Hindistan'a uzanan bir bölgede, ticaret yolları üzerindeki denetimini coğrafi keşifler çağına kadar sürdürmüş fakat Avrupalı tüccarların Ümit Burnu üzerinden ticaret yapmaya başlamaları üzerine dünya ticaretindeki önemini bir süreliğine görel olarak kaybetmiştir. Ayrıca, Mısır'ın Osmanlı Devleti'nin topraklarına katılmasından bu yana İskenderiye'den başlayarak Hindistan üzerinden Uzakdoğu'ya kadar uzanan geniş bir alandaki ticaret yolu üzerinde bulunan Kızıldeniz, Hristiyan gemilerine kapatılmıştır. Hindistan başta olmak üzere tüm Güney Doğu Asya'da Avrupalıların

²⁵² Immanuel Wallerstein, *Modern Dünya Sistemi 2- Avrupa-Dünya Ekonomisinin Pekiştirilmesi ve Merkantilizm*, Latif Boyacı (çev.), 5. Basım, İstanbul: Yarı Yayınları, 2015, s.156.

²⁵³ Kennedy, a. g. e., s.164.

²⁵⁴ Edouard Driault, *Napoleon'un Şark Siyaseti*, Köprülüzade M. Fuad (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 68.

giderek artan ticaret faaliyetleri, Kızıldeniz'in kilit bir öneme sahip olduğu eski ticaret güzergâhının açılmasını yeniden gündeme getirmiştir. Bu doğrultuda, 18. yüzyıl boyunca Kızıldeniz ticaretinden pay almak isteyen Fransız ve İngiliz tüccarlar ciddi bir mücadelenin içerisine girmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin tüm yasaklarına rağmen Süveyş'e ticaret gemileri gönderen İngiliz'ler, Doğu Hint Kumpanyası aracılığı ile Mısır ile olan ticaretlerine devam etmişlerdir. 1779 yılında, Osmanlı Devleti'nin İngiliz gemilerinde görevli olanları tutuklamak gibi birtakım sert tedbirlere başvurması İngilizleri bir süreliğine Mısır ısrarından vazgeçirmiştir. İngiltere'nin bıraktığı boşluğu doldurmak için çabalayan Fransız tüccarlardan oluşan baskı grupları 1760'ların ortalarından itibaren peş peşe gelen hükümetleri, Mısır'ı alıp burada bir koloni kurmaya zorlamışlardır.²⁵⁵ Fransız etkisini önlemek ve Mısır üzerinden Hindistan ve İngiltere arasında bağlantı kurmak amacıyla yerel beylerle iş birliği içerisinde olan İngiltere'nin, 1793 yılında Mısır'daki konsolosluğu gereksiz ve masraflı bularak kapatma kararı almasına neden olmuştur. Fakat Fransa ve İngiltere'nin, Hindistan'da hâkimiyet mücadelesi Mısır'ın yeniden ekonomik ve siyasi açıdan değer kazanmasına neden olmuştur.²⁵⁶ İngiltere, Amerikan'ın bağımsızlığı Hindistan'ı daha önemli hale getirdiğinden bölgesel güç dengesinin Hint ticaret yolunu riske sokmayacak şekilde bozulmamasına dikkat etmiştir. Hindistan yolunun güvenliği açısından Doğu'da yaşanan siyasi gelişmelere önem vermeye başlayan İngiltere için Doğu Akdeniz Mısır'ın Fransızlar tarafından işgalinden sonra hiç olmadığı kadar önemli hale gelmiştir.

1763'ten sonra uluslararası pazarlara ulaşmada elde ettiği önemli kazanımlar, İngiltere'nin ihracat olanaklarının artmasını ve dolayısıyla dış ticaret dengesinin İngiltere lehine değişmesini sağlamıştır. 1783 Paris Antlaşması ile Amerika'nın kaybı İngiltere'yi daha dikkatli bir dış politika izlemeye sevk etmiş ve İngiltere'nin dış politikasının yeni itici gücü Endüstri devrimi olmuştur. 1774 yılında Amerikan bağımsızlık savaşı sonrasında bile İngiltere'nin Amerika ile mevcut ticareti artarak

²⁵⁵ Palmer, a. g. e., s.69.

²⁵⁶ İsmail Şahin, ag.m., s.846.

devam etmiştir.²⁵⁷ İngiltere’de başlayan Endüstri Devrimi’nin getirdiği yeni ekonomik koşulların istikrarının sağlanabilmesi için korumacı ve tekelci yapıların yer aldığı merkantilizmin yerini, ihracat ve ithalatın daha serbestçe yapılabilirdiği, gümrük duvarlarının azaltıldığı serbest piyasa koşulları almaya başlamıştır. Sanayi Devriminin ardından yaşanan hammadde ve pazar ihtiyacını karşılama arayışında, sömürgeci güçlerin gözünde Mısır, Doğu’nun kaynaklarına ulaşmak için bir sıçrama tahtası olarak görülmüştür.

Fransız entelektüeller ve tüccarlar tarafından, bir önceki yüzyıldan bu yana Mısır’ın alınması fikrinin var olması ve Fransız ticaretinde Mısır’ın tartışılmaz yeri dikkate alındığında Fransa açısından pusula doğuyu işaret etmiştir. Napolyon İtalya seferinin sonunda 1797 yazında ciddi bir şekilde Mısır’ın işgalini düşünmeye başlamıştır. Adriyatik adalarında, Hırvatistan ve Osmanlı hâkimiyetindeki Arnavutluk’ ta uzun zamandır çıkarları bulunan, Adriyatik denizine kıyısı olan İtalyan prensliklerinden Venedik ve bir Adriyatik şehri olan Ragusa, Mısır’ın İskenderiye limanındaki tüccar topluluklarına önde gelen ticari malları sağlamıştır.

Böylelikle, Kuzey İtalya’yı ele geçiren Fransa hiç olmadığı kadar Doğu Akdeniz’de (Levant) korunması gereken çıkarlara sahip olmuştur. Kanada, Louisiana, Karayipler ve Hindistan’daki birçok sömürgesini kaybetmesi sonucunda zenginleşmek için Fransa’nın kolonilere ihtiyaç duyduğunu belirten Talleyrand, Mısır’da bir Fransız kolonisi kurmak ile ilgili olan daha önceki planları gündeme getirmiştir. Bengal’deki, İngilizlere ait şeker plantasyonları gibi Fransa’ya nakit akışı sağlayacak ticari malların üretildiği kolonilere sahip olmanın İngiltere ile rekabette önemine değinmiştir. Ayrıca, köle çiftlikleri sayesinde zenginlik yaratan kolonilerin, Paris’in hâkimiyet kurduğu, Fransa’da ki yönetim biçimine benzer uydu cumhuriyetler ile yer değiştirmesi gerektiğini savunmuştur.

²⁵⁷ İsmail Şahin, a. g. m., s. 842.

1790'lar boyunca İngiltere'nin denizlerdeki üstünlüğü Fransa'nın Kıta üzerindeki yayılcı politikalarının önüne geçmiş ve İngiliz düşmanlarını yenmesini engellemiştir. Fransızlar Güney Hindistan Pondiçeri'deki sömürge bölgelerini İngilizlere kaptırmış fakat Hint alt-kıtasından İngiliz Doğu Hint Kumpanyasının çıkartılması umuduyla, yerel İngiliz muhalifi Hint yöneticilerle iş birliğine girişmiştir. Bu bağlamda, Mısır'ı almak Fransa'ya Doğu'da İngiliz İmparatorluğu'nun büyümesini engelleme ve şeker gibi değerli ticari malların üzerinde denetim sağlama fırsatı vereceği anlamına gelmiştir. İtalya muzafferî Napolyon, Talleyrand ve diğer liderlerle yaptığı ve Fransa'nın İngiltere'nin çıkarlarına zarar verecek Akdeniz politikasının imkânları hakkında görüşlerini belirttiği, 16 Ağustos 1797 tarihli bir yazışmada; *“İngiltere'yi gerçekten mağlup edeceğimiz günün çok uzak olmadığına ve Mısır'ı ele geçirmemizin gerekliliğinin bilinci içerisindeyiz. Her geçen gün ölmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu, Doğu Akdeniz'de ticari çıkarlarımızı koruyabileceğimiz bazı tedbirleri almamızı gerektiren sorumluluğu bize yüklemiştir.”* demiştir.

Doğu Akdeniz'deki güçlü Avrupalı rakipleri karşısında Osmanlı İmparatorluğu ile iş birliği içerisinde olan Ancien Régime (eski rejim) ve ilk dönem Cumhuriyet Fransa'sının aksine Napolyon ve Talleyrand Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünün azaldığına ve bu durumun İngiltere ve Rusya açısından Osmanlı'nın topraklarını ele geçirmek için iyi bir fırsat olacağını düşünmüşlerdir. Avrupalı güçlerin III. Selim yönetimindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun eyaletlerini ele geçirmesi durumunda Napolyon ve Talleyrand Fransa'nın da ön saflarda yer alması gerektiğini düşüncesine sahip olmuştur. Fransa'nın, İngiltere tarafından Kuzey Atlantik'ten çıkartılıp, Ümit Burnu yakınlarındaki sömürgelerini kaybetmesi sonucunda Fransızlar, Akdeniz'i bir Fransız gölü haline getirerek Kızıl Deniz aracılığıyla Hindistan'la bağlantı kurup, Hindistan'da ki Pondiçeri'yi ve Koromandel ve Malaba sahillerindeki diğer Fransız yerleşimlerini yeniden ele geçirme politikasını izlemişlerdir.²⁵⁸

²⁵⁸ Cole, a. g. e., s.12-14.

4.1. Fransa'nın Mısır'ı İşgali ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

16. yüzyıldan itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'nun genişleme dönemini takip eden süreçte Fransa'nın doğu sınırlarında bu devletin varlığını tehdit eden başka bir Hristiyan imparatorluk olan Habsburglara karşı Fransız Monarşisi Avrupa dengesini sağlamak için Müslüman dünyasıyla ilişkiler kurmuştur. Fransa, Akdeniz kıyılarının bu coğrafyaya yakınlığı sebebiyle Magrib'ten Maşrek'e (Levant) kadar tüm Arap vilayetlerine karşı geleneksel bir ilgiye sahip olmuştur. 18. yüzyılda ise Napolyon Bonapart Fransa'nın en önemli rakibi olan İngiltere'yi Akdeniz'den çıkarmak, Süveyş bölgesi ile Kızıldeniz'deki İngiliz ticaret bölgelerini ele geçirmek ve uzak doğudaki İngiliz hâkimiyetine son vermek için Hindistan'a giden yolların en kısıası olan Mısır'ı ele geçirmesi gerektiğini düşünmüştür.²⁵⁹

Doğudaki Fransız çıkarlarını İngilizler aleyhine sağlamlaştırmayı ve Fransa'yı Akdeniz'de önemli bir sömürge imparatorluğu haline getirmeyi planlayan Napolyon 1797 Ağustos'unda Direktuar'a bir mektup yazmıştır. Napolyon, bahsi geçen mektupta, Osmanlı İmparatorluğunun her gün biraz daha çöktüğünü ve bu nedenle, Fransa'nın İyonya Adalarını fethederek, Osmanlı İmparatorluğundan payını alabileceğini ve İngiltere'yi ezebilmek için de yakında Mısır'ı fethetmenin gerekeceğini belirtmiştir. Talleyrand'a yazdığı mektupta şunları söylemiştir: *"Burada kalmak istemiyorum. Direktörler hiçbir şey anlamak istemiyorlar. Görüyorum ki kalacak olursam kısa sürede çökeceğim... Burada her şey yıpranıyor. Artık eskiden olduğu gibi zaferlerim yok!"* Bir süre sonra, Mısır seferi teklifini kabul edecek olan Talleyrand'la görüşerek şöyle devam etmiştir: *"Bu küçük Avrupa yeterince hiçbir şey sağlamıyor... Doğu'ya gitmek gerek! ... Tam büyük zaferler oradan geliyor! ..."* Fransız Hükümetinin İngiltere'yi işgal etmesi talimatını reddeden Napolyon, İngiltere'yi ne karada ve ne de denizde yenmenin mümkün olmadığını ve bu ülkeyi kolonilerinde vurmanın daha doğru olacağı sonucuna varmıştır. İngiltere, Rusya ve Avusturya ile birlikte Fransa'ya karşı harekete geçecek olan Osmanlı İmparatorluğuna, bu seferin amacının Sultan'a itaat etmeyip,

²⁵⁹ Çolak, a. g. m., s.146.

İngilizlerle iş birliği yapan Beyleri hedef aldığını ve Memlûklerle savaşarak, Mısır'ı Efendisi Sultan'a iade etmek olduğunu ifade etmişlerdir.²⁶⁰

Daha 17. yüzyılın başlarında Alman filozof Leibniz tarafından Fransa'nın dikkatini Almanya'dan uzaklaştırmak amacıyla XIV. Louis'ye ve ardından 1759'da Yedi Yıl Savaşlarının devam ettiği dönemde Choiseul tarafından XV. Louis'ye Fransa'nın Karayipler'de kaybettiği şeker plantasyonlarının telafisi için Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesi gerektiği gündeme getirilmiştir. Yine 1786'da bu bölgelerde üç sene kaldıktan sonra Fransız akademisyen Constantin Volney tarafından yayımlanan “*Mısır ve Suriye'ye Seyahat*” (Voyage en Egypte et en Syrie) kitabında Mısır ayrıntılı bir biçimde anlatılmış ve batılı bir güç tarafından ele geçirilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir. Nihayetinde 1798'de Fransa yönetimindeki Direktuvar hükümetinin neredeyse iflasın eşiğinde olduğu bir sırada yeni gelir kaynaklarının temini için koloniler elde etmek en muhtemel çözüm yolu olarak görülmüştür. Sonuç olarak, dönemin siyasetçilerinden Charles-Maurice de Talleyrand tarafından Mısır, sömürge elde etme yarışında en uygun seçeneklerden biri olarak sunulmuştur. Talleyrand, Dışişleri Bakanı olarak göreve geldikten iki hafta sonra İtalya'da elde etmiş olduğu zaferin şöhretini arkasına alan Napolyon Bonapart'dan, Mısır'ın yalnızca 25.000 askerle fethedilebileceğini öneren bir mektup almıştır. Mısır seferi boyunca Volney'in “*Mısır ve Suriye'ye Seyahat*” kitabı Napolyon'a başvuru kitabı olarak eşlik etmiştir.²⁶¹

Napolyon'un İngiltere'yi işgal edeceğine dair bilgiler sızmasına rağmen Mısır seferi gizli tutulmuştur. Napolyon, İtalya'daki limanlardan topladığı 38,000 kişilik bir ordu ve dört yüz gemilik bir donanma ile kendisine Doğu'nun kapısını açacak ve geçmişte Sezar ve İskender'in fetihleriyle kıyaslanmasını sağlayacak Mısır seferi için 19 Mayıs 1798'de Toulon limanından ayrılarak yola çıkmıştır. Mısır seferini gizli tutan Napolyon, güzergâhı üzerinde bulunan ve Mısır'ın ele geçirilmesini

²⁶⁰ Süslü, a. g. m., s.262-263.

²⁶¹ Jackson Sigler, *Engaging The Middle East: Napoleon's Invasion of Egypt*, History: Reviews Of New Books, Institute On Napoleon and French Revolution, Florida State University, 2010, s.41.

kolaylaştıracak Malta'yı kuşatıp ele geçirmiştir. 1 Temmuz 1798'de Mısır toprağına çıktıktan sonra 25 Temmuz'da Ehamlar savaşını kazanarak Kahire'ye girmiştir.²⁶²

Fransa ve İngiltere arasındaki uzun yıllardır süren savaşın temelini oluşturan İngiltere'nin Hindistan'daki müstemlekeleri üzerindeki rekabetin İngilizleri Bonapart'a karşı harekete geçireceğı düşüncesi ile III. Selim'in güvendiğı en önemli tedbir Akdeniz'de bulunan İngiliz donanması olmuştur. Mısır seferi, aynı zamanda Osmanlı'ya karşı yapılan bir harekât olması sebebi ile İngiltere ve Osmanlı kuvvetlerinin birleşmesini zaruri hale getirmiştir. Fransızların Mısır haricinde Akdeniz kıyılarında başka Osmanlı şehirlerine saldırmalarını engellemek ve ana vatanla irtibatlarının kesilmesini sağlamak için III. Selim, İngilizlere Doğı Akdeniz limanlarında erzak ve su tedarikine ayrıca İngiliz Donanmasına Mısır'ın etrafında sürekli denetim yapmasına izin veren şu hükmü garbî Anadolu ve Suriye limanlarına göndermiştir. “...İngiltere Devletinin elhaletü hazihi Akdenizde birtakım donanma ve sefineleri hasbel iktiza keştü güzar üzere olduklarından ledelhace vâki zaruret ve müzayakalarını mucip olan esbabın istihsaline ve muhtaç oldukları zehair ve levazımın itası ile mümkün olan ianeti turuku Devleti aliyyemden himmetü ikdam birle muktezayı kat'ı hal mehamı lâzım olan ihtimam olmaktadır..Velhasıl İngiltere donanması Devleti aliyyemin donanmasından madut gibi olmakla ona göre taltif ve tatyipleri emrine müsaraat...”²⁶³

Napolyon'un Mısır seferi Fransa ile diplomatik ilişkilerin kesilmesi üzerine, Osmanlı dış siyaseti Osmanlı'nın geleneksel diplomasisi ile tam tersi yönde bir istikamet izlemiştir. Osmanlı devletinin bir Avrupa devleti ile yaptığı askerî ve siyasî sonuçlar doğuracak ilk ittifak antlaşması Osmanlı devletinin geleneksel dostuna karşı geleneksel düşmanı olan Rusya ile olmuştur. Rusya ile de bir ittifak antlaşması yapılarak 1798'de Fransa'ya savaş ilân edilmiştir. Rus donanması, tarihte ilk kez olarak İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından geçerek Adalar

²⁶² Süslü, a. g. m., s.264.

²⁶³ Karal, a. g. e., s.53.

Denizine, bu bölgeyi ve Yunanistan ile Mora ve Arnavutluk'u Fransa donanmasına karşı savunmak üzere, girmiştir. İngiltere de Napolyon'un peşinden donanmasını Amiral Nelson'un komutası altında Mısır'a yollamıştır.²⁶⁴ 1798'de Bonapart'ın Mısır seferi İstanbul'da inanılması zor bir olay olarak karşılanmasına ve büyük bir düş kırıklığı yaratmasına rağmen III. Selim, Fransa'ya savaş ilan etmekte tereddüt etmemiştir. Fransızları, "Memaliki Osmaniye"den çıkarmak için İngiltere ve Rusya ile ittifak yapılması kaçınılmaz olmuştur.²⁶⁵

Napolyon ve ordusu İskenderiye'ye doğru yaklaşırken İskenderiye önlerine yolladığı bir keşif gemisi aracılığı ile Amiral Horatio Nelson'ın başında bulunduğu güçlü bir İngiliz donanmasının 28 Haziran günü Fransızları aramak iddiasıyla İskenderiye önlerine geldiğini öğrenmiştir. Napolyon, Fransızların İngiltere'ye doğru ilerlemesini önlemek amacıyla Akdeniz'de Amiral Nelson komutasındaki devriye gezen donanmaya yakalanmaktan son anda kurtulmuştur. 1 Temmuz 1798'de İskenderiye'ye çıkan Napolyon, şehri kontrol altına aldıktan sonra İskenderiye'de Fransızların İslam'a saygı duyduğunu ve Mısır'ı Memlûklerden kurtaracağını iddia eden açıklamalarda bulunmuştur.²⁶⁶

Bonapart'ın 2 Temmuz 1798'de İskenderiye halkına yaptığı konuşmada, "biz gerçek Müslümanlarız" ("nous sommes les vrais musulmans") savına Müslümanları inandırmak için her şey yapılmıştır. Şark (L'Orient) adlı amiral gemisinde bir Şarkiyatçı takımıyla donanmış olan Napolyon, İslam'a karşı özellikle iyicil ve seçici bir savaş vermek için, devrimci bir fikre, fırsat eşitliği fikrine başvurmuş ve Mısırlıların Memlûklere duydukları husumeti kullanmıştır. Napolyon her yerde İslam adına savaştığını kanıtlamaya çalışmıştır.²⁶⁷

²⁶⁴ Berkes, a. g. e., s.123-124.

²⁶⁵ Soysal, a. g. m., s.467 .

²⁶⁶ Sigler, a. g. e., s.41.

²⁶⁷ Said, a. g. e., s.91.

Murat Bey'in emrindeki kuvvetler 13 Temmuz 1798'de Rahmaniye civarında Fransızlarla yaptığı savaşı kaybederek geri çekilmek zorunda kalmıştır. 20-21 Temmuz 1798'de Fransızlar ile Murat Bey idaresindeki Memlûk kuvvetleri arasında Kahire yakınında Ehamlar mevkiinde Piramitler ya da İmbaba savaşı adı verilen yeni bir savaş daha gerçekleşmiştir. Bu savaş, ordusunun üstün ateş gücü ve disiplini sayesinde Napolyon Bonapart kazanmış ve ardından Kahire'ye girmiştir. Murat Bey güney (yukarı) Mısır'a, İbrahim Bey ise Şam'a (Sina Çölü) çekilmiştir.²⁶⁸ 21 Temmuz 1798'de Fransızlar 25 bin kişilik orduyla Kahire'de piramitlerin önlerine geldiğinde, Murat Bey'in 20 bin Türk ve Arap askeri, 10 bin Memlûk ve 300 Arap sipahisinden oluşan Mısır ordusu yenilgiye uğramıştır. Aslında Ehamlar savaşı, Mısır ordusunun sayıca üstünlüğüne rağmen, modern Avrupa ordusu ile geleneksel milis kuvvetleri arasında, galibi baştan belli olan muharebelerden birisi olmuş ve sonuçta savaş Mısır ordusunun mağlubiyeti ile sonuçlanmıştır.²⁶⁹

Akdeniz'de Fransız donanmasını arayan Amiral Nelson komutasındaki İngiliz donanması, 1 Ağustos 1798'de, büyük gemilerini İskenderiye'ye yakın Ebu-kır kıyısında demirlemiş olan Fransızları saldırıya elverişli bir durumda yakalamıştır. İngiliz Amiral Nelson derhal saldırıya geçerek Napolyon'un L'Orient gemisi dâhil olmak üzere Fransız gemilerinden büyük bir kısmını batırmış, geriye kalanları da esir almıştır. Böylelikle, donanması yok olan Napolyon'un Fransa ile olan bağlantısı kesilmiş ve adeta Mısır'a hapsedilmiştir.²⁷⁰ İngiliz Amiral Nelson'ın 1 Ağustos 1798'de Ebu-kır limanında Fransız donanmasına saldırmasıyla, İngiltere Akdeniz'de deniz üstünlüğü kazanmıştır.²⁷¹

²⁶⁸ Çolak, a. g. m., s.150-151.

²⁶⁹ Selda Güner, "Mısır'ın Son Memlûk Beyleri", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, sayı.22, 2015, s.235.

²⁷⁰ Çolak, a. g. m., s.151.

²⁷¹ Güner, "Mısır'ın Son Memlûk Beyleri", s.235.

İngilizler tarafından Fransız donanmasının Ebu-kır'da yakılmasından sonra anavatan ile irtibatı kesilmesi ile Mısır'da sıkışıp kalan Napolyon, bölgede kalıcı olabilmek için Suriye Seferi için harekete geçmiştir. Bu doğrultuda, Napolyon 20 Şubat 1799'da El-Ariş'i, 24 Şubat'ta Gazze'yi ve ardından Yafa'yı ele geçirmiştir. Özellikle Yafa'da büyük bir dirençle karşılaşan Napolyon, şehri ele geçirdikten sonra burada büyük bir katliam gerçekleştirmiştir. Napolyon, 24 Mart'ta Akka önlerine gelip şehri kuşatmış fakat Cezzar Ahmed Paşa'nın şiddetli saldırılara başarıyla karşı koyması üzerine 20 Mayıs'ta Akka'dan Mısır'a doğru geri çekilmeye karar vermiştir.

Akka kuşatması devam ederken 15 Mayıs 1799 tarihinde kara yoluyla Mısır'a doğru yola çıkan sadrazam Yusuf Ziya Paşa komutasındaki Osmanlı ordusuna yenilen Napolyon Mısır'a geri çekilmeye başlamıştır. Osmanlı donanmasıyla Mısır'a hareket eden Köse Mustafa Paşa İngiliz donanmasıyla birlikte 12 Temmuz 1799'da İskenderiye önlerine gelmiştir. Burada gerekli hazırlıklarını tamamlayan 13.000 kişilik Osmanlı ordusu, Ebu-kır'da karaya çıkmıştır. Napolyon, Mısır'a döndükten sonra Rahmaniye'de topladığı ordusu ile Köse Mustafa Paşa üzerine harekete geçmiş ve 25 Temmuz 1799'da yapılan çarpışmalarda Osmanlıları mağlup etmiştir. Avrupa'da Fransa'nın koalisyon ordularına mağlup olduğu haberlerini alan Napolyon Ebu-kır zaferinin ardından, ülkesine geri dönme kararı almıştır. Fransa'dan gerekli yardımın gelmemesi de bu kararda ayrıca etkili olmuştur. Mısır'da artık uzun süre tutunamayacağını anlayan Napolyon Eylül 1799'da General Kleber'i yerine vekil bırakarak iki küçük gemi ile Mısır'dan ayrılarak Marsilya'ya dönmüştür.

Napolyon'un Akka kuşatması sırasında Mısır'a doğru yola çıkan sadrazam Yusuf Ziya Paşa Mısır'ın doğu kapısı sayılan El-Ariş'i Fransızlardan geri almıştır (Aralık 1799). Bu gelişmenin ardından, Napolyon'un Mısır'daki halefi General Kleber, kendileri için Mısır seferinin bir çıkmaza girdiğini düşünerek İstanbul'a Mısır'ı tahliye etme teklifini iletmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa temsilcileri arasında Fransızların Mısır'dan çekilmesi için 24 Ocak 1800 tarihinde

El-Ariş antlaşması yapılmıştır. İngiltere'nin Fransa'nın Mısır'daki konumunun zayıflığından dolayı bu antlaşmayı kabul etmemesi üzerine savaş yeniden başlamıştır. Napolyon'un Fransa'da konsüllüğünü ilan etmesinden cesaret alan General Kleber Mısır'da parlak bir zafer elde etmek için harekete geçmiş ve 20 Mart 1800 tarihinde Heliopolis'te sadrazam komutasındaki Osmanlı ordusunu yenilgiye uğratmıştır ve Kleber Mısır'ı terk etmeyi reddetmiştir. 14 Haziran 1800 tarihinde General Kleber'in Süleyman adlı Halepli bir genç tarafından öldürülmesi üzerine Fransız ordusunun yeni komutanı General Menou olmuştur.²⁷²

Osmanlı ordusunun Fransızlar karşısında aldığı yenilgiler üzerine Fransızları Mısır'dan çıkarmak için harekete geçen İngilizler, Akdeniz'de İskenderiye'ye ve Hindistan'dan gelecek başka bir ordu ile Kızıldeniz'den Mısır'a çıkarma yapacak iki ordunun dışında çöl tarafından saldırıya geçecek Osmanlı ordusunun da yer aldığı bir planı devreye sokmuşlardı.

İngiltere ve Osmanlı Devleti'nin kurduğu ittifakla, Mısır'a ordu gönderilmiş ve İngiliz askeri 8 Mart 1801'de Ebu-kır'ı ele geçirmiştir. Bundan sonra Kleber'in halefi General Menou Mısır'dan çekilme konusunda yeni bir teklifte bulunmuş ve Fransa, Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında 21 maddeden meydana gelen bir tahliye sözleşme imzalanmıştır (27-28 Haziran 1801).

Kahire'nin kurtarılması ve Fransızlarla tahliye sözleşmesinin imzalanmasından sonra Sadrazam Yusuf Ziya Paşa İstanbul'u konu hakkında bilgilendirmiş, zaferin sembolü olan şehrin anahtarını da İstanbul'a göndermiştir.²⁷³ Son Fransız askeri 15 Eylül'de İskenderiye'yi terk ederken, Fransız Başkomutanı General Menou da 18 Ekim'de İskenderiye'den ayrılmıştır. Mısır'ın kurtarılmasından dolayı III. Selim'in adı hutbelerde gazi unvanıyla birlikte anılmaya başlanmıştır. Kaptan-ı derya

²⁷² Çolak, a. g. m., s.156-162.

²⁷³ Çolak, a. g. m., s.170.

Hüseyin Paşa İstanbul'a döndüğünde, beraberinde İskenderiye şehrinin anahtarlarını da getirmiş, anahtarlar bir törenle III. Selim'e teslim edilmiştir.

Paris'te bulunan Morali Seyyid Ali Efendi ile Fransız Dışişleri Bakanı Talleyrand arasında 9 Ekim 1801'de 4 maddelik bir ön barış bir barış antlaşması yapılmıştır. Bu barış antlaşmasına Osmanlı Devleti'nin müttefiki durumundaki Rusya ve İngiltere, Fransızlar lehine olduğu gerekçesi ile karşı çıkmışlardır. Rusya ve İngiltere'nin, Mısır'da herhangi bir ayrıcalık elde etmesi durumunda Fransa'nın da bu ayrıcalıklardan aynı şekilde faydalanabilmesini öngören bu barış antlaşmasının, İngiltere kesinlikle onaylanmamasını istemiştir. 25 Mart 1802 tarihinde İngiltere ve Fransa arasında Amiens Barış Antlaşması'nın imzalanmasıyla Osmanlı Devleti ile Fransa arasında ayrı bir barış antlaşmasının yapılabilme imkânı doğmuştur. Sonuçta, Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki esas barış antlaşması ise, Osmanlı Devleti adına Galip Efendi, Fransa adına ise Talleyrand tarafından 25 Haziran 1802'e Paris'te imzalanmıştır.²⁷⁴

Bu dönemde, Rusya-Avusturya ile olan savaşlar ve çoğunlukla gayr-i Müslim nüfusun yaşadığı bölgedeki ayaklanmalar nedeniyle Osmanlı'nın odak noktasını Rumeli Eyaletlerine oluşturmuştur. 18. yüzyıl sonlarında Mısır'ı ihmal etmiş ve Mısır hukuken olmasa da fiilen merkezi otoritenin denetiminden uzak kalmıştır. Fakat eyaletlerinden birinin dost olarak kabul görülmüş bir devlet tarafından işgali Osmanlı açısından bağımsızlığına yönelik bir saldırı olarak değerlendirilmiştir.²⁷⁵ 1798'de İmbaba ya da Piramitler Savaşı'nda Bonapart'ın Memlûklere karşı üstün gelmesi ve bundan sonra Kahire'nin Fransız kontrolüne girmesi, Bâb-ı Âli nezdinde Memlûk ordusunun önemini ve gücünü tartışılır kılmıştır. Bundan sonra Osmanlı Devleti Mısır'daki Memlûk varlığına tahammül göstermeyeceğini ilan etmiştir.²⁷⁶

Fransız birliklerinin Mısır'dan ayrılmasının ardından III. Selim Memlûk Beylerini, Napolyon'a karşı sergiledikleri dirayetsizlik nedeniyle gözden çıkarmıştır. Ancak

²⁷⁴ Çolak, a. g. m., 181-182.

²⁷⁵ Süslü, a. g. m., s.263.

²⁷⁶ Selda Güner, "Londra'da Bir Memlûk Beyi: Muhammed Bey Elfi (Ekim-Aralık 1803)", Akademik Bakış, Cilt.9, Sayı 17, 2015, s.45.

Napolyon'un işgaliyle birlikte, Mısır'ın uluslararası düzeyde güç dengesi politikasının odağı haline gelmesi, Bâb-ı Âli'nin Mısır konusunda tek başına bir karar vermesine engel olmuştur. Osmanlı merkezi otoritesinin Memlûk hanelerinin ve beylerinin ortadan kaldırılması konusundaki kararlılığına rağmen İngiltere'nin Memlûkler lehine bir tutum sergilemesi Mart 1811'e kadar Mısır'da Memlûk varlığının devamına imkân vermiştir. Fakat 1798'den sonra Mısır'ın geleneksel idarî, siyasî ve askerî teşkilatının temsilcileri olan Memlûk beyleri iktidarlarını tedricen kaybetmişlerdir.²⁷⁷

Osmanlı Mısır'ında, 17. yüzyıldan itibaren siyasî ve iktisadî bakımdan güçlenen ve Kahire'de Osmanlı'nın merkezden atadığı valileri bile zaman zaman sınırlandırabilecek kadar nüfuz sahibi Memlûk hanelerinin durumunu da olumsuz yönde etkilemiştir. Fransız orduları karaya çıktıklarında ilk olarak Memlûk beylerinin birlikleriyle karşılaşmış ve onları yenilgiye uğratmıştır. Bu bakımdan, Bâb-ı Âli nezdinde Memlûk meselesi Mısır'ın idaresine dair bir sorun olmaktan ziyade Fransız işgali sırasında bu birliklerin başarılı olamamalarından dolayı Memlûk ordusunun önemini ve gücünü tartışılır hale getirmiştir. 1798'de Mısır hala resmi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası iken aslında askeri güce sahip Memlûk haneleri tarafından yönetilmeye devam etmiştir. Mısır'ın 1517'de Osmanlılar tarafından fethinden sonra da, Osmanlı sultanları, Memlûkleri, Mısır Paşa'sının yerel otoritesini güçlendirme ihtimaline karşı bir tedbir olarak mevcudiyetlerine patrimoniyal hikmet-i hükümetçilik adına izin vermişlerdir.²⁷⁸ Memlûklerin Osmanlı Mısır'ında siyasi üstünlüğü tam olarak ne zaman kurdukları net olmamakla birlikte Osmanlıların Mısır üzerinde hükümlerlikleri 18. yüzyıla kadar devam etmiş ve atadıkları valiler aracılığıyla yıllık vergileri toplamaya devam etmiştir. Fakat Osmanlı'nın siyasi ve askeri etkinliği gittikçe azalmış hatta Yeniçeriler ya da Balkanlarda Hristiyan ailelerden devşirilen askeri köleler de dâhil olmak üzere yedi Osmanlı askeri birliği, Memlûklerin askeri üstünlüğüne boyun eğmişlerdir. Mısır'da etkili olan tek grup olmayan Memlûkler zenginlikleri

²⁷⁷ Güner, "Londra'da Bir Memlûk Beyi", s.43.

²⁷⁸ Güner, "Mısır'ın Son Memlûk Beyleri", s.230.

sayesinde Mısır'ın nüfusunun çok küçük bir kısmını oluşturan yönetici elitlerle - tüccar ve ulema- aynı düzeyde siyasal ve ekonomik güce sahip olmuşlardır.²⁷⁹

Fransız ve İngiliz sömürge politikalarının merkezindeki Mısır'ı 1798 işgalinden sonra kimin yöneteceği konusu İngiltere ve Osmanlı arasında anlaşmazlık yaşanmasına neden olmuştur. Mısır'da kalıcı olabilme adına burada kullanabileceği unsurlar arayan İngiltere'nin bu politikasında, Memlûklerin askeri ve iktisadi anlamda güçlü olmaları ve Fransız karşıtı hissiyat içerisinde olmaları önemli rol oynamıştır. İngilizler, Osmanlıların yönettiği fakat sayıları azalmış, İngiltere'nin Mısır'daki varlığını tehdit etmeyecek ve onları sürekli İngiltere'ye muhtaç bırakacak bir Memlûk varlığını istemiştir. Osmanlılar ise eyaletin tekrar Memlûk hiziplerince sınırlandırılmayacak bir şekilde Osmanlı'nın merkezden atadığı bir vali tarafından idare edilmesini istemişlerdir.²⁸⁰

İngiltere ve Osmanlı'nın ortaklaşa elde ettiği diplomatik ve askeri başarıları sonucunda 25 Mart 1802 tarihli Amiens Antlaşması ve 25 Haziran 1802 tarihli Paris Barış Antlaşması ile büyük bir sömürge imparatorluğu kurmaya odaklanmış Fransız yayılmacılığının hedefindeki Mısır'da, işgal sonlandırılmıştır. 1 Temmuz 1798 tarihinde Mısır'ın İskenderiye Limanı'na ordusu ile yaptığı çıkarma sonrasında Mısır'ın işgalini fiilen başlatan Napolyon, Mısır'ı ele geçirememiştir. Akdeniz'i Fransız gölü haline getirme hedefine ulaşamayan Fransa aynı zamanda Hindistan yolu üzerindeki sömürge bölgelerinde ve Hindistan'daki İngiliz üstünlüğüne son vermeyi başaramamıştır. Buna karşın, İngiltere ise Mısır'ın Fransız işgalinden kurtarılması ile birlikte doğudaki sömürgelerine giden yolları güvence altına aldığı gibi Akdeniz'deki önemli stratejik noktalardan biri olan Malta Adası'na da sahip olmuştur. Mısır'ın işgali, Napolyon'un Mısır'dan sonra Suriye üzerine sefere çıkarak Çanakkale Boğazı'nı ele geçirme tehlikesi ile karşı karşıya kalan Ruslar, Osmanlıya karşı sürdürdükleri geleneksel saldırı politikalarını terk etmelerine neden

²⁷⁹ Abd al-Rahman Al-Jabarti, *Napoleon In Egypt Al-Jabarti's Chronicle Of The French Occupation, 1798*, Shmuel Moreh (çev.), Princeton: Markus Wiener Publishers, 2004, s.7-8.

²⁸⁰ Güner, "Mısır'ın Son Memlûk Beyleri", s.44-45.

olmuştur. Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılan ittifak sayesinde Rusya tarihinde ilk kez Rus gemilerini boğazlardan geçirme fırsatını elde etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu ve Fransa arasında var olan uzun soluklu iş birliği, Fransa'nın doğuda hem Rusya ile hem de ortaya yeni çıkmakta olan Grek tüccar sınıfı ile etkin bir ticaret ağı oluşturmasını sağlamıştır. Fransa, 1798'de İskenderiye'den başlayarak Mısır işgalini kolaylaştıran gizli girişimler ve askeri misyonlar sayesinde Doğu Akdeniz'de önemli taktiksel üstünlükler elde etmiş fakat Osmanlı-İngiltere ittifakı ile Mısır'dan tahliyesi, Fransa'nın Akdeniz'deki üstünlüğünü kaybetmesine neden olmuştur.²⁸¹ Adriyatik ve Akdeniz'de Fransız üstünlüğünün sona ermesinden sonra Rusya ve İngiltere bu bölgelerdeki ticarete hâkim olmuşlardır. Adriyatik'ten Fransa'nın çıkarılması Balkanların Osmanlı'ya karşı kıskırtılması yönünde Rusya'ya önemli bir fırsat sunmuştur. 1805'te Mısır Valisi olarak atanan Mehmet Ali Paşa 1830'larda Mısır'ın kontrolünü tamamen eline geçirmiştir. Fransız-Osmanlı ilişkileri, 19. yüzyılın ilk yarısında bu defa Rusya ve İngiltere'nin "Doğu Sorunu" çerçevesinde Osmanlı'ya karşı izlediği politikalar karşısında denge oluşturmak amacıyla tekrar düzelmiştir. 1802'de Paris Barışı ile "statu quo ante" gerçekleşmiş ve Fransa ile dostluk ilişkileri yeniden kurulmuştur.²⁸²

4.2. Mehmet Ali Paşa ve Memlûk Beyleri Ekseninde İngiltere ve Fransa'nın Mısır'da Egemenlik Mücadelesi

Mısır valisi olarak III. Selim tarafından atandığı 1805'den başlayıp 1848'de akıl hastalığı nedeniyle azledilmesiyle son bulan Mehmet Ali Paşa'nın hükümrانlık dönemi Mısır'ın modern tarihinde ilginç safhalardan biri olmuştur. 1841'de Osmanlı'ya iade edilene kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmasına rağmen Mısır giderek daha fazla bağımsız bir şekilde idare edilmiştir. Mehmet Ali Paşa büyük bir donanma ve kara gücüyle Mısır eyaletinin geleneksel sınırlarının

²⁸¹ Aksan, a. g. e., s.10-12.

²⁸² Soysal, a. g. m., s.467.

ötesine geçerek Sudan, Girit, Mora, Hicaz, Yemen, Suriye ve hatta Anadolu'nun bazı kesimleri gibi Osmanlı'nın merkezi ve can damarı konumunda ki bölgelerin kontrolünü elde etmiştir. III. Selim'e Vidinli Osman Pasvandoğlu'nu itaat altına alma çabasında destek verirken, Arnavutluk ve Yunanistan'da kendi güç tabanını kurmayı başaran Mehmet Ali Paşa, 19. yüzyılın ilk yirmi yılında III. Selim ve hatta II. Mahmud'a bile sorun olacak şekilde güçlü bir konum elde etmeyi başarmıştır.²⁸³

Vakıf arazilerini vergiye bağlamış iltizam sistemini kaldırarak verimli arazilerin büyük bir kısmını doğrudan kendi kontrolü altına almıştır.²⁸⁴ Orduyu modernleştirip, şeker ve kumaş sanayiini kurmuş, sulama sistemini düzene koyup, tarımı geliştirmiştir ve yönetimini merkezileştirmiştir. Avrupa'ya öğrenci göndermiştir. Aslında, değişim geçiren bir imparatorluktaki iktidar boşluğundan yararlanmayı deneyen Mehmet Ali Paşa reformlarının temelinde Osmanlının reformlarındaki gibi kültürel ve siyasal gelenek ve kadro olmadığından görünürde geçici bir başarı elde etmiştir. Mısır'ın asli unsuru olan Mısır halkı idareye dâhil edilmediği gibi Avrupa'dan getirtilen subaylar ve uzmanlarla Mısır'ın devlet kadroları oluşturulamamıştır.²⁸⁵

1802'de Amiens antlaşması sonunda düşmanlıkların sona ermesiyle Fransa, devrim öncesinde olduğu gibi ve en çok 1803'te Avusturya ve Rusya ile Napolyon'a karşı kurduğu koalisyonla Napolyon'a karşı savaşan İngiltere'yi sıkıntıya sokacak şekilde İstanbul'da hâkimiyetini sağlamış ve tüm kapitülasyonlar yenilenmiştir. 1803'te son İngiliz birliklerinin Mısır'dan ayrılması ile İngiltere'nin, Ortadoğu'daki etkileri bir yüzyıl daha devam edecek olan ilk sömürge girişimi üç yıl gibi kısa bir sürede son bulmuştur. III. Selim'in Fransız yanlısı tutumu ve Napolyon'un başka bölgelerdeki emellerine yönelik İngiliz-Rus iş birliğinin kırılacağı Mısır'daki Osmanlı egemenliğini zayıf da olsa yeniden sağlamıştır.

²⁸³ Aksan s.237.

²⁸⁴ Görgün, a. g. m., s.160.

²⁸⁵ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 2. Basım, Hil Yayınları, s.41-43.

Mehmet Ali Paşa, modern bir ordu kurmak amacıyla teknoloji ve askeri konularda yalnızca İngilizlerin değil aynı zamanda Fransızların fikir ve önerilerine güvenmiştir. Aslında, II. Mahmud'un reform gündemini ve ona karşı rakip olarak gittikçe güçlenen Mehmet Ali Paşa'yı ön plana çıkaran bu durum Napolyon'un Mısır işgalinin ilk sonuçlarından biri olmuştur. Mısır'da 1802'den sonra devam eden güç mücadelesinde İngilizler, Arnavutlar ve Türklere karşı Memlûk beylerini ve Arapları desteklemiştir. Memlûklerin neden olduğu karışıklıklardan bıkan yerel halk ise Mehmet Ali Paşa lehinde bir tutum sergilemiştir.²⁸⁶ Osmanlılar, 17. yüzyıldan bu yana beylerbeyi rütbesiyle Mısır'a gönderdiği valilerden Mısır vilayetinin yıllık vergisini doğru dürüst alamamıştır. Bâb-ı Âli'nin, Mısır'dan aldığı vergiyi düzenli ve miktarı artan bir şekilde alması, oğlu İbrahim Paşa'nın, 1812 yılında Hicaz'da uzun zamandan beri süregelen Vahhabi hareketini bastırması ve özellikle Yunan ihtilalindeki yardımını Bâb-ı Âli nezdinde Mehmet Ali Paşa yönetiminin itibarını arttırmıştır.²⁸⁷

1801'de Fransa'nın Mısır'ı tahliye edilmesini takip eden süreç, kanun ve düzenin tamamen sarsıldığı ve güvenlik sorununun olduğu istikrarsız bir siyasi ortamı beraberinde getirmiştir. Mısır'daki mevcut askeri kuvvetlerin çeşitliliği ve Kahire'de merkezi otoriteyi temsil eden valiliğin etkin bir denetim mekanizmasına sahip olmaması çeşitli gruplara mensup olan askerlerin emirlere itaat etmemesine neden olmuştur. Fransızların kısa süreli de olsa Mısır'ı işgali, Fransız ordusunun ayrılmasından sonra bir otorite boşluğu yaratacak şekilde Memlûk güçlerinin ciddi bir şekilde hasar almasına neden olmuştur. Napolyon, Mısır işgalinin arifesinde Memlûk savaşçılarının iki lideri Murad Bey ve İbrahim Bey'i Kahire'nin dışında gerçekleşen 21 Temmuz 1798'de İmbaba muharebesinde ağır yenilgilere uğratmış ve Murad Bey Yukarı Mısır'a, İbrahim Bey ise Suriye'ye kaçmıştır.

Memlûklerin gücünü tamamen ortadan kaldırmaya kararlı Fransızlar onları ülkenin yönetimine yardımcı olmak için kurulan ve sadece ulema üyelerini atadıkları çeşitli

²⁸⁶ Aksan, a. g. e., s.236-238.

²⁸⁷ Ortaylı, a. g. e., s.43.

divanlardan dışlamışlardır. Dahası, Fransız ordusu hem Yukarı Mısır'da Murad Bey'i hem de Suriye'de İbrahim Bey'i takip etmiş fakat her iki Memlûk Beyine ölümcül bir darbe indirememiştir. Bu başarısızlığın altında yatan neden Mısır'da gittikçe önemli bir rol oynayan bir diğer Avrupa gücü İngiltere'nin İskenderiye'nin doğusundaki Ebu-kır körfezinde Fransızların donanmasını ortadan kaldırması olmuştur. Napolyon, Ebu-kır bozgunundan sonra Suriye'de Cezzar Ahmet Paşa'ya sığınmış olan İbrahim Bey tehdidini ortadan kaldırmak istemişse de 1799'da Fransızların Akka Kalesini kuşatması sırasında İngilizlerin Memlûklere yardım etmesi sonucunda Fransız kuşatması başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Memlûk Beylerinden her ikisinin de varlığını tehdit eden bu iki hayati olayda İngiliz müdahalesi hem onları kurtarmış ve hem de Fransızların Doğu Akdeniz'de kalıcı olma planlarına darbe vurmuştur.

Fransızların ülkeden ayrılmasından sonra 1801'de Mısır'a dönen İbrahim Bey'in gücünün azalması ve yenilmesi sonucunda Memlûklerin liderliğini Murad Bey'in hanesinden Osman Bardisi Bey ve Muhammed Elfi Bey ele geçirmiştir. Fakat bu iki Memlûk beyi de Fransız işgalinin verdiği zararı iş birliği halinde ortadan kaldırmak yerine selefleri gibi iktidar mücadelesinde birbirlerine rakip olmuşlardır. Fransız işgali süresince Memlûk beyleri arasındaki var olan bölünmüşlük ve rakip olma durumu aynı şekilde devam etmiştir. Böylece, Fransızların ayrılmasından sonra Mısır'daki ortam kontrolü yeniden etkin bir şekilde tesis etmek ve kalan Memlûk tehdidi ile kararlı bir şekilde mücadele etmek için Osmanlı için elverişli hale gelmiştir.²⁸⁸

Fransızların tahliyesinden sonra uzun süre sükûnet ve düzen sağlanamayan Mısır'da Osmanlı yönetimiyle Memlûk beyleri arasında mücadele devam etmiştir. Fransızlar karşısındaki başarılarından ötürü Mısır Valisi Koca Hüsrev Paşa tarafından binbaşılığa yükseltelen Mehmet Ali Paşa kargaşa ortamında bütün tarafları birbirine karşı kullanıp Mısır valileri Hüsrev, Tâhir, Ali ve Hurşit paşaları bertaraf ettikten sonra ulema, eşraf ve halkın desteğini almış olarak Mısır valiliğine getirilmiştir

²⁸⁸ Khaled Fahmy, *The Era of Muhammad Ali Pasha, 1805-1848*, Cambridge University Press, 2008, s. 139-141.

(1805). Memlûk beylerinin muhalefete başlaması üzerine düzenlediği bir komplo ile bunların büyük bir kısmını katlettirmiş (1811), böylece hâkimiyeti tamamen eline geçirmiştir.²⁸⁹

Bonapart Mısır'ı istila ettiği zaman, üzerine sevk edilen kıtaların birinde küçük rütbeli bir subay olan Mehmet Ali Paşa, Osmanlı devletinin otoritesinin sarsıldığı bir dönemde Kölemen beylerini ortadan kaldırarak Mısır valiliğini bir oldubitti ile ele geçirmiş ve otoritesini sağlamlaştırmıştır. Orduda, maliyede, tarım ve sanayide II. Mahmud'dan daha önce reformlara girişen Mehmet Ali Paşa, 1830-1839 yılları arasındaki isyanı ile Mısır'ın özerk bir statü kazanmasını sağlamıştır. 1831-1839 arasında Mısır, Filistin, Suriye ve Hicaz'da egemen olan Mehmet Ali Paşa, Tepedelenli Ali Paşa, İşkodralı Mustafa Paşa, Vidinli Pazvandoğlu gibi 18. yüzyıl sonunun büyük ayanları ve derebeyleri gibi sadece hükümrânlık düşünen Osmanlı Rumeli'sinden bir derebeyinin dünya görüşüne sahip bir vali olmuştur.

Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa komutasındaki kuvvetlerin Yunan ihtilalini bastırmaktaki rolü nedeniyle Girit ve Mora valilikleri ayrıca ilaveten Suriye ve Lübnan'ın yönetimi de Mehmet Ali Paşa tarafından istenmiştir. Avrupa için Akdeniz'de siyasal dengeyi değiştirecek bu yeni durumun engellemesi amacıyla 1827'nin 20 Ekim'inde Navarin limanına giren İngiltere, Fransa ve Rusya donanması, limandaki Osmanlı gemilerine baskın yapıp yakmışlardır. Ancak Navarin felaketinden sonra askerlerini ve donanmasını çekerek yardım etmeyen Mehmet Ali'ye bu valilikler verilmemesinden dolayı 1831'de harekete geçen Mehmet Ali, oğlu İbrahim Paşa'yı bu vilayetlerin işgali için göndermiştir.

Bunun üzerine Osmanlı, Rusya ile anlaşmıştır. Rusya'nın 15 bin kadar askeri İstanbul civarına çıkarması ve 1833 Temmuz'unda, Boğazlardan yabancı gemilerin

²⁸⁹ Hilal Görgün, “Mısır, Fransız İşgali ve Sonrası”, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/misir#6-fransiz-ısgali-ve-sonrasi>, (20.09.2022).

geçiş hakkını kendi lehine kısıtlayan Hünkâr İskeleyi Antlaşmasını elde etmesi, İngiltere ve Fransa'nın müdahalesine neden olmuştur. Bu müdahale üzerine Mehmet Ali ve II. Mahmud arasında Nisan 1833'te Kütahya Antlaşması imzalanmış ve Mehmet Ali Paşa'nın istediği valilikler (Hicaz, Sayda, Trablusşam, Suriye, Halep ve Adana) Mısır'ın özerk valisine bırakılmıştır.

Mehmet Ali Paşa'nın bağımsızlık isteği ve bunu sağlamak için uluslararası diplomatik girişimlerde bulunması, Osmanlı devletini İngiltere'ye yakınlaştırmış ve bu nedenle Ağustos 1838'de İngiltere'nin ticari etkinliğini pekiştiren ticaret anlaşması yapılmıştır. 21 Nisan 1839'da Mehmet Ali Paşa'ya karşı savaşa girilmiştir. Osmanlı ordusunun eski düzenden kalma komutanlarının yeteneksizliği ve ordunun eğitimsizliğinden dolayı Nizip'te felaketle sonuçlanan bir meydan savaşı gerçekleşmiştir. Mısır valisi Sultan II. Mahmud'un ölümünden sonra büyük devletlerin müdahalesiyle kendisi için geleceği olmayan bir egemenlik alanından vazgeçip Suriye, Filistin ve Hicaz'dan çekilmiştir. Bu geri çekilme Mısır kuvvetlerinin zaafından veya sadece büyük devletlerin müdahalesinden ileri gelmemiş, yönettiği halkın diline ve varlığına saygı göstermeyen ve Suriye ve Filistin halkını ağır vergilere boğan devlet yönetimi geleneğine sahip olmayan Mehmet Ali Paşa'nın despot idaresine karşı halkın hoşnutsuzluğundan da kaynaklanmıştır.²⁹⁰

Nihayet uzun bir mücadeleden sonra 24 Mayıs 1841 tarihli fermanla Mısır ve Sudan'ın idaresinin irsen, Filistin'in ise kaydıhayat şartıyla vali olarak kendisine bırakılmasıyla yetinmek zorunda kalmıştır. Mısır meselesinin bu şekilde halledilmesinin ardından Mehmet Ali Paşa Osmanlı Devleti'ne bağlı bir siyaset takip etmiştir.²⁹¹

4.3. İngiliz İşgali ve Lord Cromer Yönetimi

²⁹⁰ Ortaylı, a. g. e., s.41-43.

²⁹¹ Hilal Görgün, "Mısır, Fransız İşgali ve Sonrası", (20.09.2022).

15. yüzyıl sonlarında Portekizliler, Güney Afrika'dan dolaşarak denizden Hindistan'a ulaşma imkânını bulmaları ticaret faaliyetinin Akdeniz'den Avrupa'nın Atlas Okyanusu sahillerine geçmesine sebep olmuştur. Portekizliler gerek Hint Okyanusu'nda gerekse Kızıldeniz'de deniz hâkimiyetini sağlayarak bir taraftan Mısır gemilerini imha edip hareket alanlarını daraltırken diğer taraftan da Venedik ve Ceneviz Cumhuriyetlerinin ticari faaliyetlerine önemli darbeler indirmiştir. Böylece, Kızıldeniz ve Akdeniz arasındaki Hint-Avrupa ticaretin zaman içerisinde fakat sürekli bir biçimde Atlantik'e doğru kaymasına neden olmuşlardır. Bundan sonra Hindistan-Avrupa ticaret yolu üzerinde faaliyette bulunan devletlerin rolü kervan yolları üzerindeki transit merkezlerinin önemi günden güne azalmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu bu durumu telafi etmek için Sokullu Mehmet Paşa'nın, Süveyş Kanalı'nı açtırmak suretiyle Hindistan ticaret yolunun İmparatorluk sınırları içinde tekrar Akdeniz'e intikali konusunda girişimleri olmuştur.

Asya-Avrupa arasındaki Süveyş körfezinde yoğunlaşan deniz ticaretinin önemi Ümit Burnu'nun keşfiyle 16. ve 17. yüzyıllar arasında yaklaşık dört yüzyıl süresince azalmıştır. Fakat Kızıl Deniz'in, Hint Okyanusu'nun Akdeniz'e en fazla yaklaşan bir kolu olması dolayısıyla Mısır'ın, Akdeniz ve Hint Okyanusu arasındaki deniz ticaretinde köprü olma niteliğindeki jeopolitik durumu İngilizlerin kanal bölgesi üzerinde bulunan Mısır'a hâkim olmalarını gerektirmiştir. Zira İngiltere ile Hindistan arasında Afrika'nın güneyinden geçerek yapılan kara ve deniz ticaretinin sürelerinin çok uzun olması Süveyş Kanalı'nın açılmasını tekrar gündeme getirmiştir.²⁹²

Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağlama düşüncesi antik dönemlere dayanmakla beraber en son olarak Napolyon'un Mısır'ı işgali (1798) sırasında Süveyş kanalını açmak için yeniden girişimlere başlanmıştır. Fakat Napolyon'un girişiminden de Akdeniz ve Kızıldeniz arasında seviye farkı bulunduğu yolunda yapılan tespitler yüzünden ve

²⁹² Danyal Bediz, "Süveyş Kanalı'nın Önemi", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt:9, sayı.3, 1951, s.330-333.

mevcut siyasi ortam sebebiyle vazgeçilmiştir. Akdeniz’le Kızıldeniz’i birbirine bağlama hususunda kayda değer bir faaliyette bulunulmamıştır.

Mısır Valisi Said Paşa’nın 1854 yılında göreve başlamasının hemen arkasından kanal meselesi Said Paşa’nın İskenderiye’den öğrencilik dönemi arkadaşı olan Fransız mühendis Ferdinand de Lesseps tarafından tekrar gündeme getirilmiştir. 1856’da Fransız Ferdinand de Lesseps’e Bâb-ı Âli’nin onay vermemesine rağmen Süveyş Kanalı’nın yapımına başlanmıştır. Süveyş Kanalı’nın inşaatı 25 Nisan 1859’da başlamış ve 16 Kasım 1869’da tamamlanmıştır. Said Paşa’nın Avrupa bankalarından büyük miktarda faizle para alması malî durumu ağırlaştırmıştır.

Said Paşa’nın 1863’te vefatından sonra yerine İbrahim Paşa’nın oğullarından İsmail Paşa vali olmuştur. Mısır’ın daha fazla özerklik alanına sahip olması için uğraşan İsmail Paşa yayılmacı bir politika izlemiştir. 1872’de Avrupa devletleriyle borç antlaşması yapma yetkisini elde eden İsmail Paşa malî krizden kurtulabilmek için zamanla Batılı devletlere daha fazla borçlanmak zorunda kalmıştır. İsmail Paşa’nın yönetiminde (1863-1879) Avrupalılaşıma çabaları ve yapılan yatırımların İngiliz çıkarlarına hizmet etmesi Mısır’ı iflasa sürüklemiştir. İsmail Paşa bir taraftan halktan alınan vergileri arttırmış diğer taraftan 1869 yılında açılan Süveyş Kanalı’nın kendisine ait hisse senetlerini İngiltere’ye satmıştır. Ayrıca, Said Paşa zamanında kanal şirketinden satın alınan hisse senetleri ciddi finansal güçlükler yüzünden 1875’te değerinin çok altında İngiltere’ye satılmıştır. Ancak bütün bunlar Mısır maliyesinin iflâsını engelleyememiştir.²⁹³ Mehmet Ali Paşa’nın oğullarından Said Paşa döneminde inşaatına başlanan ve 1869’da açılan Süveyş Kanalı Mısır ve Fransa ortak sermayesi ile inşa edilmiştir. İngiltere’nin Asya ile olan ticaretini ve Hindistan’daki hâkimiyetini tehlikeye atacağı endişesi nedeniyle kanalın açılmasından memnun olmayan İngiltere Mısır’ın borçlarından faydalanarak kanal

²⁹³ Hilal Görgün ve Mustafa L. Bilge, “Mısır”, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/misir#6-fransiz-iskali-ve-sonrasi>, (20.09.2022).

hisselerinden satın almış ve nakit olarak 4 milyon pound ödemiş ve Süveyş Kanalı'nın en büyük hissedarı olmuştur.²⁹⁴

İngiltere ve Fransa'nın Mısır borçlarının ödenmesi konusunda Kahire'ye ve Bâb-ı Âli'ye yaptığı baskı sonucunda 1876'da alacaklı Avrupa devletlerinin temsilcilerinin yer aldığı bir Düyûn-ı Umûmiyye Sandığı kurulmuştur. Böylece, Mısır maliyesi İngiltere ve Fransa'nın kontrolü altına girmiştir.²⁹⁵ İngilizlerin, alınan tedbirlerden tatmin olmaması üzerine Kasım 1876'da "ikili kontrol" oluşturularak iki Avrupalı genel müfettiş gelir ve giderleri takip etmeye başlamış ve daha sonra kurulan hükümete Avrupalı bakanlar da tayin edilmiştir. İngiltere ve Fransa'nın baskısıyla II. Abdülhamid Haziran 1879'da İsmail Paşa'yı azledip yerine oğlu Tevfik Paşa'yı tayin etmiştir.²⁹⁶

İngiltere ve Fransa 19. yüzyılın başlarından itibaren Mısır'da etkinliğini artıran iki önemli devlet olmuştur. Her iki ülkenin ticari ilişkilerinde ve hammadde temininde Mısır'ın önemi giderek artmıştır. Mısır'daki ekilebilir alanların çoğu Avrupa'da gelişen tekstil sanayinin ihtiyacını karşılayacak şekilde pamuk ekimine ayrılmıştır. Avrupalıların finansmanıyla İskenderiye-Süveyş demiryolu hattı ve Süveyş Kanalı açılmıştır.²⁹⁷

Tevfik Paşa'nın Avrupalı güçlerle iş birliği yapması ve Mısır'ın maddi durumunun gittikçe kötüleşmesi ordudaki Mısır kökenli askerlerin tepkisini çekmiştir. Albay Ahmed Urabi önderliğinde bir grup asker, 1881'de Mısır halkını temsil edecek yeni bir meclis, anayasa ve başka taleplerle Tevfik Paşa ile karşı karşıya gelmiştir. Bu durumu, Süveyş Kanalı'nın hisselerini elinde bulundurması nedeniyle hoş

²⁹⁴ Zülal Zengin, "Japon ve Mısır Modernleşmesinin Etkileşim Süreci: Mustafa Kâmil Paşa (1874-1908) Örneği", YLT, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2016, s.38-39.

²⁹⁵ Görgün, "Mısır Vilayetinde Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi", s.171.

²⁹⁶ Görgün ve Bilge, "Mısır", 20.09.2022.

²⁹⁷ Görgün, "Mısır Vilayetinde Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi", s.171

karşılamayan İngiltere, Mısır'ın yönetimine el koymuş ve Urabi Paşa'yı yargılayarak Seylan adasına sürgüne göndermiştir. Mısır işgalini kendi adına değil, Hıdivin otoritesini geri getirmek ve asileri cezalandırmak amacıyla yaptığını iddia eden İngiltere'nin asıl politikası Süveyş Kanalı'nın kontrolünü tamamen elinde tutmak ve başka bir güce kanal üzerinde söz sahibi olma hakkı tanımamak olmuştur. Ayrıca, İngiltere'nin bu girişimi Fransa'nın daha önce Mısır'ı işgal etmesini ve Mısır hükümetinin borçlarını ödeyememesi durumunda Mısır maliyesindeki İngiliz çıkarlarının tehlikeye girmesini önlemek amacını taşımıştır.

298

Avrupalı güçlerin Mısır'ın iç işlerine doğrudan müdahalesine karşı olan Mısırlıların el-Hizbü'l-vatanî adı altında Urabi Paşa etrafında toplanarak başlattığı ayaklanmayı (Haziran 1882) fırsat bilen İngiltere İskenderiye'yi topa tutmuştur (Temmuz 1882). İngiltere, 13 Eylül 1882'de Urabi Paşa taraftarları ile İngiliz ordusu arasında Kahire yakınlarındaki Tellülkebîr'de meydana gelen çarpışmalardan sonra Mısır'ı fiilen işgal etmiştir. Bâb-ı Âli ve 1881'de Tunus'u işgal eden Fransa başta olmak üzere diğer bazı Avrupalı devletleri bu işgale şiddetle karşı çıkmıştır. İngiltere asayiş sağlanınca Mısır'ı boşaltacağını ve Osmanlı Devleti'nin hükümrانlık haklarının bâki olduğunu belirtmişse de askerlerini 20. yüzyılın ortalarına kadar Mısır'dan çekmemiştir.²⁹⁹

Böylece, Tellülkebîr'de Urabi Paşa birliklerinin yenilgisi sonucunda meydana gelen İngiltere'nin Mısır'a askeri müdahalesi 1952'de sona erecek 70 yıllık bir işgalin ilk adımlarını oluşturmuştur. Mısır'da artan hoşnutsuzluk sonucunda Avrupalı güçlerin dikkatleri Mısır'a çevrilmiş ve İngiltere'nin güvenliği ve devamlılığı açısından stratejik konumda olan Mısır ve Kanal, İngiltere'nin “emperyal savunma alanı” haline gelerek göz ardı edilemeyecek kadar hayati bir öneme sahip olmuştur.

²⁹⁸ Zengin, “Japon ve Mısır Modernleşmesinin Etkileşim Süreci: Mustafa Kâmil Paşa (1874-1908) Örneği”, s.41-42.

²⁹⁹ Görgün ve Bilge, “Mısır”, 20.09.2022.

Bununla beraber, İngilizlerin Mısır'ı işgali Süveyş Kanalı'nın açılmasından başlamak üzere İsmail Paşa'nın Avrupalı güçlerin müdahalesini gerektiren malî savurganlığı, askeri müdahaleyi zorunlu kılan Urabi Paşa ve hareketi ile son tahlilde Fransa'nın Mısır konusunda İngilizlerle iş birliğini yapmayı reddetmesi gibi “şanslı kazalar” neticesinde gerçekleşmiştir,

İngiltere'nin “tacın incisi” olarak gördüğü Hindistan'a giden yoldaki Mısır'da Fransız işgalinin sonlandırılmasından sonra İngiltere'nin yüzyıl boyunca takip edeceği politikası “İngiliz çıkarlarına ölümcül bir darbe olacağı düşüncesiyle Mısır'a herhangi bir büyük Avrupa gücünün sahip olmaması” temelinde gelişmiştir. İngiltere'nin başlangıçta kanalın açılmasına itiraz etmesine rağmen Süveyş Kanalı'nın 1869'da açılması neticesinde İngiltere-Hindistan rotası birkaç hafta ve binlerce mil kısalmıştır. 1875'e gelindiğinde kanaldan geçen gemilerin yaklaşık yüzde sekseni İngilizlere ait olmuştur. 1857'de Büyük Hint İsyanı gibi yeni bir Hint isyanı tehdidi veya Rusya'nın Asya üzerinden saldırı ihtimaline karşı Hindistan'a ulaşımın kolay ve hızlı olması nedeniyle İngiltere için yalnızca ticari değil aynı zamanda stratejik anlamda da bir öneme sahip olmuştur.

İngiltere, Mısır'a kalıcı olmak niyetiyle müdahale etmediğini ve Mısır'daki askeri işgalin geçici olduğunu belirtmesine rağmen Mısır'da istenilen düzenlemeler hayata geçirilmedikçe ve kalıcı olmalarını sağlayacak tatminkâr garantiler sağlanmadıkça Mısır'ı tahliye etmek istememiştir. Bu durum İngiltere'nin Mısır politikasının temelini oluşturmuştur. Bu nedenle, Mısır'da yeni dönemde başkonsolos Edward Malet'in yerine sömürge yönetim tecrübesi olan ve öz-yönetimin kurumlarının gelişme sürecine aşina bir başkonsolostan daha fazlası olabilecek biri olarak 11 Eylül 1883'te de Evelyn Baring (Lord Cromer) Mısır'daki İngiliz temsilci ve başkonsolos olarak görevine başlamıştır.³⁰⁰ İngilizler Mısır'da fazla kalmamayı planlamış olmalarına rağmen bu süre boyunca Mısır'ın kaynaklarını oldukça iyi

³⁰⁰ Fatih Özçelik ve Mustafa Öztürk, “İngiltere'nin Mısır'ı İşgali ve “Taçsız Hükümdar” Lord Cromer'in Mısır İdaresi (Eylül 1883-Mart 1907)”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt. 31, sayı.1, 2021, s.481.

kullanmışlardır. Mısır'daki İngiliz yönetiminin temsilcisi Lord Cromer Mısır'da 24 yıl görev yapmıştır.³⁰¹

Mısır sorununun uluslararası gündeme taşınması ve statükonun bozulması kaygısından dolayı Mısır'ın ilhakını hayata geçiremeyen İngiltere Mısır'da Osmanlı hukuku ve Avrupalı güçlerin kapitülasyonlar ve uluslararası sözleşmelerden doğan haklarının korunacağı bir politika izlemeye karar vermiştir. Bu durumda Mısır'ın tahliyesi ya da reform programlarının başlatılması gibi iki seçenek üzerinde duran Lord Cromer'e göre Mısır'ın tahliyesi, keyfi idare anlayışının yeniden hâkim olduğu otokratik yönetime geri dönüşken reform politikasının uygulanması ise tahliyenin süresiz uzaması anlamına gelmiştir. Reformların uygulanması fikri Avrupalı güçlerin reformlar için ikna edilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu durum ise Mısır'da yapılması gereken reformların önünde uluslararası bir engel teşkil etmiştir. Avrupalı güçlerin ikna edilmesinin zaman alabileceği ve dolayısıyla reform girişiminin başarısızlıkla sonuçlanma ihtimali ise Fransızların bu işi üstlenerek Mısır'a karşı Fransız ilgisinin işgalle sonuçlanması tehdidini ortaya çıkarmıştır. Lord Granville bildirisinde ve Lord Dufferin'in 3 Ocak 1883 tarihli raporunda belirtildiği gibi Mısır'da reformların yapılabilmesi için Mısır'ın İngiliz rehberliği altına sokulması gerekli hale gelmiştir.³⁰²

Mısır idaresinin içinde bulunduğu mali zorluklardan dolayı Sudan'ın terk edilmesi gerekliliğini dile getiren 4 Ocak 1884 tarihli Lord Granville'nin telgrafı ile Mısır hükümeti üzerinde İngiltere'nin tavsiye ve rehberlik misyonunun yerini daha da sağlamlaştırdığı ve zorunlu tavsiyeye dönüştürdüğü yeni bir dönem başlamıştır. Bu yeni dönemde, Mısır idarecilerinin Mısır'daki İngiliz başkonsolosunun tavsiyelerini dinlemek zorunda olduğu İngiliz tavsiyelerini dinlemeyecek olanların ise görevlerini dinleyecek olanlara bırakacağı bir sistem kurulması istenmiştir. Böylece, İngiltere'nin Mısır'daki dolaylı yönetiminin de temelleri atılmıştır. Bu tarihten

³⁰¹ Zengin, "Japon ve Mısır Modernleşmesinin Etkileşim Süreci", s.43.

³⁰² Özçelik ve Öztürk, a. g. m., s.482.

sonra Hıdiv ve hükümeti Mısır'ın yasal idarecileri olacak fakat pratikte ise Mısır idaresi, İngiliz başkonsolosunun emrinde, onun gözetim ve denetimde altında kalacaktır.³⁰³ 1892'de Tefvîk Paşa'nın ölmesi üzerine yerine oğlu II. Abbas Hilmi'nin geçmesiyle kendi bakanlarını seçmek isteyen yeni Hıdiv, karşısında Lord Cromer'i bulmuş, ikili arasındaki çatışma yıllarca süregelmiştir.³⁰⁴ Urabi yenilgisi sonrası İngiltere'nin gücünden çekinmekte olan Mısır halkı için Mısır'ın bağımsızlığı adına mücadele verecek olan ve Urabi Paşa'nın takipçilerinden Latif Salim'in kurduğu, Hizb el-Vatanî hareketinin başına geçen (1907) Mustafa Kâmil Paşa 1900 yılında kendi gazetesi olan El-Liva'da İngiliz işgalinin sonlandırılması gerektiğini ve bunun da Osmanlı'nın desteğiyle mümkün olacağına dair yayınlar yapmıştır.³⁰⁵ Aynı zamanda İngiliz İşgaline karşı Fransa'yı da kendi tarafında tutmaya gayret eden Kâmil Paşa, Mısırlıların gerçek bir milli kimliğe sahip olmadığını ve İngilizlerin rehberliği olmaksızın kendilerini yönetmekten aciz, batıl inançlara sahip dini fanatikler olduğunu iddia eden Lord Cromer'in her zaman karşısında olmuştur.³⁰⁶ Mustafa Kamil'in çabaları 1919'daki İngiltere karşıtı devrimin gerçekleşmesine katkıda bulunan Mısır'daki modern milliyetçi hareketin temelini oluşturmuştur.³⁰⁷ 1906 yılında Dinşavay köyünde bir grup İngiliz askerinin çıkardığı yangın nedeniyle köylüler ve İngiliz askerleri arasında yaşanan çatışma sonrasında Kâmil Paşa'nın Londra'ya gidip doğrudan İngiliz hükümetinden Lord Cromer'in görevden alınmasını talep etmesi ve İngiliz işgaline karşı söylemlerini artırması Cromer'in 1907'de emekliye ayrılmasıyla sonuçlanmıştır. Aynı yıl, İngiltere tarafından Mısır toprağı olarak kabul edilen Sina yarımadasındaki Taba meselesi de Müslümanların yanı sıra Hristiyan Mısırlıların da Mustafa Kamil'i desteklemesini sağlamıştır.³⁰⁸

³⁰³ Özçelik ve Öztürk, a. g. m., s.484.

³⁰⁴ Zengin, "Japon ve Mısır Modernleşmesinin Etkileşim Süreci", s.43.

³⁰⁵ Zengin, s.53.

³⁰⁶ Zengin, s.57.

³⁰⁷ Zengin, s.54.

³⁰⁸ Zengin, s.59.

İsmail Paşa'nın son döneminde ve işgal öncesinde belli taleplerde bulunan okumuş kesimin ve büyük toprak sahiplerinin sindirilmiş olmasından dolayı işgale karşı bir hoşnutsuzluk veya muhalefet belirtisi görülmemiştir. 1892'ye kadar İngilizlerin Mısır'da karşılaştıkları en acil sorunlar uluslararası nitelikte olmuş ve işgale karşı muhalefet özellikle tahliyenin bir an evvel gerçekleşmesi için Mısır'da kapitülasyonlar ve uluslararası düzenlemelerin kendisine tanıdığı imkânlar ölçüsünde Fransızlardan gelmiştir.³⁰⁹

II. Abdülhamid'in Mayıs 1887'de Mısır'ın tahliyesi için gerekli şartların sağlanmasına yönelik sözleşmeyi Fransa ve Rusya tehdidinden dolayı imzalanmaktan kaçınması İngilizlerin elini güçlendirmiştir. Ayrıca, Akdeniz'de güç dengesinin Fransızlar lehine bozulmaya başlaması da İngilizleri Mısır'da geçici olduklarına dair politikalarını gözden geçirmelerine neden olmuştur.

Mısır maliyenin ödemeleri yapma gücüne kavuşması neticesinde Lord Cromer, Mısır sahnesindeki esas aktör olmaya başlamıştır. Lord Cromer'in yerini sağlamlaştırması ise 15 Ocak 1893'te "İngilizlere yakın ve onlara karşı uysal" olduğunu düşündüğü Başbakan Mustafa Fehmi Paşa'nın Abbas Hilmi Paşa tarafından istifasının istenip yerine Mustafa Fahri Paşa'nın atandığı başbakanlık krizi sırasında olmuştur. Her şey olup bittikten sonra gelişmelerden haberi olan Lord Cromer bu durumu kendi gücüne bir darbe ve Mısır'da İngiltere'nin konumuna doğrudan bir meydan okuma olarak değerlendirmiştir. İngiltere'ye durum hemen bildirilmiş ve Hıdiv 'in bu konuda geri adım atması, İngilizlerin tavsiyeleri doğrultusunda Mustafa Fahri Paşa'nın yerine Riyaz Paşa'nın gelmesi ortak bir kararla kabul edilmiştir.³¹⁰

Mısır'ı tahliye etmeye niyeti olmayan İngilizler, Hıdivin de İngilizlerin tavsiyesi dışında hareket etmesini onaylamamışlardır. Böylece Lord Cromer'in dolaylı

³⁰⁹ Özçelik ve Öztürk, a. g. m., s.485.

³¹⁰ Özçelik ve Öztürk, a. g. m., s.487.

yönetimi ise daha görünür hale gelmiştir. Avrupa güç dengesi ve siyasi atmosferin gerginleşmesi nedeniyle İngiliz işgali geçici olmaktan çıkmış ve işgalin kalıcı olması yönünde uygulamalara başvurulmuştur. Mısır'ı İngiltere'nin himayesindeki bir ülke gibi yöneten Lord Cromer'in 24 yıllık aralıksız görev süresince kendi belirlediği ve uyguladığı politikalar ise işgalin kalıcılığında önemli etkenlerden biri olmuştur. Mısırlıların idaresine bırakılan idari alanlar zamanla İngilizlerin kontrolüne geçmiş ve Hıdiv ve bakanları İngilizlerin politikalarını uygulayan birer araçtan fazlası olamamıştır. Mısır'ın maliyesinin güçlenmesi ve refah seviyesinin yükseltilmesi sağlanmışsa da Mısır İngiltere'nin dokuma endüstrisinin hammadde tedarikçisi olmaktan öteye geçememiştir. Mısır'ın yerli sanayisinin serbest ticaret ilkeleri kılıfı altında gelişiminin önüne geçilmiştir.³¹¹

İngiltere'nin Mısır'ı işgal ettiği, Urabi Paşanın milliyetçi ayaklanmasına son verdiği 1882 ile 1907 arasında, İngiltere'nin Mısır'daki temsilcisi, Mısır'ın efendisi, Cromer Lordu Evelyn Baring olmuştur. 30 Temmuz 1907'de Avam Kamarasında, Cromer'e Mısır'da yaptıklarının ödülü olarak elli bin sterlin emeklilik ikramiyesi verme tasarısını destekleyen Balfour, “Mısır'ı Cromer var etti” demiştir.³¹²

4.4.İngiltere ve Fransa'nın Süveyş Kanalı Politikaları

1798'te Napolyon'un Mısır'ı işgali dönemin sömürgeci devletleri arasındaki Akdeniz'deki güç mücadelesinde önemli bir başlangıç noktası olmuştur. Akdeniz ve Kızıldeniz'i birbirine bağlayan konumu ve Asya ve Afrika'nın geçiş noktası olma özelliği ile Hindistan yolu üzerinde ticari açıdan önemli bir kavşak noktası olan Mısır 18. ve 19. yüzyılda sömürgeci güçlerin nüfuz mücadelesi alanına dönüşmüştür.

³¹¹ Özçelik ve Öztürk, a. g. m., s.493.

³¹² Said, a. g. e., s.45.

Osmanlı'nın çöküşünün ardından gerçekleşebilecek muhtemel bir paylaşımda Mısır Fransızların gelecekteki kolonisi olarak görülmüştür. Yedi Yıl Savaşları ve Fransa'nın Hindistan'daki müstemlekelerini kaybetmesinin ardından Fransa'nın Mısır'a yerleşmesinin önemi giderek artmıştır. Mısır'ın işgalinin Fransa açısından başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından İngiltere ve Fransa arasındaki rekabet İngiltere'nin lehine bir vaziyet almaya başlamıştır. İngiltere'nin doğunun zengin kaynakları ile bağlantısını kesmek amacıyla Fransızların denetiminde olacak yeni bir yolun arayışı ile birlikte antik dönemlerden bu yana farklı zamanlarda gündeme gelmiş olan Süveyş Kanalı'nın açılması düşüncesi Napolyon tarafından tekrar ele alınmıştır. Siyasi ortam ve iki deniz arasındaki yükseklik farkı iddiası çalışmaları durdurmuştur. Süveyş Kanalı Sudan ve Kızıldeniz sahil güzergâhı boyunca kuzeyden güneye doğru Nil'in suladığı bereketli topraklarda uzanan bir koridorun üzerinde bulunan Mısır için Nil Nehri kadar önemli olmuştur.

Mısır'ın işgalinin Hindistan'ın savunmasında stratejik bir öneme sahip olması İngiltere'yi Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumaya itmiştir. Rusya'nın Akdeniz'de üstünlük elde etme çabaları İngiltere'nin Hindistan ile olan bağlantısını tehdit etmesi ve Fransa'yı Mısır'dan çıkarmak ya da en azından sınırlandırmak arzusu İngiltere'nin bu politikayı benimsemesine neden olmuştur. İngiltere bu dönemde Osmanlı Devleti'nin siyasi bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü Doğu'daki İngiliz sömürgelerinin güvenliği için gerekli görmüştür.³¹³

Osmanlı Devleti'nin verdiği haklar sayesinde zaten Mısır'da ticaretlerini geliştiren Fransızlar dışında Mısır'dan önce Süveyş yolu ile Hindistan arasında ticaret yaparak Kızıldeniz'de varlığını korumaya çalışan İngiltere'de giderek güçlü bir ticaret ağı kurmaya başlamıştır. Kızıldeniz'i Fransız hâkimiyetine alabilmek için Mısır'ı işgal eden Napolyon'un başarısızlığa uğramasına rağmen Fransızların Mısır üzerindeki ilgisi devam etmiştir. Bu doğrultuda Ferdinand de Lesseps, kanalı açmak için Osmanlı Devleti'nden izin istemiş fakat Mısır'da mutlak bir otoriteye sahip olmayan

³¹³ Çınar, a. g. m., s.395.

Osmanlı Devleti sömürgeci güçlerin Mısır'a olan ilgisinin daha fazla artabileceği endişesiyle kanalın açılmasına tereddütle yaklaşmıştır. Mısır ile ilgili haklarını ve hukukunu tehdit etmeyecek şekilde bir çözüm bulmaya çalışan Osmanlı, kanal yapımı ile ilgili meselede İngiltere ve Fransa arasında kalmıştır. Osmanlı idaresinin zayıfladığı Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır'da ağırlığı artan yabancılara ait projeler arasında Süveyş Kanalı en önemlileri arasında olmuştur. Mehmet Ali Paşa, ülkeye yabancı devletlerin müdahalesini önlemek ve Mısır'da, Osmanlı Devleti'ni zora sokan “*Boğazlar meselesi*” gibi bir soruna yol açmamak amacıyla projeye sıcak bakmamıştır. Mehmet Ali Paşa ve halefi Abbas Paşa, Süveyş Kanalı'nın açılmasına Mısır'ın bağımsızlığını tehlikeye atacağı gerekçesi ile karşı çıkmıştır.³¹⁴

Avrupalı güçlerin mücadele alanına dönüşeceği endişesiyle kanalın açılmasına tereddütle yaklaşılmasına rağmen Mısır'da üstünlük kurma çabasında olan İngiltere ve Fransa arasındaki rekabette İskenderiye ile Süveyş arasında Kahire üzerinden geçen bir demiryolu yapılması gündeme gelmiştir. Osmanlı'nın tekrar Mısır'a hâkim olabilme endişesi ile Abbas Hilmi Paşa döneminde İngilizlerin demiryolu projesi onaylanmıştır.³¹⁵ 1854'te Said Halim Paşa'nın Mısır Valisi olması siyasi dengeleri değiştirmiş ve Süveyş Kanal'ı projesi Osmanlı'dan bağımsızlığı elde etmenin bir yolu olarak görülmeye başlanmıştır.

Fransa'nın liderliğinde yürütülen projenin başarılı olması durumunda İngiltere, Hindistan ile bağlantısının kesileceği ve Ümit Burnu üzerindeki mevcut ticaret rotalarındaki üstünlüğünü kaybedeceği endişesiyle kanal projesine karşı çıkmıştır. Ayrıca, Mısır'da ortaya çıkan bağımsızlık hareketleri ve Mısır'ın Fransa'nın nüfuzuna gireceği endişesi İngiltere'nin kanal projesine karşı çıkma sebepleri arasında yer almıştır.

³¹⁴ Akalın, “Süveyş Kanalı Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi 1854-1882”, s.18.

³¹⁵ Çınar, a. g. m., s.396.

Kanal'ın Asya ve Avrupa gibi birbirleriyle ticari ilişkileri olan iki kıta arasında kısa ve ekonomik bir ulaşım güzergâhı olması yüzyıllardır Çanakkale ve İstanbul Boğazları aracılığıyla gerçekleştirilen transit ticaretin değerinin Ortadoğu için azalmasıyla onu rakipsiz hale getirmiştir. Ayrıca, ticaretin ana rotasının Ümit Burnu'ndan uzaklaşarak Doğu Akdeniz'de eski ticaret yolunun tekrar canlanmasına neden olmuş ve Akdeniz'in stratejik önemini arttırmıştır.

Mısır'ın siyasi, ticari ve ekonomik açıdan zenginleşmesinin yanı sıra Basra Körfezi'nde var olan petrolün Akdeniz yolu ile Avrupa'ya taşınması, endüstriyel açıdan gelişmiş ekonomilere sahip sömürgeci devletlerin Doğu'nun hammadde kaynaklarına ulaşması Süveyş Kanalı aracılığı ile daha kolay, hızlı ve ekonomik hale gelmiştir. İngilizler denizlerdeki üstünlüklerini koruduğu sürece daha avantajlı oldukları Ümit Burnu rotası dışında Mısır üzerinden Fransa'ya Hint Okyanusu'na ulaşma imkânı sağlayacak farklı bir rotanın ortaya çıkaracağı stratejik sorunların önemsiz olduğu düşüncesini zamanla benimsemiş ve özellikle İngiltere Başbakanı Gladstone'un hayatını kaybetmesi İngilizlerin politikalarında değişikliğe gitmelerine neden olmuştur.³¹⁶ İngiltere'nin kanala yönelik politikasının değişmesinin ardından Girit Ayaklanması esnasında İsmail Paşa'nın Mısır ordusunu Girit'e göndermesi sayesinde Sultan Abdülaziz 1866 yılındaki fermanıyla kanal açılması için Lesseps'e verilen imtiyazları onaylanmıştır.³¹⁷

Başlangıçta İngilizlerin karşı çıktıkları Kanal'ın 1869'da açılmasıyla kontrolün Fransa'nın elinde olmasından endişelenen İngiltere, 1875'de kanal masrafları nedeniyle iflasın eşiğine gelen ve borçları ödeyebilmek için kanal hisselerini satılığa çıkaran İsmail Paşa'dan kanalın yarı hissesini satın alarak Kanal'da söz sahibi olmuştur. Hint yolunun güvenliğini sağlamak ve daha da önemlisi İngiliz İmparatorluğu'nun varlığını korumak isteyen İngiltere, bir süre sonra da Süveyş

³¹⁶ Çınar, a. g. m., s.399.

³¹⁷ Çınar, a. g. m., s.400.

Kanalı'nın yönetimini tamamen ele geçirmek için 1882'de Mısır'ı işgal etmiştir. Böylece Mısır'daki İngiliz hâkimiyeti başlamıştır.

İngiltere'nin, Avrupa güç dengesi politikası doğrultusunda sürdürdüğü Osmanlı Devleti'nin varlığının devam ettirilmesi politikası kanalın açılmasıyla önemini kaybetmeye başlamıştır. Avrupa'nın aşırı baskısının Mısır milliyetçiliğini güçlendirdiği bu yeni dönemde Urabî Paşa önderliğindeki isyan sonucunda bir İngiliz filosunun İskenderiye'ye bombalı saldırısı kanalın İngilizlerin eline geçmesini sağlamış ve böylece İngilizler tüm Mısır'ı işgal ederek tam hâkimiyeti elde etmişlerdir. Urabî Paşa isyanının verdiği fırsatı kullanarak kanala el koyma yönünde hareket eden İngiltere'nin bu adımı kanalın tarafsızlığının ihlali anlamına gelmekteyse de aslında Mısır'da hâkimiyeti ele geçiren İngiltere, kanalı fiilen kontrol altına almayı başarmıştır. İngiltere, Mısır'da Osmanlı'nın otoritesine darbe vurmak ve Mısır'la bağlarını zayıflatmak yönünde ilk adımı, Osmanlı Devleti'nin 1882 ayaklanmasını bastırmak için destek göndermesini engelleyerek atmıştır. Sudan'ın 1898'de ele geçirilmesi, onu takiben 1899'da İngiliz-Mısır ortak egemenliğinin kurulması, İngiltere'nin Mısır'da Osmanlı Devleti'nin yerini aldığı diğer bir göstergesi olmuştur.

İngiltere, 1875 yılında Kanal Şirketi'nin hisselerinin %44'ünü elde etmiş ve en büyük pay sahibi olarak idari ve mali kontrol yetkisine sahip olmuştur. Mısır maliyesinin giderek bozulması üzerine borç faizlerini ödemek için başka yol bulamayan İsmail Paşa, Mısır maliyesini denetim altına alınmasını sağlayacak Duyun-ı Umumîye İdaresi'nin kurulmasını kabul etmek zorunda kalmıştır. İkili Kontrol diye anılan düzenleme ile Mısır'ın mevcut borçları konsolide edilerek uluslararası bir konsorsiyum Mısır hazinesinin yönetimini devralmıştır. İkili Yönetim'in ilk uygulaması, Mısır Valisi'nin kanalın kârı üzerinden %15 kâr payı hakkını satmak olmuştur.³¹⁸

³¹⁸ Çınar, a. g. m., s.404.

İngiltere'nin ticaret hacmi arttıkça Hindistan, Singapur, Hong Kong ve Avustralya arasında bağlantı olarak görülen kanal İngiliz İmparatorluğunun hem destek noktası hem de en kırılgan noktası olmuştur. İngiltere için Süveyş Kanalı'nın kontrolü sahip olduğu deniz üstünlüğünün sürekliliğini muhafaza etmek anlamını taşımıştır. Bu durum aynı zamanda Mısır'ın güvenliği ve refahı ile ilgili İngiliz hükümetinin önemli bir rol üstlenmesini gerekli hale getirmiştir. İngiltere, kanalın Rusya, Almanya ve Fransa gibi rakip sömürgeci güçlerin eline geçmesi halinde tüm İngiliz İmparatorluğunun parçalanabilme tehlikesini ileri sürerek Afganistan, İran, Ortadoğu içlerine ve Doğu Afrika kıyılarına yayılmasını bu şekilde meşrulaştırmıştır. İngilizler I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Mısır'ı tamamen işgal etmiş ve ülkeyi doğrudan kendi yönetimleri altına almışlardır.

5. SONUÇ

Rönesans ve reform hareketleri, bilim ve teknikteki ilerleme, coğrafi keşifler, ekonomi alanında uygulanan merkantilist politikalar, sömürgeciliğin yaygınlaşması modern Avrupa'nın ortaya çıkmasında önemli etkileri olmuştur. Avrupa güçlerin çoğunun yer aldığı ve görünürde Protestanlar ve Katolikler arasında dini anlaşmazlıklar merkezinde yürütülen, Avrupa tarihinin uzun soluklu ve yıkıcı savaşlarından olan Seksen Yıl ve Otuz yıl Savaşları Protestanların zaferiyle sonuçlanmıştır. Aslında, Avrupa egemenliği için verilen bu savaşın ardından Avrupa'daki güç dengelerini değiştiren Westphalia Barışı yapılmıştır. Bundan sonra Avrupa'nın gelişmiş bir bölgesi olan Almanya'nın bu savaştan parçalanarak çıkması sonucunda Avrupa'nın liderliği Avrupa'nın en önemli gücü haline gelen Fransa'ya ait olmuştur.

Westphalia Barışı'ndan önce yaklaşık yüz elli yıl boyunca Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nun Avrupa'yı tek bir hükümrانlık çatısı altında toplama amacı Fransa'nın Avrupa siyasetinde etkin bir konuma sahip olması ile sonuçlanmıştır. Buna karşılık İspanya Veraset Savaşları sonunda imzalan 1713 Utrecht Barışı sonrasında kurulan güç dengesi sisteminin Avrupa güçlerinden herhangi birinin tek

yanlı girişimi ile bozulmasına yönelik her türlü girişimi engelleme çabası İngiltere'nin dış politikasının ana hatlarını oluşturmuştur. Dünya çapındaki imparatorlukların yerini ulus-devletlere bıraktığı ve modern çağın başlangıcı sayılabilecek bu anlaşma sonrasında İngiltere daha da güçlenerek güç dengesinin sağlanması belirleyici bir rol edinmiştir. Westphalia ve Utrecht antlaşmalarının sağladığı güç dengesi sisteminin İngiltere'nin lehine değişmesinden sonra bu devletin 18. yüzyılda karşılaştığı en zorlu mücadelelerden biri olan Yedi Yıl Savaşları'nın (1756-1763) ardından Fransa'nın okyanus ötesi toprakları, dünyanın yeni başat gücü olan İngiltere'nin kontrolü altına girmiştir. 1763'te, Paris Antlaşması sonucunda İngiltere karşısında Fransa'nın Kuzey Amerika'daki topraklarının tümünü yitirmesi İngiltere'ye yeni ticaret kanallarının yolunu açmış ve bu tarihten sonra Avrupa'da tartışılmaz bir biçimde deniz gücü üstünlüğüne sahip olmuştur.

Napolyon'un Fransa'da giderek güçlenmesi ile beraber Avrupa'nın büyük bir bölümünü imparatorluğunun bir parçası haline getirme çabaları İngiltere ve Fransa rekabetinin zirve noktasına ulaştığı bir dönemin yaşanmasına neden olmuştur. 19. yüzyılın başında Napolyon ülke içinde yönetimi ele geçirmiş ve giderek Fransa'daki İhtilal yönetimi Avrupa Kıtasının tümünü işgal etme amacını taşımıştır. Kuzey Amerika'daki on üç koloniyi kaybetmesine rağmen İngiltere başta olmak üzere Avrupalı komşularının bir imparatorluğa dönüşmesine neden olmuştur. İngiltere bu dönemde dünyanın neredeyse her köşesine yayılmış bir imparatorluk haline gelmiştir. Fransa'nın, uluslararası sisteme tek başına hâkim olma ve yön verme çabasının bir uzantısı olarak Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı fikirleri Napolyon savaşları aracılığıyla Avrupa'ya yayma girişimleri karşı güçlerin direnişini beraberinde getirmiş ve Napolyon ordularının Koalisyon savaşlarında yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Avrupa'nın birbirine rakip ve büyük güçleri 1815 Viyana Kongresi'nde alınan kararlarla Avrupa'daki sınırları ve güç dengesini yeniden belirlemişlerdir. İngiltere, Prusya ve Rusya ve diğer Avrupalı müttefikleri ile Bonapart'ın Avrupa'daki işgallerini durdurmak amacıyla birleşirken zaten Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında dünyanın en büyük deniz ve ticaret gücü haline gelmiştir. İngiltere 18. yüzyılın sonunda Batı Afrika ve Batı Hindistan'da

Fransızlara, Cebelitarık'ta İspanyollara, ayrıca Doğu Hint Kumpanyası (East India Company) askerleri ile Güneybatı Hindistan'ı yöneten Müslümanlara karşı dünyanın başka köşelerinde mücadele vermiştir.

Viyana Kongresinde nihai kararları belirleyen İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya başta olmak üzere Avrupa'nın küçük krallıkları ve devletleri Napolyon savaşlarından önceki meşru hükümdarların tahtlarına ve sınırlarına geri dönmesini ön gören “Meşruiyet ilkesi” etrafında Avrupa'nın sınırlarını tekrar belirlemişlerdir. Böylece, Napolyon'un Avrupa'da kurmayı amaçladığı evrensel monarşi engellenmiş ve Avrupa'nın Viyana düzeni ile elde ettiği istikrar ve refah sanayileşmesinin ikinci aşaması oluşturmuştur. Alman ulusal birliğinin Bismarck tarafından sağlandığı (1871) 19. yüzyılın sonlarına kadar devam eden sanayi devriminin bu ikinci aşamasını oluşturan süreç ve denizaşırı sömürgecilikte Fransa gibi bir ciddi bir rakibinin kalmaması sonucunda İngiltere, dünya egemenliğini yüz yıl daha sürdüreceği bir döneme girmiştir. 19. yüzyıl başlarken Avrupa hakimiyetini ele geçirme amacından uzaklaşan Avrupalı güçler Avrupa dışındaki dünyada daha önce hiç görülmemiş bir biçimde emperyalizmin doruğa ulaştığı bir dönemi başlatmışlardır.

Büyük devletlerin istedikleri takdirde küçük devletleri ortadan kaldırma ihtimalinin her zaman var olduğu güç dengesi sistemi, 16. ve 17. yüzyıllardakine benzer bir biçimde Kıta Avrupa'sının birbirleri ile uzun soluklu ve kıyasıya bir mücadeleye girmesine engel olmuşsa da Avrupa'nın Asya'da genişlemesi olağan, meşru bir faaliyet olarak yürütülmüştür. Bunun sonucunda, sömürge elde etme mücadelesi Avrupa devletlerinin kendi aralarındaki ilişkilerin çatışmacı bir temelde gelişmesine neden olmuştur. Avrupa devletleri sadece denizaşırı ülkelerde, Atlantik ötesinde ve Asya'da birbirleriyle savaşmakla kalmamışlardır. Aynı zamanda denizaşırı ülkelerde kazanmak için Avrupa'da, Avrupa'da kazanmak için de denizaşırı ülkelerde savaşmaktan çekinmemişlerdir. Ayrıca, uluslararası ilişkilerde güç ve askeri teknolojinin en önemli araçlar olarak kullanıldığı bir dönemde bu coğrafyaların işgal edilmesi ya da en azından ticari faaliyet ve misyonerlik gibi

yöntemlerle Avrupalıların temsil ettiği tek gerçek uygarlık değerlerinin bir parçası olmaları gerekliliği vurgulanmıştır. 19. yüzyılda, rakip güçlerin sürekli ve müthiş bir savaş hazırlığı içerisinde olması bu yüzyılda büyük savaşların, devrimlerin yol açtığı bunalımları diplomatik kongreler aracılığı ile atlatılmasına önemli ölçüde katkısı olmuştur.

Avrupa’da artan sermaye birikiminin yarattığı ticari devrim ile eş zamanlı gelişen Osmanlı Devleti’nin azalan gücü keşifler çağından sonra görece önemini kaybeden Akdeniz’i yeniden önemli hale getirmiştir. 1517 yılında Osmanlı’nın Mısır’ı fethinden Napolyon’un Mısır’ı işgal ettiği 1798 yılına kadarki süre zarfında uluslararası sorunların dışında kalan Akdeniz, Mısır’ın işgaliyle uluslararası rekabetin merkezi haline gelmiştir. Uluslararası ticarete yön verme arzusu içerisindeki iki büyük Avrupa gücünün rekabetinden ortaya çıkan Akdeniz’deki çatışmanın temelinde Kızıldeniz üzerinden Doğu Akdeniz ve Hindistan’da gelişen ticarete Fransa’nın İngiltere ile olan mücadelesi yatmıştır. Napolyon, bir dünya hegemonyası kurma fikrini benimseyen V. Charles İmparatorluğundan ve hatta kendi zamanının rakip gücü olan İngiliz Sömürgeler İmparatorluğundan tamamen farklı bir şekilde günümüzdeki birbirleriyle çatışan devletler dönemini başlatmıştır.

1789 İhtilali ile birçok Avrupa Monarşilerini karşına alan Fransa, XVI. Louis’inin idam edildiği 1793’ten sonraki birçok savaşta rakiplerini yenerek Avrupalı güçlerin İhtilal Fransa’sının yayılmacı politikasına karşı mücadele verdiği Koalisyon Savaşlarının liderliğini yapan İngiltere’yi büyük bir donanma ve güçlü bir ordu işgal etmeyi planlamıştır. Ancak, Kuzey İtalya’nın Napolyon tarafından 1797’de fethi, İngiltere’nin Hindistan yolu üzerinde stratejik önemi olan ve aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu’nun Orta Doğu ve Kuzey Afrika’daki topraklarının geleceği açısından son derece önemli sonuçlar doğuracak olan Mısır’ın işgalini gündeme getirmiştir.

Batı Avrupa’nın, Portekizlilerin ilk girişimlerinden sonra Güney Asya’daki (Hindistan, Güney Doğu Asya ve Doğu Afrika) etkinlikleri genellikle denizcilik ve ticaret ile sınırlı olmuş ve bu bölgelerde siyasi egemenlik kurulması yönündeki

girişimler sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir. Batılı devletlerin büyük oranda ticari anlamda faaliyet içerisinde olduğu Ortadoğu bu gelişmelerden dolayı olarak etkilenen bölgelerden biri olmuştur. Fakat Asya’da Hollanda ve İngiliz gücünün artması Portekizlilerin daha önce Afrika’nın çevresini dolaşmasından daha etkili bir biçimde Kızıldeniz ve Basra Körfezinden geçen baharat ticaretinin büyük oranda azalmasına neden olmuştur. Avrupa İmparatorluklarının Asya ve Afrika’daki egemenlikleri henüz doğrudan Ortadoğu’ya ulaşmasa da Batı’nın söz konusu bölgenin stratejik yollarına olan ilgisi bu dönemde giderek artmıştır. Fransız Devrimi, Napolyon Savaşlarının küresel niteliği, Fransızlar ile İngilizlerin mücadeleleri ve her iki ülkenin Rusya’ya karşı duydukları endişe Batı’nın müdahalesini Ortadoğu’nun merkezine taşımıştır. Böylece, Osmanlılar bu dönemde yalnızca Rusya ve Avusturya ile değil aynı zamanda İngiltere ve Fransa’nın da aralarında bulunduğu dört devletle uğraşmak zorunda kalmıştır.

1797 yılında Napolyon ordularının İtalya’da Avusturya’ya karşı zafer kazandığı Campo Formio Savaşı’ndan sonra Mısır’ın işgalinin, yalnızca Napolyon’un “Doğu İmparatorluğu” (Grandee Pensee) olarak bilinen projesi gibi romantik bir hedefin başlangıç noktası olmaktan öte daha fazla bir anlamı olmuştur. Dönemin başat güçlerinden Fransa, İngiltere’nin kolonileşmeye dayanan güçlü ekonomisi karşında zenginleşmek için yeni kolonilere ihtiyacı olduğu düşüncesinden hareketle dağılmakta olan Osmanlı topraklarının paylaşımı üzerinde söz sahibi olmak ve böylece Akdeniz ve Doğu’da Fransız hâkimiyetini sağlamak amacıyla Mısır’ı 1798 yılında işgal etmiştir. Mısır’ın ticaretini kontrolü altına almak ve Doğu’da İngiliz İmparatorluğu’nun çıkarlarına büyük bir darbe vurma niyetinde olan Fransa’nın bu girişimine Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya ile ittifak kurarak karşılık vermiştir. Fiilen olmasa da hukuken Mısır’ın hâkimi durumundaki Osmanlı Devleti’nin bu hamlesi Mısır’ın Fransa tarafından ele geçirilmesini önleyerek bölgedeki üstünlüğün İngiltere ve Rusya’ya geçmesine neden olmuştur.

Haçlı Seferlerinden sonra Ortadoğu’ya düzenlenen ilk askeri sefer Fransa tarafından gerçekleştirilmiştir. 1798 yılında General Bonapart komutasındaki ordu o tarihte bir

Osmanlı eyaleti olan Mısır'a girerek bu eyaleti kolayca ele geçirmiş fakat işgali Filistin'e kadar genişletme girişimi başarılı olamamıştır. Aslında, Mısır'daki mücadele Fransız ve İngiliz güçleri arasında yaşanmıştır. Fransız işgalinin İngilizler ve Ruslarla kurulan ittifak sonucunda kısa sürede sonlandırılmasına rağmen Batılı bir devletin Ortadoğu'da Osmanlı'nın önemli topraklarından birini kolayca ele geçirebileceği anlaşılmıştır. Fransızların Mısır'dan çıkarılması yine başka bir Batılı devletin yardımı sayesinde gerçekleşmiştir.

III. Koalisyon Savaşı sırasındaki Osmanlı-Rus-İngiliz ittifakının 1806 Osmanlı-Rus Savaşı sayesinde parçalanmasıyla doğal olarak İngiltere'de müttefiki olan Rusya'nın yanında yer almıştır. Ancak, Napolyon'un 1807 yılında Rusya'yı Friedland'da yenmesinin ardından imzalanan Napolyon ve Çar Alexander I arasında imzalanan Tilsit Antlaşması temelde Fransa'nın İngiltere'ye karşı uygulamış olduğu Kıta Ablukasına Rusya'nın da katılmasını öngören bir antlaşma olmuştur. Bu doğrultuda, İngiliz mallarının kendi ülkesine sokulmasını yasaklayan Rusya İngiltere'den uzaklaşmıştır. Fransa'nın Batı Avrupa'ya hâkim olmasının yanı sıra Doğu Avrupa'nın da Rusya'nın etki alanına bırakılması ile Rusların Osmanlı ve İsveç yönüne genişlemesine imkân veren bir antlaşma olmuştur. Böylece, Tilsit Antlaşması ile İngilizler Rusya, Osmanlılar da Fransa tarafından yalnız bırakıldıktan sonra İngiltere açısından Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikası tam anlamıyla bu tarihten sonra önem kazanmıştır.

19. yüzyılın ilk yarısına kadar Ortadoğu'daki ilgi alanlarının çoğu ticaret ve diplomasi ve kendi aralarındaki rekabet olan Batı Avrupa ülkelerinin etkinlikleri genellikle Osmanlı'nın iç işlerine müdahaleyi beraberinde getirmiştir. Osmanlı ve Rusya arasında gerçekleşen Kırım Savaşı sonucunda imzalan Paris Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu Avrupa ittifakına alınmasına ve toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesine rağmen Rusların Osmanlı aleyhine yayılma tehlikesinin baş gösterdiği 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra İngiltere Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü destekleme politikasından vazgeçmiştir. 1881 yılında Tunus'un Fransızlar tarafından işgalinden sonra İngilizler 1882'de Mısır'ı işgal etmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığını ve bütünlüğünü koruma ilkesini bu tarihe kadar benimsemiş olan İngiliz diplomasisinin asıl amacı Hindistan'a giden yoldaki yabancı rakip güçlere karşı Osmanlı'yı adeta bir kalkan olarak kullanma şeklinde olmuştur. Bu dönemde, Avrupa güç dengesinin bir başka Avrupa gücünün lehine bozulmasını engellemek İngiltere'nin dış politikasının temelini oluşturmuştur. İngiltere'nin 1878'e kadar devam ettirdiği Osmanlı'nın toprak bütünlüğü koruma politikası da yine Avrupa'da güç dengesinin korunması ile yakından ilişkili olmuştur. Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali Hindistan'da İngiltere'nin varlığına bir tehdit olarak algılanmıştır. İngilizlerin başta geçici olmasını planladıkları Mısır'ın işgalinin devam etmesindeki diğer etkenlerden biri ise 1880 yılından sonra İngiltere'nin en büyük rakibi Almanya'nın Ortadoğu'ya artan ilgisi olmuştur.

Mısır'da etkin bir güç olmadan önce Kızıldeniz'de gerçekleştirdiği ticari girişimler sayesinde zamanla bölgede daha fazla etkisini arttıran İngiltere, 1780'lerden itibaren Mısır'la daha çok ilgilenmeye başlamıştır. İngilizlerin Mısır'a olan ilgisinin 1763'te başlamasına rağmen I. Napolyon'un Mısır'a gelişi, İngilizleri gölgede bırakacak bir biçimde gerçekleşmiştir. 19. yüzyılın başlarında Kızıldeniz, yılın büyük bir bölümü kuzeyden güneye veya doğuya doğru ters esen rüzgârların ulaşımı zorlaştırması ve korsan faaliyetleri nedeniyle İngiliz tüccarları için çok da cazip olmamıştır. İngiltere'nin bu tarihlerde güvenlik endişesi ve Süveyş'te yerli gemilere dayanan ticaretin kazançlı olmaması nedeniyle Süveyş'e olan ilgisi sınırlı kalmıştır.

Osmanlı Devleti Hicaz bölgesi ticareti ve Basra ve Halep ticaretinin de zarar görebileceğinden endişesi duyması nedeniyle ve bölgedeki ticari varlığını korumak amacıyla Kızıldeniz'de İngilizlerin ticaret faaliyetlerini engellemek istemiştir. İngiliz tüccarları, 1820'lerden itibaren buharlı deniz taşımacılığının yaygınlaşması ve Mehmet Ali Paşa'nın yönetimi altındaki Mısır'ın yabancı yatırımlar için cazip hale gelmesi sonucunda Hindistan ile de bağları kuvvetlendirmek ve bölgede

etkinliklerini arttırmak istemiştir. İngilizlerin Hindistan'la ticari faaliyetlerini geliştirmesi gün geçtikçe İngilizlerin bölgeyle daha fazla ilgilenmesine neden olmuştur. Hindistan'dan Süveyş'e yolculuk ve taşımacılık oldukça hızlı fakat maliyetli görülmesine rağmen yaşanan gelişmeler İngilizleri, Akdeniz ve Kızıldeniz arasında kanal açma ve demiryolu bağlantısı gibi kolay, sorunsuz yollar aramaya itmiştir. Kızıldeniz'de ve Hint yolu üzerinde önemli bir merkez olan Aden'in İngiltere tarafından 1839'da ele geçirmesi bu devlete Kızıldeniz'deki etkinliğini artırma imkanını tanımıştır. Kızıldeniz ve Mısır civarındaki varlığını aslında Doğu Hindistan Kumpanyası (East India Company) ve Peninsular and Oriental Steamship Company aracılığıyla yürüten İngiltere bu iki büyük şirketin 1841'de birleşmesinin ardından Kahire'den İskenderiye'ye kurulmak istenen demiryolu hattının 1856'da bitirilmesiyle bölgedeki gücünü daha da arttırmıştır.

Fransızların bu bölgede nüfuzunu artırma isteği ve ulaşımın zor ve maliyetli olması Süveyş Kanalı'nın açılmasını gündeme getirmiştir. Süveyş Kanalı inşasının Mısır'da ortaya çıkan bağımsızlık hareketini kolaylaştıracağını savunan İngiltere, Mısır'ın Fransa'nın nüfuz ve işgaline gireceğini iddia etmiştir. Ayrıca, Kanalı Mısır'ı Osmanlı Devleti'nden koparacağı ve böylece Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün tehdit altına gireceği ve Avrupa diplomasisinde Mısır sorununun ortaya çıkmasının İngiliz ticari çıkarlarına zarar verebileceği düşünceleri başlangıçta İngiltere ve Osmanlı'nın Kanalı açılmasının durdurulması konusunda aynı fikirde olmalarını sağlamıştır. Osmanlı Devleti, bu dönemde iki devletle de müttefik olması sebebiyle İngiltere ve Fransa'nın kendi aralarında bir anlaşmaya varmadan bir girişimde bulunmamaya karar vermiştir.

Kanalı açılmasının Fransızları Mısır'da daha etkin kılarak Mısır'daki İngiliz çıkarlarını tehlikeye atacağından endişelenen İngiltere, Fransızları Mısır'dan uzaklaştırmanın imkânsız hale getireceğini ileri sürmüştür. Hint yolunu kısaltmasına rağmen kanalı sonunda Fransız denetimi altına girmesinden çekinen İngiltere Fransa'ya, Hindistan için ordusunu beş haftada gönderebilme imkânı sunacağını endişesi kanala karşı çıkmıştır. Ayrıca, Fransızların Kızıldeniz'deki

ticarete daha etkili bir biçimde dâhil olmasının yanı sıra başka devletlere de İngiltere ile eşit bir biçimde denizcilik yapma fırsatını vermesi İngiltere'nin ticaret ve deniz üstünlüğünü kaybetme endişesinin oluşmasına neden olmuştur. İngiltere ile Fransa arasında bir savaş çıkması halinde kanalın İngilizlere kapanacağını tehlikesi ve barış zamanında da benzer şekilde Fransızların kanal vasıtasıyla Aden ve diğer alanlarda çeşitli garnizonlar kurabileceği endişesi İngiltere açısından önemli olmuştur.

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni bir sömürge politikası takip eden Fransa, Mısır, Kızıldeniz ve Basra Körfezi taraflarında daha etkili olmaya gayret etmiştir. Büyük bir Avrupa devleti olarak İngiltere'ye Atlantik ötesindeki sömürgelerini kaptırdığı günden beri Akdeniz'de geniş bir sömürge imparatorluğu kurma hevesine kapılan Fransa'nın kanal açılmadan önce de bölgede etkin bir varlığı ve ticaretle uğraşan tebaası zaten söz konusu olmuştur. Kanal çalışmaları devam ederken Kuzey ve Batı Afrika'nın önemli bir bölümünü sömürgeleştirmesi sayesinde mallarını yine bu proje sayesinde daha fazla canlanacak olan Akdeniz limanlarının yeni pazarlarına daha kolay ulaştırmayı amaçlayan Fransa, Akdeniz ile Kızıldeniz'i birbirine bağlayan Süveyş Kanalı'nın açılması fikrini İngilizlerden daha çok benimsemiştir. Ayrıca, Hindi Çini Yarımadası'nın tümüne, Hint Yarımadası'nın doğu ve batısında bazı limanlara ve başta Madagaskar olmak üzere Hint Okyanusunda çok sayıda adaya sahip olan Fransa'nın Hindistan ve çevresinde siyasi konumunu iyileştirmesini sağlayacak bir proje olarak görülmüştür.

Tarih boyunca Ceneviz, Venedik, Osmanlı, İspanya, Hollanda, Fransa ve İngiltere gibi Akdeniz'de varlıklarını en etkili biçimde hissettiren bütün devletler için Akdeniz'in Avrupa, Asya ve Afrika arasında ticari malların dolaşımında bir köprü vazifesi görmesi bu bölgedeki mücadeleyi anlamlı kılmıştır. Güney Doğu Asya'dan başlayıp Kuzey Avrupa'ya kadar uzanan Akdeniz'deki ticaret yollarının üzerindeki egemenlik mücadelesinin 18. yüzyıldan bu yana daima taraflarından biri olan İngiltere ve Fransa arasındaki rekabette sömürge elde etme ve uluslararası ticaret yollarını elde tutmak önemli olmuştur. 1763'ten bu yana Fransa'nın, Avrupa'da hegemonik güç olma hedefini engellemesini sağlayan mevcut güç dengesinin

bozulmamasını dış politikasında önceleyen İngiltere için Mısır'ın Fransa tarafından işgali Hindistan ile Avrupa arasındaki ticarete yön veren konumu nedeniyle uluslararası güç dengesini ve statükonun bozulması tehdidini içermiştir. Buna karşın, Avrupa'daki en büyük rakibi olan İngiltere'yi Manş denizi üzerinden doğrudan işgal etmek yerine Mısır'a sefer düzenleyen ve Kıta Ablukası başvuran Fransa'nın amacı ise Asya ile bağlantıları olan Doğu Akdeniz ticaretine İngilizlerin Akdeniz'deki elde etmiş olduğu konumu sarsacak şekilde zarar vererek İngiltere'nin dünya çapındaki siyasi ve ekonomik üstünlüğünü zayıflatacak bir Fransız İmparatorluğu yaratmak olmuştur.

KAYNAKLAR

Abd Al-Rahman Al-Jabarti, *Napoleon In Egypt Al-Jabarti's Chronicle Of The French Occupation, 1798*", Princeton: Markus Wiener Publishers, 2004.

Abu-Lughod, J., *Avrupa Hegemonyasından Önce: 1250-1350 Yılları Arasında Dünya Sistemi*, Cansen Mavituna (çev.), 1. Basım, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020.

Agoston, G. and Masters, B., *Encyclopedia Of The Ottoman Empire*, U.S.A: Facts On File Publishing, 2008.

Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Mustafa Güçlükol ve Bilge Bozkurt (Ed.), 5. Basım, İstanbul: İlgi Kültür Yayınları, 2011.

Akalın, D., "Süveyş Kanalı Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi 1854-1882", Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, SBE, Denizli, 2011.

Akifoğlu, V., "Fransa'nın Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika Politikası-18. Yüzyılın İkinci Yarısı", Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, SBE, Ankara, 2019.

Aksan, V. H., *Ottomon Wars, 1700-1870: An Empire Besieged*, New York: Routledge, 2007.

Akyıldız, A. ve Kurşun, Z., *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi (Filistin-Basra Körfezi-Kızıldeniz-Kuzey Afrika) Diplomatik Belgeler*, 2. Basım, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Arı, T., *Geçmişten Günümüze Ortadoğu-Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 4. Basım, Bursa: MKM Yayınları, 2008.

Arı, T., *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İş birliği*, 9.Basım, Bursa: Aktüel Yayınları, 2018.

Armaoğlu, F., *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi:1789-1914*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1997.

Bağçeci, Y., “Osmanlı Belgelerine Göre Napolyon Bonapart'ın İmparator Unvanının Osmanlı Devleti Tarafından Tanınması Meselesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7.29, 70-83, 2014.

Bakruşin, S. ve Diğerleri., *Uluslararası İlişkiler Tarihi 1-Diplomasi Tarihi*, Attila Tokatlı (çev.), 2. Basım, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2015.

Balcı, M., “İngiliz Başbakan Gladstone’nun Osmanlı Karşıtı Siyasetinin İngiliz Dış Politikasına Yansıması”, *Siyasi Tarih Çalışmaları, Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler ’de Akademik Araştırmalar-I*, 355-371.

Bayram, F., “Mısır’da Osmanlı İdaresi ve Memlûk İsyanları Hakkında Ebûbekir Râtib Efendi Tarafından Şehzade III. Selim’e Sunulan Bir Rapor”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 4.1, 29-53, 2021.

Bediz, D., “Süveyş Kanalı’nın Önemi”, “Süveyş Kanalı’nın Önemi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9.3, 329-352, 1951.

Berkes, N., *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 4. Basım, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

Blaut, J. M., *Sömürgeciliğin Dünya Modeli; Coğrafi Yayılmacılık ve Avrupa Merkezci Tarih*, Serbun Behçet (çev.), İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.

Bulut, Y., “Oryantalizmin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Marife Bilimsel Birikim Dergisi*, 2.3, 13-38, 2002.

Cleveland, W. L., *Modern Ortadoğu Tarihi*, Mehmet Harmancı (çev.), 2. Basım, İstanbul: Agora Kitaplığı Yayınları, 2004.

Cole, J., *Napoleon’s Egypt:Invading The Middle East*, U.S.A.: Palgrave Macmillan, 2007.

Çınar, T., “Süveyş Kanalı: Büyük Güçlerin Çatışma Alanı”, *Altıncı Uluslararası Orta Doğu Semineri, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi*, 393-414, 2012.

Çolak, K., “Mısır’ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, 2.10, 141-183, 2008.

Demir, Y., “XIX. Asır Türk-Fransız İlişkilerinde Dönüm Noktası: Napolyon’un Mısır’ı İşgali Sonrası Oluşan Diplomatik Durum”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3.5, 130-146, 2013.

Driault, E., *Napoleon’un Şark Siyaseti*, Köprülüzade M. Fuad (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Edifices, G., *Foundations Of A Myth: G. W. F. Hegel*, A.L. Macfie (Ed.), New York: New York University Press, 2000.

Erkan, S., “Savaş ve Barış Bağlamında XIX. Yüzyıl Uluslararası İlişkilerin Özellikleri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, 93-115, 2010.

Erol, H. İ., *Mısır’da Tarih Yazımı: Fransız İşgalinden Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemine*, 1. Basım, Ankara: İlem Yayınları, 2021.

Fahmy, K., *The Era of Muhammad Ali Pasha, 1805-1848*, Cambridge University Press, 2008.

Ferguson, N., *İmparatorluk, Britanya’nın Modern Dünyayı Biçimlendirişi*, Nurettin Elhüseyni (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ferguson, N., *Uygarlık: Batı ve Ötekiler*, Nurettin Elhüseyni (çev.), 4. Basım, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.

Finkel, C., *Osman’s Dream; The Story Of Ottoman Empire, 1300-1923*, John Murray, London, 2006.

Fukuyama, F., *Tarihin Sonu mu?*, Yusuf Kaplan (çev.), Mustafa Aydın ve Ertan Özensel (drl.), 2. Basım, Ankara: Vadi Yayınları, 1999.

Görgün, H. ve Bilge, M. L., “Mısır”, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/misir#6-fransiz-iskali-ve-sonrasi>, (20.09.2022).

Görgün, H., “Mısır Vilayetinde Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi”, Divan Disiplinler arası Çalışmalar Dergisi, 13.24, 157-183, 2008.

Görgün, H., “Mısır, Fransız İşgali ve Sonrası”, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/misir#6-fransiz-iskali-ve-sonrasi>, (20.09.2022).

Güner, S., “Londra’da Bir Memlûk Beyi: Muhammed Bey Elfî (Ekim-Aralık 1803)”, Akademik Bakış, 9.17, 41-70, 2015.

Güner, S., “Mısır’ın Son Memlûk Beyleri”, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, 11.22, 227-266, 2015.

Gürgen, S. Y., “Napolyon’un Şark Politikasını İhyâ Etmek: Horace Compté Sebastiani’nin İstanbul-Mısır Seyahatleri (1801–1802) ve Raporları”, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, 17.27, 89-125, 2019.

Hathaway, J., *The Arab Lands Under Ottoman Rule, 1516-1800*, P. M. Holt (Ed.), New York: Routhledge, 2013.

Hobsbawm, E., *İmparatorluk Çağı, 1875-1914*, 1. Basım, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, Vedat Aslan (çev.), 1999.

Hobsbawm, E., *Kısa 20. Yüzyıl, 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*, Yavuz Alogan (çev.), 1. Basım, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996.

Hobsbawm, E., “*The Age Of Revolution 1789-1848*”, 1st Edition, New York: Vintage Books, 1996.

Hobson, J. M., *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, Esra Ermet (çev.), 1. Basım, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.

Hodgson, Marshall G.S., *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek-Dünya, Avrupa ve İslam Tarihi Üzerine Makaleler*, Ahmet Kanlıdere ve Ahmet Aydoğan (çev.), İstanbul: Vadi Yayınları, 2018.

Huntington, S.P., *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, Mehmet Turhan ve Y.Z. Cem Soydemir (çev.), 9. Basım, İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2011.

İnalçık, H., *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (çev.) Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

Kabakçı, E., “Napoleon Bonaparte’ın Mısır Seferi (1798-1802)”, Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-I Cedîd’e III. Selim ve Dönemi, *TDV İsam Yayınları*, İstanbul, 339-350, 2010.

Karadağ, C. T., “Alman Federalizminin Tarihsel Süreçteki Gelişimi” *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13.2, 121-136, 2015.

Karal, E. Z., *Selim III’ün Hatt-ı Hümayunları; Nizam-ı Cedit 1789-1807*, Ankara: TTK Yayınları, 1942.

Kenan, S.S., “Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi”, *İSAM Yayınları*, 88. Akademik Araştırmalar Dizisi:7, 39, 217-219, İstanbul, 2010.

Kennedy, P., *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri: 16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmalar*, Birtane Karanakçı (çev.), 8. Basım, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2001.

Kissinger, H., *Diplomacy*, New York: Simon & Schuster Press, 1994.

Kuzucu, S., “Rus Çarı I. Pavel Dönemi Osmanlı-Rus Siyasi İlişkileri ve Napolyon’a Karşı Ortak Mücadele”, *Karadeniz Araştırmaları*, 10.38, 75-87, 2013.

Ortaylı, İ., *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 2. Basım, Hil Yayınları.

Özçelik, F. ve Öztürk, M., “İngiltere’nin Mısır’ı İşgali ve “Taçsız Hükümdar” Lord Cromer’in Mısır İdaresi (Eylül 1883-Mart 1907)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31.1, 477-494, 2021.

Özel, M., “Avrupa ve Japonya’da Kapitalizm”, *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, 13, 1-105, 2002.

Palmer, A., *Osmanlı İmparatorluğu: Son Üç Yüz Yıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, Belkıs Çorakçı Dişbudak (çev.), İstanbul, Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi: Sabah Kitapları, 1995.

Paris Antlaşması. (1856),
[https://tr.wikipedia.org/wiki/Paris_Antla%C5%9Fmas%C4%B1_\(1856\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Paris_Antla%C5%9Fmas%C4%B1_(1856)),
(20.08.2022).

Pul, A., “Osmanlı- Fransız Diplomasisinin İki Mühim Evresi: Girit ve Mısır Seferleri”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 22, 159-176, 2007.

Roberts, J.M., *Avrupa Tarihi*, Fethi Aytuna (çev.), İstanbul: İnkılap Yayınları, 2015.

Said, E. W., *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, Berna Yıldırım (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2017.

Sander, O., *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, 23. Basım, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2012.

Shaw, S., *History Of The Ottoman Empire And Modern Turkey: Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, 1st Edition, Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

Sigler, J., *Engaging The Middle East: Napoleon's Invasion of Egypt*, History, Reviews Of New Books, Institue On Napoleon and French Revolution, Florida State University, 2010.

Soysal, İ., “Tarihsel Açıdan Bakıldığında Türkiye ve Fransa'nın Menfaatlerinin Birbirini Tamamlayıcı Niteliği”, *Belleten*, 54.209, 463-475, 1990.

Süslü, A., “Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri, 1798-1807”, *Belleten*, 47.185, 259-280, 1983.

Şahin, H., “Doğu Sorunu Çerçevesinde Osmanlı-Fransız İlişkileri: Başlangıcından Paris Barışı’na (1856)”, *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40, 277-315, 2009.

Şahin, İ., “Utrecht’ten Tilsit’e İngiltere’nin Akdeniz Politikası”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4.4, 838-859, 2015.

The Story Of New France: The Cradle Of Modern Canada,
<https://www.natgeotv.com/za/special/the-story-of-new-france-the-cradle-of-modern-canada>, (27.08.2022).

Uçarol, R., *Siyasi Tarih:1789-1994*, 4. Basım, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995.

Uluerler, S., “Fransız İhtilali ile Değişen Avrupa Düzeninde Osmanlı Devleti’nin Uygulamaya Çalıştığı Denge Siyaseti ve Sonuçları”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 50-80, 2020.

Wallerstein, I., *Avrupa Evrenselciliği: Gücün Retoriği*, Aziz Ufuk Kılıç (çev.), İstanbul: BGST Yayınları, 2018.

Wallerstein, I., *Modern Dünya Sistemi 1-Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl’da Avrupa-Dünya Ekonomisinin Kökenleri*”, Latif Boyacı (çev.), 7. Basım, İstanbul: Yarın Yayınları, 2015.

Wallerstein, I., “*Modern Dünya Sistemi 2- Avrupa-Dünya Ekonomisinin Pekiştirilmesi ve Merkantilizm*”, Latif Boyacı (çev.), 5. Basım, İstanbul: Yarın Yayınları, 2015.

Zengin, Z., “Japon ve Mısır Modernleşmesinin Etkileşim Süreci: Mustafa Kâmil Paşa (1874-1908) Örneği”, YLT, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2016.